

**EĞİTİMİN EKONOMİK KALKINMA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ:
AZERBAYCAN ÖRNEĞİ**

Khayala JAVANSHIRLI

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Naib ALAKBAROV

Uşak

Temmuz, 2018

**EĞİTİMİN EKONOMİK KALKINMA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ:
AZERBAYCAN ÖRNEĞİ**

Khayala JAVANSHIRLI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İktisat Anabilim Dalı İktisat Bölümü

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Naib ALAKBAROV

UŞAK

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temmuz 2018

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

İktisat Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Khayala JAVANSHIRLI'nın "Eğitimin Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkisi: Azerbaycan Örneği" başlıklı tezi 27/07/2018 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Yüksek Lisans Tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İmza

Üye (Tez Danışmanı): Dr. Öğr. Üyesi Naib Alakbarov

.....

Üye: Doç. Dr. Yılmaz Bayar

.....

Üye: Doç. Dr. Selim Şanlısoy

.....

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Mehmet Karayaman

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ

EĞİTİMİN EKONOMİK KALKINMA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: AZERBAYCAN ÖRNEĞİ

Khayala Javanshirli

İktisat Anabilim Dalı

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temmuz 2018

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Naib Alakbarov

Ekonomik büyümenin başlıca bileşenlerinden birisi de beşeri sermayedir. Eğitim, beşeri sermayenin geliştirilmesinde önemli bir etkidir. Bu çalışmada, iki aşamalı Engle Granger (1987) eşbütünleşme analizi kullanılarak 1990-2015 döneminde Azerbaycan'da eğitimin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda eğitimin ekonomik kalkınma üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Ekonomik Kalkınma, Zaman Serisi Analizi, Azerbaycan

ABSTRACT**THE IMPACT OF EDUCATION ON ECONOMIC DEVELOPMENT: THE CASE
STUDY OF AZERBAIJAN****Khayala JAVANSHIRLI**

Department of Economics

Institute of Social Sciences, Uşak University, July 2018

Advisor: Assis. Prof. Dr. Naib Alakbarov

One of the main component of the economic growth is the human capital. Education has an important impact on the development of human capital. In this study, the impact of education on economic development in Azerbaijan for the period 1990-2015 was analyzed by using the two step Engle Granger (1987) cointegration analysis. As a result of the study, it has been determined that education has a positive effect on economic development of Azerbaijan.

Keywords: Education, Economic Development, Time Series Analysis, Azerbaijan

ÖNSÖZ

Çalışmanın tespit aşamasında ve hazırlanma sürecinde desteğini, tecrübesini ve değerli zamanını benden esirgemeyen, hoşgörüsü ve bilgisiyle bana yol gösteren sayın Dr. Öğr. Üyesi Naib Alakbarov'a teşekkürü borç bilirim.

Hayatım boyunca desteklerini asla esirgemeyen ve varlıklarını her zaman yanımda hissettiğim değerli annem Terane Javanshirova ve babam Vagif Javanshirov'a desteklerinden dolayı sonsuz teşekkür ederim.

Tez süresince bana ve yapabileceğime olan güvenleri ile beni her zaman destekleyen ve bu yolda başarılı olabileceğime inanan sevgili arkadaşlarım Elif Tuğçe Bozduman ve Nazlı Ece Kolamuç'a çok teşekkür ederim.

KHAYALA JAVANSHIRLI

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı : Khayala Javanshirli

Doğum Yeri ve Tarihi : Bakü-1994

Lisans Öğretimi : Azerbaycan Devlet Petrol ve Endüstri Üniversitesi,
Biyomedikal Teknoloji Mühendisliği

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

İletişim

Cep Telefonu : (0555) 025 3508

E-posta adresi : cavansirli_xeyale94@mail.ru

KISALTMALAR LİSTESİ

- ABD:** Amerika Birleşik Devletleri
- ADF:** Genişletilmiş Dickey-Fuller testi
- ADİK:** Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi
- AGÜ:** Az Gelişmiş Ülkeler
- AIOC:** Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu
- AMB:** Azerbaycan Merkezi Bankası
- AR-GE:** Araştırma-Geliştirme
- BDT:** Bağımsız Devletler Topluluğu
- BP:** British Petroleum
- BTC:** Bakü-Tiflis-Ceyhan
- BTE:** Bakü-Tiflis-Erzurum
- ECLA:** Latin Amerika Ekonomik Komisyonu
- GSMH:** Gayri Safi Milli Hâsıla
- GSYH:** Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
- ILO:** Uluslararası Çalışma Örgütü
- IMF:** Uluslararası Para Fonu
- İGE:** İnsani Gelişme Endeksi
- KBDGSYH:** Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
- NATO:** Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
- OECD:** Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
- OPEC:** Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
- PIRLS:** Uluslararası Okuma Becerilerinde Gelişim Projesi
- PISA:** Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı

PP: Phillips-Perron testi

PQLI: Yaşamın Fiziki Niteliği Endeksi

SAGP: Satın Alma Gücü Paritesi

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği

SOCAR: Azerbaycan Devlet PetrolŞirketi

TIMSS: Uluslararası Matematik ve Fen Eğilimleri Araştırması

UNDP: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı

UNICEF: Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu

İÇİNDEKİLER

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	ii
YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
ÖZGEÇMİŞ.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vii
TABLolar LİSTESİ	xiii
GRAFİKLER LİSTESİ	xiv
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xv
GİRİŞ.....	1
Araştırmanın Önemi	3
Araştırmanın Amacı	3
Araştırmanın Yöntemi	3
Araştırmanın Kısıtları	3
1.EKONOMİK KALKINMA VE EKONOMİK KALKINMA TEORİLERİ.....	4
1.1 Kalkınma Kavramı.....	4
1.2 Kalkınma Kavramının Tarihsel Gelişimi.....	7
1.3 Ekonomik Kalkınma ve Ekonomik Büyüme Farkı.....	11
1.4 Ekonomik Kalkınmanın Ölçülmesi	14
1.4.1 Kişi Başına Düşen GSYH ile Ekonomik Kalkınmanın Ölçülmesi	14
1.4.2 Satın Alma Gücü Paritesi ile Ekonomik Kalkınmanın Ölçülmesi.....	16
1.4.3 İnsani Gelişme Endeksi ile Ekonomik Kalkınmanın Ölçülmesi.....	16
1.4.4 Yaşamın Fiziki Niteliği Endeksi (PQLI)	19
1.5 Az Gelişmiş Ülke Kavramı	20
1.5.1 Azgelişmiş Ülke Özellikleri.....	23
1.5.1.1 Ekonomik Özellikler	24
1.5.1.1.1 Kişi Başına Düşen Milli Gelir	24
1.5.1.1.2 Gelir Dağılımındaki Adalet	25
1.5.1.1.3 Tarım Sektörünün Hâkim Niteliği	29
1.5.1.1.4 Dış Ticaret	31
1.5.1.1.5 Tüketim Harcamalarının Milli Gelir İçindeki Payı	32
1.5.1.1.6 İşsizlik Oranının Yüksekliği ve Eksik İstihdam	33
1.5.1.2 Demografik, Kültürel, Siyasal ve Sosyal Özellikler.....	34
1.5.1.2.1 Yüksek Nüfus Artış Hızı.....	34

1.5.1.2.2 Dualist Yapı	36
1.5.1.2.3 Cinsiyetler Arası Eşitsizlik.....	37
1.5.1.2.4 Eğitim	38
1.5.1.2.5 Sağlık	39
1.5.1.2.6 Demokratikleşememe Sorunu	40
1.6 Azgelişmişliğin Ölçülmesi	42
1.6.1 Uluslararası Gelişme Farklılıklarına Göre Azgelişmişliğin Ölçülmesi	42
1.6.2 Kaynakların Kullanım Durumuna Göre Azgelişmişliğin Ölçülmesi.....	43
1.6.3 Temel İhtiyaçların Karşılanmasına Göre Azgelişmişliğin Ölçülmesi	43
1.7 Kalkınma Teorileri.....	44
1.7.1 Dengeli Kalkınma Teorileri	44
1.7.1.1 Gelişme Aşamaları Teorisi (W. Whitman Rostow)	45
1.7.1.2 Büyük İtiş Kuramı (Paul Rosenstein Rodan).....	51
1.7.1.3 Kısır Döngü Teorisi (Ragnar Nurkse).....	52
1.7.1.4 Yapısalcı Yaklaşımına Dayalı Teoriler ve Sınırsız Emek Arzı ile Ekonomik Kalkınma (W. Arthur Lewis)	55
1.7.1.5 Bağımlılık Yaklaşımına Dayalı Teoriler	58
1.7.1.5.1 Azgelişmişliğin Nedenleri (Paul Baran)	59
1.7.1.5.2 Metropol ve Çevre Ülkeler (Andre Gunder Frank).....	60
1.7.1.5.3 Merkez ve Çevre Modeli (Samir Amin)	60
1.7.1.5.4 Kapitalist Dünya Sistemi Kuramı (Immanuel Wallerstein)	61
1.7.2 Dengesiz Kalkınma Teorileri.....	61
1.7.2.1 Dengesiz Kalkınma (Albert O. Hirschman).....	62
1.7.2.2 Dengesiz Kalkınma (Paul Streenten)	62
1.7.2.3 Kalkınma Kutupları (François Perroux).....	63
2.EĞİTİM VE EKONOMİK KALKINMA	65
2.1 Beşeri Sermaye Kavramı ve Bileşenleri	65
2.1.1 Beşeri Sermaye Kavramı	65
2.1.2 Beşeri Sermaye Bileşenleri	68
2.2 Eğitim Kavramı.....	69
2.3 Eğitimin Amaçları.....	72
2.4 Eğitimin Planlanması	73
2.5 Eğitimde Fırsat Eşitliği	74
2.6 Eğitimin Ekonomik Etkileri.....	76
2.7 Eğitim Maliyeti	78
2.8 Eğitimin Yatırım ve Tüketim Özelliği.....	79

2.9 Eğitim Dışsallığı	81
2.10 Eğitim-Kalkınma İlişkisi.....	83
2.10.1 Eğitimin Kalkınmaya Dolaysız Etkileri.....	83
2.10.2 Eğitimin Kalkınmaya Dolaylı Etkileri	85
2.10. 2.1 Eğitimin Refah ve Gelir Seviyesine Etkisi.....	86
2.10 .2.2 Eğitimin İstihdam Üzerindeki Etkisi.....	87
2.10 .2.3 Eğitimin Verimlilik Üzerindeki Etkisi	87
2.10 .2.4 Eğitimin Teknoloji Üzerinde Etkisi	88
2.10.2.5 Eğitimin Demokrasi Üzerindeki Etkisi	88
2.10.2.6 Eğitimin Nüfus Üzerindeki Etkisi.....	89
2.11 AZERBAJYCAN CUMHURİYETİ'NDE EĞİTİM VE EKONOMİK KALKINMA	90
2.11.1 Azerbaycan Eğitim Sistemi.....	90
2.11.2 Azerbaycan'ın Ekonomik Yapısı.....	97
2.11.3 Azerbaycan Ekonomisinde Hollanda Hastalığı	1077
3. EĞİTİMİN EKONOMİK KALKINMA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: AZERBAJYCAN ÖRNEĞİ	111
3.1 LİTERATÜR TARAMASI.....	111
3.1.1 AMPİRİK LİTERATÜR TARAMASI	111
3.2 VERİ SETİ VE YÖNTEM.....	120
3.2.1 Veri Seti.....	120
3.2.2 Ekonometrik Model ve Yöntem	122
3.2.2.1 Ekonometrik Model.....	122
3.2.2.2 Ekonometrik Yöntem	122
3.2.2.2.1 Zaman Serisi Analizi ve Bileşenleri	111
3.2.2.2.2 Durağanlık Durumu.....	124
3.2.2.2.2.1 Birim Kök Süreci	127
3.2.2.2.2.2 Dickey-Fuller (DF) ve Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testleri.....	128
3.2.2.2.2.3 Phillips Perron (PP) Birim Kök Testi.....	130
3.2.2.2.2.3 Eşbütünleşme Analizi.....	130
3.3 Ampirik Analiz	132
3.3.1 Birim Kök Testi Sonuçları.....	132
3.3.2 Eşbütünleşme Testi Sonuçları	133
SONUÇ	136
KAYNAKÇA	142

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: İGE'nin Hesaplanmasında Kullanılan Hedef Değerler	19
Tablo 2: Günümüz Gelişmiş Ülkelerinin Kalkış Aşaması Tarihleri	49
Tablo 3: Günümüz Gelişmiş Ülkelerinin Olgunluk Aşaması Tarihleri.....	50
Tablo 4: Azerbaycan'ın SSCB Döneminden İtibaren Okur Yazar Oranı (%).....	91
Tablo 5: Azerbaycan Eğitim Yatırımları (AZN).....	93
Tablo 6: Azerbaycan Eğitim Yatırımlarının GSYH' ye Oranı (%)	94
Tablo 7: Azerbaycan Devlet ve Özel Üniversitelerinde Bilim İnsanı Sayısı.....	97
Tablo 8: Azerbaycan Doğrudan Yabancı Yatırım Tutarları (\$).....	100
Tablo 9: Azerbaycan'ın Makroekonomik Verileri	102
Tablo 10: Azerbaycan'da Yıllara Göre Askeri Harcama Tutarı (AZN).....	104
Tablo 11: Azerbaycan'da Petrol Üretimi (Bin Ton).....	106
Tablo 12: Azerbaycan İhracatında Mineral Yakıt, Madeni Yağ vb. Ürünlerinin Payı (%).....	109
Tablo 13: Veri Seti Tanıtımı.....	121
Tablo 14: Veri Setinin Tanımlayıcı İstatistikleri.....	121
Tablo 15: Veri Setinin Korelasyon Matriksi	122
Tablo 16: Değişkenlerin ADF ve PP Birim Kök Testleri.....	133
Tablo 17: Bağımlı Değişken LNKBDG	134

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: Kuznets'in Ters'U' Eğrisi	29
Grafik 2: Okula Devam Etmenin Özel Getirileri.....	81
Grafik 3: Okula Devam Etme Durumunda Yaş-Kazanç Profili	82
Grafik 4: Azerbaycan'ın SSCB Döneminden İtibaren Okur Yazar Oranı (%)	91
Grafik 5: Azerbaycan'da Eğitim Yatırımları (AZN).....	94

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: İnsani Gelişme Endeksi Belirleyicileri.....	17
Şekil 2: İnsan Gelişme Endeksi Hesaplanması-Grafiksel Sunum.....	18
Şekil 3: Lorenz Eğrisi	27
Şekil 4: Arz Yönünden Yoksulluğun Kısır Döngüsü	53
Şekil 5: Talep Yönünden Yoksulluğun Kısır Döngüsü... ..	54

GİRİŞ

Kalkınma, bir ekonomideki milli gelir artışı ile birlikte refah artışını da kapsayan geniş bir kavramdır. Milli gelir artışını ifade etmesi kalkınma ve büyüme kavramlarının yakın anlamlarda kullanılmasına sebep olsa da aslında kalkınma, büyüme kavramına göre çok daha kapsamlı ve nitel yönleri de içinde barındıran bir olgudur. Kalkınma olgusu ile birlikte ülkeler için “az gelişmiş”, “gelişmekte olan” ve “gelişmiş” ülke kavramları ortaya çıkmıştır. Ülkeler için gelişme düzeyi genellikle ülkelerin milli gelir seviyesi, eğitim seviyesi, teknoloji düzeyi, ortalama yaşam beklentisi, siyasal sosyal düzen, demokrasi, kadının toplumdaki yeri vb. gibi başlıklardan hareketle tespit edilmektedir. Başka bir şekilde bu kavramları ifade etmek gerekirse, ekonomik kalkınma literatüründe gelişmiş ülkeler genellikle “merkez”, azgelişmiş ülkeler ise “çevre” ülkeler olarak kabul edilmektedir. Merkez ve çevre arasındaki temel fark çevre ülkelerin merkeze sürekli hammadde ve işgücü sağlaması, merkez ülkelerin ise çevreye teknoloji ve işlenmiş mamuller satarak bir şekilde gelişimini engellemesidir.

Günümüzde gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler sadece ekonomik açıdan değil, siyasal, sosyal ve beşeri faktörlerle de değerlendirilmektedir. Bu anlamda eğitim olgusu iktisadi kalkınma açısından ülkeler için oldukça önemli ve ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının temel açıklayıcılarından biridir. Yani, eğitim faktörü az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülke statüsüne ulaşmasında en önemli etkenlerden birisidir. Eğitim bireyin becerilerini ve üretkenliğini artırarak işgücü kapasitesini yükseltmek yoluyla büyümeyi hızlandırmakta ve aynı zamanda yarattığı pozitif dışsallıkla sektörlerin gelişimine sebep olmaktadır. Bu nedenle, eğitim teknolojik gelişme düzeyinin belirleyicisi rolündedir. Eğitim nitelikli işgücü yaratarak ekonomik büyümeye zemin hazırlamakla birlikte toplumda daha sağlıklı, demokratik ve yüksek verimliliğe sahip bilinçli bireyler yaratarak ülkenin kalkınmasına temel hazırlamaktadır. Yani toplumun eğitim seviyesi yükseldikçe beşeri sermaye stoku yükselmekte, sağlıklı bireyler çoğunluk teşkil etmekte ve dolayısıyla ölüm oranı düşmektedir. Bilinçli

bireylerin etkisiyle doğum oranı da düşmektedir. Bu özellikler toplumun standartlarını yükseltmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde, kalkınma kavramı detaylı bir biçimde ele alınmıştır. Kalkınma; tarihsel gelişimi, farklı ekollerin teorileri, büyüme kavramı ile benzerlikleri/farklılıkları açısından ve az gelişmişlik kavramı ile ilişkisi bakımından ele alınmıştır. Daha sonra az gelişmişlik kavramı açıklanmış ve bu statüde olan ülkelerin özelliklerine değinilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, eğitimle ilişkili temel kavramlar açıklanmıştır. Bu başlık altında eğitimin tanımı, amaçları, yatırım ve tüketim özelliği, maliyetleri, dışsallığı vb. gibi kavramlar üzerinde durulmuştur. Eğitimin ekonomik ve toplumsal yararlarına değinilmiş ve kalkınmaya doğrudan ve dolaylı etkileri açıklanmıştır. Bununla birlikte, Azerbaycan'ın eğitim sistemi ve ekonomik yapısı ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise, eğitim ve kalkınma arasındaki etkileşimin eşbütünleşme analizi ile ortaya konulması amaçlanmıştır. Ekonometrik analiz için Azerbaycan'ın 1990 ile 2015 yılları arasındaki verileri kullanılmıştır. Oluşturulan model üzerinden yapılan analizlere göre Azerbaycan'da eğitimin kalkınma üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu ortaya konmuştur.

Araştırmanın Önemi

Literatürde ekonomik kalkınma ve eğitim arasındaki ilişkiyi açıklayan birçok araştırma mevcuttur. Yapılmış olan bu araştırma, ekonomik kalkınma ve beşeri sermaye ilişkisinin hem dolaylı, hem doğrudan etkilerini açıklarken, aynı zamanda Azerbaycan'ın mevcut verilerini zaman serisi modeli ile analiz etmekte ve yorumlamaktadır. Azerbaycan'da eğitim ve ekonomik kalkınma ile ilgili farklı çalışmalar yapılsa da eğitim ve ekonomik kalkınma ilişkisini gösteren bir çalışmanın bulunmaması, bu çalışmanın önemini ortaya koymaktadır.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, beşeri sermayenin önemli bileşenlerinden birisi olan eğitimin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisini tespit etmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada zaman serisi analizi kullanılarak eğitimin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu kapsamda serilerin durağanlık testleri genişletilmiş Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Peron (PP) analiz yöntemi ile yapılmıştır. Daha sonra eğitim ve ekonomik kalkınma arasındaki uzun dönemli ilişki Engle Granger (1987) iki aşamalı eşbütünleşme analizi ile incelenmiştir.

Araştırmanın Kısıtları

Çalışmada mümkün olduğu kadar güvenilir verilerle çalışılması ve geniş bir yelpazede değerlendirme yapılması için gayret edilmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmesine karşın Azerbaycan ile ilgili veriler ve istatistikler genellikle düzenli değildir. Kullanılan veriler ağırlıklı olarak Dünya Bankası ve Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesin'den alınmıştır. Çalışmada 1990-2015 yıllarına ilişkin veriler kullanılarak analiz yapılmıştır.

1. EKONOMİK KALKINMA VE EKONOMİK KALKINMA TEORİLERİ

Bu bölümde öncelikle ekonomik kalkınma kavramının tanımı, ekonomik büyüme ile ekonomik kalkınma arasındaki fark ile ekonomik kalkınmanın ölçülmesi üzerinde durulacaktır. Daha sonra literatürdeki ekonomik kalkınma teorileri kısaca açıklanacaktır. Ayrıca, az gelişmişlik kavramı ve özelliklerinden de bahsedilecektir.

1.1. Kalkınma Kavramı

İktisatçılara göre, kalkınma kavramı ile ilgili hiçbir zaman genel bir uzlaşma oluşturulamamıştır. 1980'lerin ortalarında yapılan bir inceleme sonucunda kalkınmanın 72 farklı tanımının tespit edilmiş olması da bunu açıklayan bir husustur (Kaynak, 2005, s. 16). Ama en genel tanımıyla kalkınma, ülkelerin ulaşmak için çaba sarf ettiği bir amaç ve aynı zamanda da bir süreç olarak açıklanabilir (Dulupçu, 2002, s.37).

Kalkınma kavramı ekonomik ve sosyal sistemin tamamıyla tekrar düzenlenmesinden ve yönlendirilmesinden oluşan çok boyutlu bir kavramdır (Todaro, 1981, s. 56). Kalkınma bununla birlikte bireye ve topluma “yaratıcılık ve yenilik” kazandıran bir süreç’ olarak da değerlendirilebilir (Koç, 2013, s. 248). Toplumsal alanda bu kavram; toplumların sahip oldukları potansiyeli, toplumsal ilişkiler sonucunda yeniden üretmeleri ile eksiksiz ve daha donanımlı hale getirmeleridir (Ercan, 2009, s.17).

Kalkınma, günümüz şartlarında ulusal kurumlarda ve aynı zamanda, siyasal ve sosyal alanda değişimi de içinde barındıran çok değişkenli bir kavrama dönüşmüştür. Kalkınmanın temel hedefleri fakirliğin azaltılması, sağlık ve korunma gibi gereksinimlerin karşılanması, beslenme, barınma, insani değerlere önem verilmesi, sosyal seçeneklerin genişletilmesi ve yaşam kalitesinin artırılmasıdır (Kaynak, 2005, s. 34).

Tok (2010) kalkınma kavramını bir toplumda toplumsal, siyasal ve ekonomik alanlarda gerek duyulan ve arzu edilen her türlü değişim ve gelişim olarak tanımlamıştır. Tarihsel olarak ise kalkınma, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıkan bir durum olarak görülmekte olup, kalkınmanın temel

hedefleri maddi refahı arttırmak ve toplumlardabeşeri acıların azaltılmasına yönelik potansiyelin harekete geçirilmesi olmuştur (Tok, 2010, s. 2).

Çetin (2014)'e göre, kalkınma kavramı öz olarak toplumun yaşam koşullarının iyileştirilmesi ile ilgilidir. Kavram incelenirken gelişen ekonomik şartların göz önünde bulundurulmasının yanı sıra ekonomik olmayan şartların da önem taşıdığı unutmamak gerekmektedir. Günümüz şartlarında kalkınma, bir toplumdaki milli gelirin yükselmesiyle birlikte sosyo-kültürel yapının buna bağlı olarak nasıl geliştiğini açıklamaktadır. Bunun yanı sıra ülkedeki refah seviyesinin hangi oranda arttığı ile ilgili nitel göstergeler ile açıklanabilmektedir. Bu bağlamda kısaca özetlemek gerekirse, kalkınma, bir ülkede ortaya çıkan her türlü maddi veya manevi gelişmelerle yakından ilgilenmektedir (Çetin, 2014, s. 4-5).

Daha geniş bir tanımla, kalkınma, üretim hacminde meydana gelen artışla birlikte, bir ülkede toplumun sosyo-ekonomik yapısının değişmesi ve fert başına düşen üretim hacminde meydana gelen reel ve önemli artış yada refah seviyesinde beliren yükseliş olarak kabul edilmektedir (Köklü, 1973, s. 117-119). Daha farklı bir tanımlama ile azgelişmiş ülkelerde kalkınmadan bahsedebilmek için üretim hacmindeki artışönemli bir boyuta ulaşmalı, devamlıve reel olmalıdır. Yani üretimdeki artış bir ve ya birkaç yıl değil, sürekli olmalıdır. Çünkü sadece bu şekilde söz konusu ülke ekonomisinde refah artışı sağlanabilir (Aktuğ, 2010, s. 8).

Kalkınma, bir ülkenin şu an içinde bulunduğu durumdan ya da bir önceki konumundan hareket ederek, değişim sürecine girmeyi içeren dinamik bir kavramdır (Oakley & Garforth, 1985, s. 1). Kalkınma kavramı sadece bir ülkede herkesin okuryazar duruma getirilmesi olarak değil aynı zamanda, bir ülkenin üretim yapısının, üretim tekniğinin, üretimdeki kurumsal temellerinin ve dış bağlantılarının değiştirilmesi olarak tanımlanabilir. Kalkınma hem ekonomik, hem de sosyal yapılarda derin değişimlerin yaşanması anlamını içerisinde barındırmaktadır (Kubar, 2014, s. 5).

Sevinç (2011)'e göre kalkınma; bir ülke ekonomisinde meydana gelen büyüme ve gelişim, ülkede üretilen ürünlerin sadece miktarındaki artış değil kalitesinde veya üretim sisteminde iyileşmelerin yaşanması, toplumun yaşam standartlarında yükselmelerin olduğu ekonomik ortamı da ifade etmektedir (Sevinç, 2011, s. 40). Bunun yanı sıra ekonomik kalkınma az gelişmiş bir toplumda ekonomik ve sosyo kültürel yapının değiştirilmesi, yenileştirilmesi olarak da ifade edilmektedir.

Bu açıdan, iktisadi kalkınma sadece ekonomik çerçeveye sığdırılmayacak, toplumu psikolojik, politik ve sosyolojik boyutlarıyla ele alan karmaşık bir süreçtir (Çetin, 2014, s. 5).

Kane (2004)'e göre kalkınma bölge halkının refah seviyesinin yükselmesi için bölge ekonomisinin kapasitesini ve imkânlarını artırmaktır. Bir bölgenin kalkınması emek, teknik bilgi, fiziksel kaynaklar, teçhizat, mali sermaye, arazi, kamu ve özel altyapı gibi temel ihtiyaçlara bağlı olmaktadır (Kane, 2004, s. 1). Kaya (2012), kalkınma kavramını sadece salt üretimin ve kişi başına gelirin arttırılması olarak görmeyip, az gelişmiş bir toplumda kültürel, sosyolojik ve ekonomik yapının da değiştirilmesi ve geliştirilmesi olarak nitelendirmiştir. Kaya (2012)'ye göre kalkınmanın temel öğeleri kişi başına düşen milli gelirin artması yanında, sanayi kesiminin milli gelir ve ihracat içindeki payının yükselmesi, üretim faktörlerinin etkinlik ve miktarlarının değişmesi gibi yapısal değişikliklerden ibarettir (Kaya, 2012).

Güven (1995), kalkınmayı ekonomik ve sosyal yapılarıdaki değişikliklerle mümkün görmüştür. Kalkınma için sosyal ve ekonomik değişiklik mecburidir ve yeni yapılanma ile birlikte her bölgenin artan refah düzeyinden pay alarak refah seviyelerinin dengeli dağılımının sağlanması esastır (Güven, 1995, s. 117). Kalkınma sürekli gelişen bir ekonomik ortam içerisinde hem işsizliğin ve yoksulluğun, hem de gelir dağılımındaki adaletsizliğin giderilmesiyle birlikte, sosyal, siyasal ve ulusal kurumlardaki değişiklikleri de içeren çok kapsamlı ve daha derin bir kavram haline gelmiştir (Gönel, 2010, s.7).

Kalkınma insanların yaşam düzeylerini, benlik saygılarını ve özgürlüğünü artırarak tüm insanların yeteneklerinin kalitesini iyileştirme sürecidir (Todaro & Smith, 2003, s. 6). Farklı bir şekilde ifade edersek, kalkınma bir davranış değiştirme sürecidir. Eğitim, insanlarda ve toplumlarda öyle bir değişimin veya gelişmenin en etkin aracıdır (Saylan, 2015, s. 138).

Kalkınmanın tanımındaki temel vurgu yapısal bir değişim sürecini içermesidir. Yapısal değişim ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel alanlarda yaşanan, bazen sayılarla ölçülebilir bazen de sayılarla açıklanamayan ancak hissedilen iyileşmeleri ifade eder (Berber, 2017, s. 15). Berber (2017)'ye göre kapsamlı bir kalkınma tanımı şu şekilde de yapılabilir; bir ülkede üretim ve gelir artışıyla ifade edilen büyümenin yanı sıra ekonomik, siyasal, sosyal, kültürel alanlarda yapısal

değişim/dönüşümün birlikte yaşaması sürecine iktisadi kalkınma denir. Bu süreçte, üretim ve gelir artışları kalkınmanın nicel yönünü, yapısal değişim/dönüşüm ise kalkınmanın nitel yönünü temsil eder. Burada kalkınmada öne çıkan unsurun nitel yöndeki değişim/dönüşüm olduğunun ifade edilmesi gerekir. Tanımda kullanılan yapısal değişim/dönüşüm kavramı mevcut durumdan daha iyiye gidişi ifade etmektedir (Berber, 2017, s.14).

Literatürde kalkınma ile sistemin sürdürülebilirliği arasında ilişki kuran tanımlamalar da söz konusudur. Bu bağlamda kalkınma kavramı, geri kalmışlıktan kurtulmanın ekonomik boyutuna indirgenip, sanayileşme ile özdeşleştirilirken, kalkınma kapitalist sistemin sürdürülebilirliği ve dünya kapitalizminin yeniden yapılandırılmasının aracı konumunda yüceltilmektedir (Özalp, 2017, s. 1208).

Yukarıdaki tüm tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere kalkınma kavramı, bir toplumda meydana gelen niteliksel ve niceliksel tüm pozitif gelişim ve değişimlerin bir arada bulunmasını ifade eden bir kavramdır. Niteliksel olarak demografik yapı, adil gelir dağılımı, sosyal refah gibi durumlar esas alınırken, niceliksel olarak ülkenin gayri safi milli hâsılasının büyüklüğü esas alınmaktadır (Sevinç, 2011, s. 40). Bir diğer tanımlamada ise ekonomik kalkınma en genel ifadesiyle, bir ulusun arzu edilen şekilde gelişebilmesi amacıyla ulusal ekonominin bir bütün olarak düzenlenmesi olarak açıklanmaktadır. Bu genel ifadeyle kalkınma, bir ekonominin sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda gerek duyulan ve istenilen her türlü değişim ve gelişimi olarak tanımlanmaktadır (Yılmaz & Danışoğlu, 2017, s. 120).

1.2 Kalkınma Kavramının Tarihsel Gelişimi

Kalkınma kavramı ilk olarak 1930'lardaki Büyük Buhran döneminde ortaya çıkmıştır. Sanayi Devrimi öncesi döneme bakıldığında devletlerin zengin, fakir, hükmeden ve hükmedilen olarak ayrıldığını görmek mümkündür. Bunun nedeni, devletlerin zengin ya da hükmeden devletler olmaları ya da gelişmiş üretim teknolojilerine sahip olmaları değil, askeri organizasyonların ileri seviyede olması ve güçlü bir sosyo-kültürel yapılanmalara bağlıdır (Sezgin, 2015, s. 4). Sanayi Devrimi ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre sınıflandırılmasının çıkış noktası olmuştur (Dinler, 2002, s. 97-98).

Kronolojik açıdan kalkınma iktisadının tarihsel gelişiminin dönemlere ayrılmasında, İkinci Dünya Savaşı'nın milat olarak alındığı görülmektedir. 1939-

1945 yılları arasında yaşanan İkinci Dünya Savaşı nedeniyle, uluslararası ekonomik sistemin çöküşü ile ortaya çıkan sarsıntı, kalkınma ekonomisine ivme kazandırmıştır (Kaynak, 2003, s. 18). İkinci Dünya Savaşı sonrası teknolojik gelişmelerin hızlanmasıyla birlikte uluslararası gelir ve sosyoekonomik yapı farklılıklarının belirginleşmesi, az gelişmiş ekonomiler ve bu ekonomilerin kalkınma sorununu ortaya çıkarmıştır (Tunç, 1997, s. 8).

Kalkınma ekonomisinin bir alan olarak ortaya çıkışı temel olarak aşağıdaki sebeplere dayanmaktadır (Kaynak, 2005, s. 18):

- Savaş sonrasında, ülkelerin uluslararası ekonomik ilişkilerinin artması;
- Yeni özgürlüklerine kavuşmuş ülkelerin ekonomik yönden de bağımsızlıklarını elde etme girişimleri.

İktisadi Kalkınma, İkinci Dünya Savaşı sonrasında hem bağımsızlıklarını yeni kazanan az gelişmiş ekonomilerin, hem de savaş sonrasında ekonomilerini düzeltmeye çalışan Batı ekonomilerinin ekonomik açıdan kalkınmalarını sağlamayı amaç edinmiştir (Gönel, 2010, s. 5).

1945-1950'li yılların başlarında resmi kalkınma anlayışı, savaş sonrasında zor duruma düşen Avrupa'nın iktisaden yeniden eski güçlü haline döndürülmesine ağırlık verme esaslarına dayanmaktadır. Bu stratejinin en bilinen hamlesi ise, Marshall Planı dâhilinde verilen büyük mali desteklerdir (Gönel, 2010).

Kalkınma kavramının Üçüncü Dünya ülkeleri veya az gelişmiş toplumlar ile bağdaştırılması, ancak 1950'lerin ortalarından itibaren mümkün olmuştur. 1950-1970 yılları arasındaki kalkınma için uygun konjonktürde, dünyanın yaşadığı genişleyici dalganın etkisi ile kalkınma iktisadı "altın çağını" yaşarken, ekonomik kalkınmanın kaynağı olarak, sermaye birikimi alınmıştır. Hızlı sermaye birikimi ile hızlı sanayileşmenin gerçekleştirilmesi, hızlı sanayileşmenin de işsizliği ortadan kaldırması hedeflenmiştir. Kalkınmanın finansmanında yurtiçi tasarrufların yetersiz kaldığı durumda, bu açığın dış yardımlarla kapatılacağı düşünülmüştür. Ekonomik kalkınmanın birinci aşamasını oluşturan geleneksel yaklaşımda ithal ikameci sanayileşme, planlama ve dış yardım ile sermaye birikiminin sağlanması hızlı büyümenin temel unsurları olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, geliştirilen modellerin önemli ortak özelliği, iktisadi kalkınmanın iktisadi büyüme anlamında

tanımlanması ve kişi başına gelirle ölçülmesidir. Kalkınmanın bu aşamasında, iktisadi kalkınmanın amacı geleneksel, durağan, geçimlik ekonomiyi, kendi ayakları üzerinde durabilen Batı'daki örneklerine benzer bir kapitalist ekonomiye dönüştürmek üzerine kurgulanmıştır (Gönel, 2010, s.5).

1970'lere kadar ortaya konulan kalkınma modelleri esasen gelişmiş ülkelerin izledikleri stratejilerle benzerlik teşkil etmektedir. Bu doğrultuda kalkınma toplumlar için bir modernleşme projesi olarak algılanmaktadır. Buna göre gelişmekte olan ülkelerin kalkınmaları için gelişmiş ülkelerin sahip oldukları ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal değerlere kavuşmaları gerekmektedir. Bahsi geçen dönem şartlarında kalkınma iktisadını modernleşme iktisadı olarak düşünmek gereklidir (Kaynak, 2003, s. 18-19).

1970'lerin sonunda erken kapitalistleşen ülkelerde yoğun sermaye birikiminin getirdiği mali krizden devlet sorumlu tutulurken; ekonomiye olan müdahalesi bağlamında devlet yönetimi, işlevleri ve örgütlenmesi yeniden tartışılmaya başlanmıştır. Buna göre gelişmiş kapitalist ülkelerin belirleyiciliğinde, devlet eliyle kalkınma geri plana atılırken, sistemin kendisini yeniden üretebilmesinin yolu neoliberal politikalar çerçevesinde yeniden tanımlanmıştır (Özalp, 2017, s. 1209).

1980'lere girilirken küresel eğilimler karşısında uluslararası finans kuruluşlarının etkinliğini arttırması ve kalkınma sürecinin tek katman olarak kabul edilen devletten çok katmanlı bir tabakaya yayılması sonucu ana temalarından yoksun bırakılan kalkınma iktisadı gözden düşmüş ve hızlı bir gerileme süreciyle karşı karşıya kalmıştır (Deviren, 2014, s. 3). 1980'li yıllarla birlikte kalkınma iktisadı gözden düşmeye başlamıştır. Buna sebep olarak uygulanan politikalara karşın AGÜ'lerin önemli bir gelişme gösterememesi gösterilebilir (Palabıyık, 2009, s. 21).

Bu dönemde kriz ekonomisinin hâkim olduğu AGÜ'lerin ekonomik yapılarını, ulusal büyüme ve devlet merkezli kalkınma yaklaşımı ifade etmektedir. Ulusal kalkınmışlığın ekonomik etkinlik maliyetleri bağlamında eleştirilmesi neo-liberal kalkınma anlayışının gelişmesine katkıda bulunurken, insani maliyetler açısından eleştirilmesi ise temel ihtiyaçlar yaklaşımı ve sürdürülebilir kalkınmanın gelişmesine sebep olmuştur (Eralp, 2006, s.5).

"Sürdürülebilir Kalkınma" tanımı farklı disiplinler tarafından ele alınmış ve farklı şekillerde ifade edilmiştir. Bu tanımın bilim insanları tarafından en çok

benimsenen ifadesi, 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından Brundtland Raporu'nda verilmiştir. Sürdürülebilir kalkınmayı; *“gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme yeteneğinden ödün vermeden, şimdiki neslin ihtiyaçlarının karşılanması”* şeklinde ifade etmiştir. 2000 tarihli Sürdürülebilir Kalkınma İçin Ulusal Stratejiler Raporuna göre ise sürdürülebilir kalkınma; *“gelecek nesillerin kendi gereksinimlerinin karşılanması yeteneğini zarara uğratmadan bugünkü neslin ihtiyaçlarının karşılayan ekonomik ve sosyal gelişmedir”* (Mawhinney, 2008, s. 3). Genel hatlarıyla açık bir ifade olmasına karşın, tanımlamada kullanılan “ihtiyaç” teriminin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. ‘İnsan ihtiyacı’ algısının yaşanılan toplumun şartlarına göre belirlendiğini unutmamak gerekmektedir. İhtiyaç kavramı barınma, giyecek, gıda gibi çok temel bir anlama gelebileceği gibi aynı zamanda sağlık hizmetleri sunumu ve sosyal güvenlik gibi anlamlara da gelebilmektedir. Bu bakımdan gelişmiş ülke ve gelişmekte olan ülke ayrımı her zaman gözetilmelidir (Çelik, 2006, s. 20).

"Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı" 1970 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) yapmış olduğu bir çalışmadır. Bu çalışmanın esası yoksulluğun giderilmesi kapsamında eğitim, sağlık, beslenme vb. temel gereksinimlerin sağlanmasına yöneliktir. ILO'nun ardından 1974'te Dünya Bankası "Büyümeyle Birlikte Yeniden Bölüşüm" adlı rapor yayımlamış ve bu raporda gelişmekte olan ülkelerde yoksulluğun azaltılmasını sağlayacak stratejiler belirlemiştir. Dünya Bankası'nın ortaya koyduğu biçimiyle, "Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı" iki unsur tarafından belirlenmektedir (Kutlu, s.229-230).

- İlki, beslenme, barınak, giyecek gibi ihtiyaçların karşılanması;
- İkincisi ise sağlık, eğitim, su ve ulaşım gibi ihtiyaçların karşılanmasıdır.

Temel ihtiyaçlar yaklaşımı en genel tabiriyle maddi gelirin insanlara saygın bir yaşam sürmelerini mümkün kılacak seviyede temel mal ve hizmetleri seçme imkânı vermesidir (Sarıpek, 2017, s. 48).

1.3 Ekonomik Kalkınma ve Ekonomik Büyüme Farkı

Ekonomik kalkınma kavramı ile ilgili geçmişten birçok tanımlamalar bulunmaktadır. Yapılan tanımlamalara göre ekonomik kalkınma, modernleşme, sanayileşme, yapısal değişme, gelişme ve özellikle büyüme kavramıyla sık sık karıştırılmaktadır. Bunun en önemli sebebi bu kavramların ince çizgilerle birbirlerinden ayrılmalarıdır. Özellikle de ekonomik büyüme ve ekonomik kalkınma, literatürde birbirlerinin yerine geçebilecek biçimde kullanılmaktadır (Çetin, 2014, s. 5). Ekonomik kalkınma ve ekonomik büyüme arasındaki farkı açıklarken ilk olarak ekonomik kalkınmanın sadece fiziksel artışı ifade eden büyümeden ibaret olmayıp, aynı zamanda ekonomik, sosyal, politik ve kültürel unsurlardaki kalitatif gelişmelerde kalkınma sürecini etkileyen faktörler arasında yer aldığı belirtilmelidir (M.Meier, 1989, s. 5-6). Bu açıdan değerlendirilirse, kalkınma toplumsal, sosyolojik ve psikolojik etkenleri içinde barındıran niteliksel bir kavram, büyüme ise niceliksel bir kavramdır (Dunn & Streeter, 1971). Yani tanımlardan da anlaşılacağı üzere ekonomik büyüme ekonomik kalkınmaya göre dar bir kavramdır.

Ekonomik büyüme ve kalkınma süreci toplumsal açıdan birbirlerini destekleyen süreçlerdir. Her ekonomik büyüme süreci doğrudan ekonomik kalkınmayı içermeyebilir ama her ekonomik kalkınma, ekonomik büyümeyi de kendisiyle birlikte getirmektedir. Daha geniş bir ifadeyle, ekonomik büyüme ekonomik kalkınmanın ilk adımıdır. Büyümeyi ekonomik ve toplumsal ilerlemeye yönelik dönüşümler izlemezse kalkınma gerçekleşemez. Ekonomik kalkınmanın da en önemli gelişmesi gelir dağılımının daha adil olması yönündeki gelişmesidir. Kısacası bu ekonomik terimler arasındaki ilişki en genel anlamıyla bu zincirle betimlenebilir (Arslan, 2013, s. 47).

Bununla birlikte, literatürde ekonomik kalkınma ve büyüme terimlerinin bazen birbirine eş, bazen de birbirinden farklı anlamlar taşıdığı görülmektedir. Şöyle ki, ekonomik büyüme ve kalkınma eş anlamlı kavramlardır, çünkü ikisi de bir yıllık bir süre bazında, fert başına düşen üretimde meydana gelen artışı gösterirler. Ekonomik büyüme ve kalkınma kavramları farklı şeyleri ifade ederler, çünkü büyüme, fert başına düşen üretim hacminde bir yıl içinde meydana gelen artış olarak ifade edilirken, ekonomik kalkınma ise, az gelişmiş ülkelerin gelişmesi anlamında kullanılmaktadır (Aktuğ, 2010, s. 9).

Ekonomik kalkınma, salt üretimin ve kişi başına gelirin arttırılması demek

olmayıp, azgelişmiş bir toplumda iktisadi ve sosyo-kültürel yapının da değiştirilmesi, yenileştirilmesidir (Han & Kaya, 2012, s. 2). Ekonomik kalkınma yalnızca bu da değildir. En az kişi başına düşen gelirin artması kadar, bu gelirden daha çok insanın eşit şekilde pay alabilmesidir. Kısaca, gelir dağılımının iyileştirilmesidir (Kaynak, 2005, s. 49). Ekonomik büyüme ise, nitelikten çok nicelik bakımından ortaya çıkan bir değişikliktir. Bir ekonominin büyümesi, mutlaka o ekonomide yapısal değişimi gerektirmez. Büyüme, sadece üretimin ve kişi başına gelirin arttırılması olarak kabul edilebilir (Cebeci & Dilber, 2014, s. 124).

Açıklamalardan da anlaşıldığı gibi ekonomik kalkınma genellikle azgelişmiş denilen ekonomilerle ilgili bir kavram olduğu halde, büyüme süreci, gelişmiş ve de azgelişmiş ekonomilerle de ilgili olabilir. Başka bir deyişle, azgelişmiş bir ekonomi kalkınmayabilir ama büyüme süreci içinde olabilir. Aynı zamanda kalkınma kuramları, temelde azgelişmiş ekonomilerin kalkınma sorunlarına ışık tutmalarına karşın, büyüme kuramları, esasen kalkınmış, gelişmiş ekonomileri model alırlar (Han & Kaya, 2012, s. 2). Bu bağlamda değerlendirilirse, ekonomik büyüme ile kalkınma arasındaki temel farklardan biri de genel olarak kalkınmanın sadece az gelişmiş ekonomilerle ilgili bir sorun olması, büyümenin ise hem gelişmekte olan, hem de gelişmiş ülkelerin gerçekleştirmeye çalıştıkları bir hedef olmasıdır. Özetle, bir ekonomide kalkınma olmadan büyüme gerçekleşebilir (Özsoy, 2012, s.4).

Ekonomik büyüme esas olarak ve çoğu zaman sadece üretim miktarı ya da gelirdeki artışı gösterirken, ekonomik kalkınma, ülkenin potansiyelini genişleten yapısal, kurumsal ve niteleyici değişimleri de ifade etmektedir. Dolayısıyla aralarında oldukça önemli bir fark söz konusudur. Bu fark, bir ülkenin Gayri Safi Milli Hasılasındaki (GSMH) ya da Gayri Safi Yurtiçi Hasılasındaki (GSYH) büyümenin, o ülkenin gelişmesiyle ilgili problemlerini her zaman çözemeyeceği anlamına gelir. Bir ülkenin ekonomik kalkınmasının ardında yatan düşünce, GSMH ya da GSYH'deki artışın, ülkenin farklı kitleleri tarafından adil bir şekilde paylaşılmasının gerektiği düşüncesidir. Kısacası ekonomik kalkınma, sadece üretilen miktarın değil üretilenlerin neler olduğu ve nasıl dağıldığının da önemli olduğunu göstermesi bakımından ekonomik büyümeden farklıdır (Gönel, 2010, s.10-11).

Yukarıda da belirtildiği gibi ekonomik kalkınma az gelişmiş ülkelerdeki kişi başına sürekli üretim artışı olarak ifade edilir ve bu olguyla beraber yapısal bir değişimin de cereyan ettiği anlatılmak istenir. Ekonomik büyüme ise gelişmiş ülke

ekonomilerindeki gelişmeyi anlatmak için kullanılır. Yani, ekonomik büyüme bir gövde değişikliğini, ekonomik kalkınma ise bir yapı değişikliğini ifade eder (Gürkan, 1997, s. 239).

İki kavram için de yapılan tanımlamalar sonucunda, ekonomik büyümenin çoğunlukla üretim faktörlerinden maksimum verimi sağlamakla ilgilenen bir olgu olduğu ve ekonomideki (üretimdeki) denge sorunuyla ilgilendiği görülmektedir. Ekonomik kalkınma ise iki aşamadan oluşan bir süreç olarak karşımıza çıkmakta ve ilk etapta üretim faktörlerinin yaratılmasıyla ilgilenmektedir. İlk olarak, ekonomiyi de içine alarak kurumsal ve yapısal bir değişim öngörülmektedir. İkinci aşamada ise üretim faktörlerinin optimal bileşimi esas alınmaktadır. Dolayısıyla kalkınma, ekonomide ve toplumda değişimi, gelişimi ve yenilikleri içeren süreçlere işaret etmektedir (Çetin, 2014, s.6).

Ekonomik kalkınma ve ekonomik büyüme arasındaki farklılıklardan bir diğeri de makro ve mikro özelliklere dayanmaktadır. Ekonomik büyüme hem makro hem de mikro özelliklere sahiptir. Ulusal gelir makro bir söylem iken, üretimin artırılması ve teknikleri mikro bir söylemdir. Buna karşılık ekonomik kalkınma daha çok makro boyutludur. Bir diğer önemli fark ise şudur: Büyüme üretim artışını ifade ettiğinden iktisat teorisi kapsamında, kalkınma ise politikaları gerektirdiğinden iktisat politikası kapsamında değerlendirilir (Berber, 2017, s. 18).

Ekonomik büyüme ve ekonomik kalkınma kavramları arasındaki en önemli farkı gözeten nokta, büyümede mevcut ekonomik yapı değişmeden kabul edilirken, kalkınmada bununla yetinilmemekte ve bu durumun değiştirilerek geliştirilmesi hedef konulmaktadır. Dolayısıyla, ekonomik kalkınmada toplum kendi haline bırakılmayarak, müdahale ve yönlendirilme söz konusu iken, büyümede hiçbir zaman bir müdahale söz konusu olmamaktadır (Gönel, 2010, s. 4). Buna ilave olarak, büyüme ile karşılaştırıldığında ekonomik büyüme daha çok aynı şeydeki basit artış sürecini, ekonomik kalkınma ise daha fazla ve farklı olanın yer aldığı yapısal değişme sürecini ifade ettiği söylenebilir (Karataş & Çankaya, 2010, s. 32).

Belirtilmesi gereken bir diğer etken, kalkınmanın ölçüm imkânlarının sınırlı olması ve istatistiki verilerin genellikle kısıtlı olmasıdır. Bu nedenle, literatürde ekonomik büyüme ekonomik kalkınmanın göstergesi olarak kabul görmektedir (Keskin, 2011, s. 137).

Tüm bu açıklamalar sonucunda ekonomik kalkınma kavramının az gelişmiş ülkelerle ilgili bir kavram olduğu ama ekonomik büyümenin ise hem az gelişmiş hem de gelişmiş ülkelerle bağlı bir kavram olduğu söylenebilir. Daha açık bir ifadeyle, az gelişmiş bir ülke kalkınmadan da büyüme sürecinde olabilir. Büyüme ve kalkınma için belirtilmesi gereken bir diğer özellik, kalkınma kuramının temelinde az gelişmiş ekonomilerin sorunları ile ilgilenmesine karşın, büyüme kuramlarının, esasen gelişmiş ekonomileri model almasıdır (Cebeci & Dilber, 2014, s.125).

1.4 Ekonomik Kalkınmanın Ölçülmesi

Ekonomik kalkınma birçok boyuta sahip çok değişkenli bir kavramdır ve süreci tamamen aydınlatan tek bir kalkınma ölçüsü yoktur. Bazı ekonomistler sosyal göstergeleri, yani, okuryazarlık, sağlık ve istihdam düzeyleri gibi gelişme ölçütü olarak vurgularken, diğerleri yoksulluğun, kalkınmanın önemli bir göstergesi olarak vurgulanmasının, doğru olacağını ifade etmektedirler.

Ekonomik kalkınmanın ölçülmesi, ülkelerin kalkınmışlık düzeylerini ve dünya gelişme listesinde tuttukları yeri göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Günümüzde birçok uluslararası kurum tarafından ülke sıralamaları yapılmaktadır. Bu kurumlar arasında en bilinenleri Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) ve Dünya Bankası'nın yaptığı sıralamalardır. Bu kurumlar gelir seviyesi, beslenme, çocuk ölümleri, yaşam beklentisi, okuryazarlık, şehirleşme ölçütleri gibi kavramları sıralama yapmada kalkınmışlık göstergesi olarak kullanmaktadır. Bu göstergelerle birlikte tüm göstergelerin bir arada kullanıldığı endeksler de vardır (Sezgin, 2015, s. 21).

Ekonomik kalkınmayı tek bir ölçütle ifade etmek zordur, çünkü ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasal yapıları farklıdır. Kalkınmışlık ölçütlerinden en çok kullanılanı, kişi başına milli gelirdir. Bunun yanı sıra sağlık ve eğitime ait bir takım göstergeler (okullaşma oranları, kişi başına düşen doktor vb.) de ölçüt olarak kullanılmaktadır (Demir S. , 2006, s. 1).

Ekonomik kalkınmanın ölçülmesinde genel olarak yararlanılan göstergeler GSMH veya GSYH, Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla veya Kişi Başına Düşen Gayri Safi Milli Hasıla (KBDGSYH/KBDGSMH), satın alma gücü paritesi yaklaşımı ve İnsani Gelişme Endeksidir (İGE).

1.4.1 Kişi Başına Düşen GSYH ile Kalkınmanın Ölçülmesi

Ekonomik kalkınma, ülkedeki kişilerin yaşam standartlarının iyileştirilmesi olarak tanımlandığında, en iyi ölçme yönteminin bireylerin ulaşabildikleri mal ve hizmet seviyeleri olduğu görülmektedir. GSYH ülkede bir yılda üretilen toplam mal ve hizmetlerin değerleri olarak tanımlanabileceğinden, kişi başına düşen GSYH en sık kullanılan kalkınma göstergelerinden biridir. GSYH değeri ile kalkınmışlık seviyesi ölçülürken dikkat edilmesi gereken nokta satın alma gücüdür. Çünkü kişi başına GSYH'nin değerleri ülkelere göre aynı olsa da satın alınan mal ve hizmet miktarı aynı olmamaktadır (Sezgin, 2015, s.21).

Kişi başına düşen GSYH ortalama bir büyüklüktür. Bu nedenle, söz konusu ölçüt ülkedeki gelir dağılımı hakkında herhangi bir bilgi vermemekte ve ülke ekonomisinin boyutunu da yansıtmamaktadır. Ayrıca, yaşam kalitesinin iyileşmesiyle ilgili de herhangi bir açıklama da bulunmamaktadır. Ülke karşılaştırmalarında ölçüt olarak kişi başına GSYH kullanılırken iki konunun açıkça tartışılması gerekir. Bunlardan birincisi, özellikle gelişmekte olan ülkeler bakımından milli gelirin hesaplanmasına yönelik sorunlardır. Burada belirtilmesi gereken husus, milli gelirin yalnızca piyasada üretilen ve sonra yine piyasada satılan malları kapsamasıdır. Oysa bilinmektedir ki özellikle gelişmekte olan ülkelere bilhassa kırsal kesimde geçimlik amaçla üretilen ürünler piyasaya getirilmemektedirler, dolayısıyla milli gelir rakamları içinde yer almamaktadırlar. Bu ise, milli gelir ve kişi başına gelir rakamlarının olduğundan az gösterilmesine yol açmaktadır. İkincisi ise, ulusal para cinsinden hesaplanan milli gelir rakamlarının, uluslararası ortak para birimine, örneğin, ABD dolarına çevrilmesinin uluslararası yaşam standartlarının karşılaştırılmasında yarattığı sakıncalardır. Bu durum bizi kişi başına gelir rakamlarının satın alma gücü paritesi olarak ifade edilmesi gerekliliğine götürmektedir (Kaynak, 2005, s. 51-52).

Yukarıda bahsedildiği gibi uluslararası kuruluşlar kişi başına gayri safi milli gelir değerini kullanarak ülkeler arası gelişmişlik farkını ortaya koymak için bazı sınıflandırmalar yapmaktadırlar. Her yıl Dünya Bankası, dünya ekonomilerinin sınıflandırmasını bir önceki yıl kişi başına gayri safi milli gelir tahminlerine dayandırarak yeniden düzenlemektedir. 2016 itibarıyla ülkelerin gelir düzeyine göre Dünya Bankası'nın yaptığı bu sınıflandırma aşağıdaki gibidir (World Bank, 2018).

- **Düşük gelirli ülkeler:** Kişi başına 1.005 ABD doları veya daha düşük kişi

başına gelire sahip ülkeler

- **Düşük orta gelirli ülkeler:** 1.006 – 3.955 ABD doları arası kişi başına gelire sahip olan ülkeler
- **Üst orta gelirli ülkeler:** 3.956 ABD doları ile 12,235 ABD doları arası kişi başına gelire sahip olan ülkeler
- **Yüksek gelirli ülkeler:** 12.236 ABD doları veya daha fazla kişi başına gelire sahip ülkelerden oluşmaktadırlar.

1.4.2 Satın Alma Gücü Paritesi ile Kalkınmanın Ölçülmesi

Gelişme seviyeleri farklı iki ülke için reel döviz kurunun, bu ülkelerin satın alma gücünün ölçülmesinde iyi bir ölçüm vasıtası olmadığı bilinmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde emek yoğun, standardize edilmemiş, ucuz mal ve hizmetlerin nispi olarak üstünlük teşkil etmesi bu ülkelerin döviz kurlarının düşük kalmasına ve GSMH değerlerinin hesaplanırken düşük çıkmasına neden olmaktadır (Özsoy, 2012, s. 8).

Bugün tüm ülkeler için döviz kurunun belirlenmesinde satın alma gücü paritesi (SAGP) kabul gören bir yaklaşımdır. SAGP teorisi, ‘dünyada benzer malların benzer fiyatlardan satılması’ ilkesine dayanır. SAGP yaklaşımı ile ülkeler arasındaki fiyat seviyeleri farklılıkları ortadan kaldırılmakta ve farklı para birimlerinin satın alma gücü eşitlenerek döviz kuru oranı esas alınmaktadır. En basit şekliyle, SAGP sadece farklı ülkelerdeki aynı mal veya hizmetin ulusal para birimlerindeki fiyat oranını göstermektedir (OECD,2018).

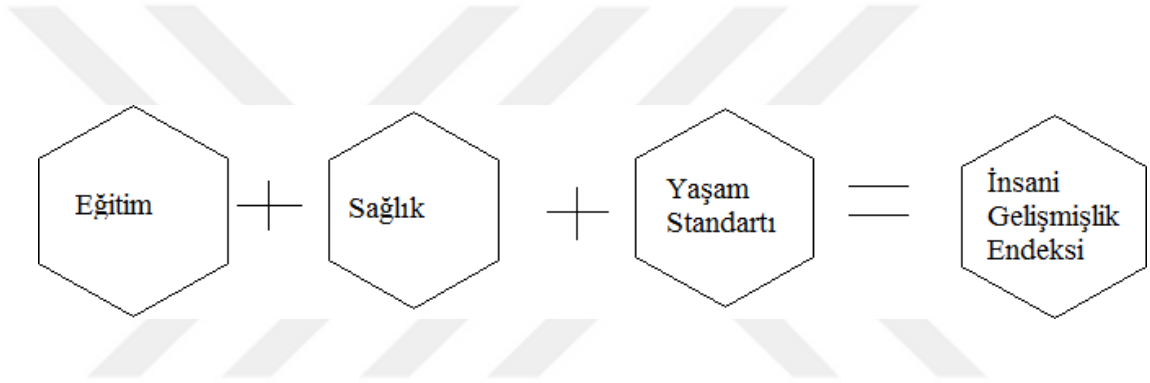
1.4.3 İnsani Gelişme Endeksi ile Kalkınmanın Ölçülmesi

Kalkınmanın ölçülmesi için 1990’larda kullanılmaya başlanan göstergelerden biri de Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından hesaplanan İnsani Gelişim Endeksidir (İGE). İGE insanların ve yeteneklerinin, bir ülkenin gelişimi için en önemli kıstas olması gerektiğini vurgulamak için oluşturulmuştur. İGE, insan gelişiminin kilit boyutlarındaki ortalama başarısının özet bir ölçüsüdür (UNDP, 2018). Bu indeks aynı zamanda kalkınma düzeyindeki değişiklikleri zaman içinde izlemeyi ve farklı ülkelerin gelişim düzeylerini karşılaştırmayı mümkün kılmaktadır.

Beşeri kalkınma, bireylerin alternatiflerini veya seçeneklerini çoğaltma süreci olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram sağlıklı yaşamı, bilgiden yararlanmayı ve normal koşullara sahip hayat standardı için gerekli şartların sağlanmasını

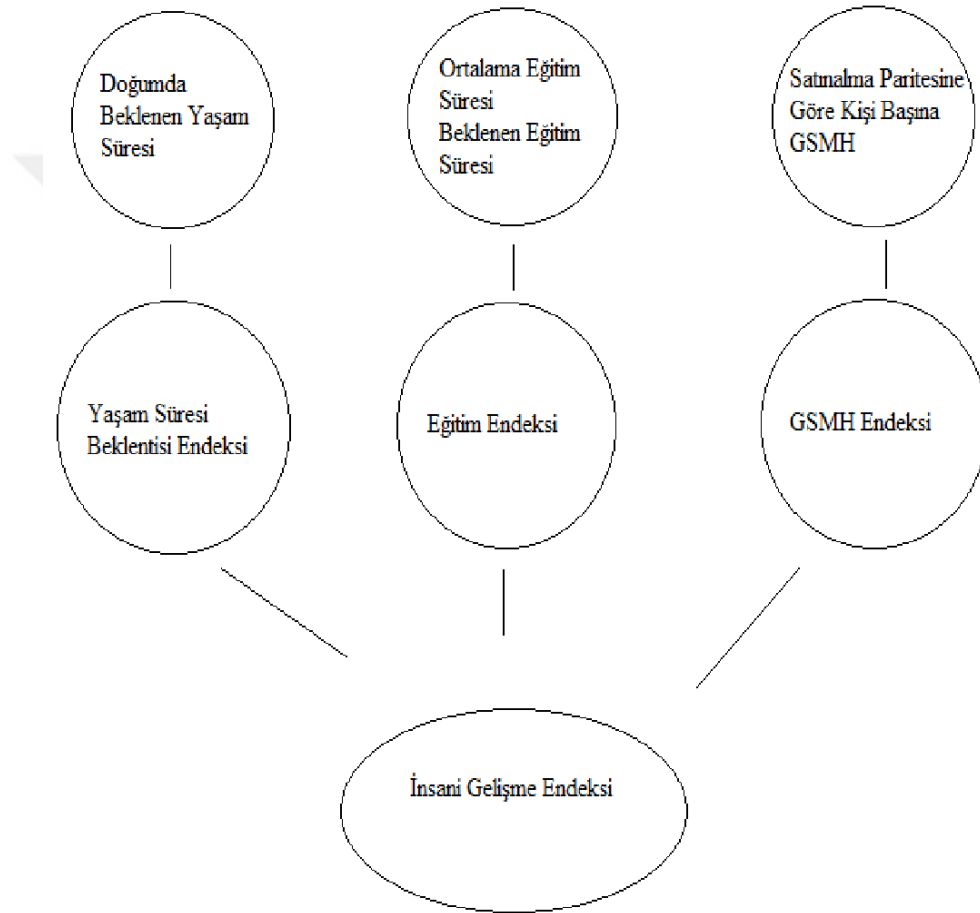
yansıtmaktadır. Beşeri kalkınmanın birçok göstergesi olmakla birlikte, ölçümü kolaylaştırmak için değişken sayısı sınırlandırılmaktadır. Bu bakımdan beşeri kalkınma üç boyutu kapsamaktadır (Şimşek M., 2006, s.28).

Belirtildiği gibi, geleneksel gelir ağırlıklı ölçümlerden farklı olarak İGE, bir ülkeyi gelişmişlik yarışında değerlendirirken üç farklı boyutu dikkate alır. Bunlar; yaşam süresi (doğumdan beklenen ortalama yaşam süresi), eğitim düzeyi (yetişkin okuryazarlık oranı ve ilk, orta, yükseköğretimde okullaşma oranları kombinasyonundan oluşan ölçüm) ve gelir düzeyi (kişi başına düşen GSYH)'dir. 0 ile 1 arasında değer alan indeks 1'e ne kadar yakın ise, söz konusu ülkenin insani kalkınma seviyesinin o kadar yüksek olduğu kabul edilmektedir (Dalğar, Kalkan, & Kalkan, 2012, s.81).

Şekil 1: İnsani Gelişme Endeksi Belirleyicileri

Kaynak: UNDP, Human Development Report 2011, Sustainability and Equity: A Better Future For All, New York: Palgrave Macmillan, s. 167.

Uzun ve Sağlıklı Yaşam**Bilgiye Erisim****Kabul Edilebilir bir Yaşam****Standartı****Şekil 2: İnsan Gelişme Endeksi Hesaplanması-Grafiksel Sunum**

Kaynak: UNDP, Human Development Report 2011, Sustainability and Equity: A Better Future For All, New York: Palgrave Macmillan, s. 167.

İGE'nin hesaplama yöntemi aşağıda yer almaktadır. Hesaplama ilk önce endeksin her üç unsuruna ait göstergeler birer endeks haline getirilmektedir. Son olarak bu endeksler birleştirilerek tek bir endekse yani İGE'ye dönüştürülmektedir. İGE'yi oluşturan her bir endeks, 0 ile 1 arasında bir değer alacak şekilde aşağıdaki

gibi formüle edilmiştir (Tüylüoğlu & Karalı, 2006, s. 63).

$$\text{Boyut Endeksi}^3 = (\text{Gerçek Değer} - \text{Minimum Değer}) / (\text{Maksimum Değer} - \text{Minimum Değer}) \quad (1.1)$$

Formülde gerçek değer, ülkenin fiilen sahip olduğu değeri göstermektedir. Minimum ve maksimum değerler ise İGE'nin hesaplanmasında geliştirilen hedef değerlerdir. Kullanılan hedef değerler Tablo 1'de gösterilmiştir:

Tablo 1: İGE'nin Hesaplanmasında Kullanılan Hedef Değerler

Gösterge Değer	Maksimum Değer	Minimum Değer
Doğumda Yaşam Beklentisi(Yıl)	85	20
Ortalama Eğitim Yılı (Yıl)	15	0
Beklenen Eğitim Yılı (Yıl)	18	0
Kişi Başına Düşen GSMH (Satın Alma Gücü Paritesi-Amerikan Doları, 2011)	75000	100

Kaynak: UNDP, Human Development Report 2016, Human Development for Everyone, New York, United Nations Development Programme.

Son olarak yaşam süresi, eğitim ve gelire ilişkin elde edilen endeks değerlerinin geometrik ortalaması alınarak insani gelişme endeksine ulaşılmaktadır.

$$\text{İnsani Gelişme Endeksi} = \sqrt[3]{(\text{Yaşam Endeksi} * \text{Eğitim Endeksi} * \text{GSMH Endeksi})} \quad (1.2)$$

İGE, ülkelerin zaman içinde nispi olarak sosyo-ekonomik ilerlemesini ölçerek, uluslararası refah karşılaştırmasında GSMH'yi bir alternatif sunmaktadır. Aynı zamanda söz konusu endeks bireylerin ve hükümetlerin politika önceliklerini oluşturulmasına yardımcı olmakta ve farklı ülke tecrübelerinin karşılaştırılmasını olanaklı kılmaktadır (UNDP, 1994, s. 91).

Dünyadaki bütün ülkeler ve bölgeler İGE değerine göre dört grupta toplanır. Bu gruplandırmaya göre İGE değeri 0,800 ve üstünde olan ülkeler çok yüksek beşeri kalkınma grubunu; 0,700-0,799 arasında olan ülkeler yüksek beşeri kalkınma grubunu; 0,550-0,699 arasında olan ülkeler orta beşeri kalkınma grubunu; 0,550'ün altında kalan ülkeler ise düşük beşeri kalkınma grubunu oluşturur (UNDP, 2016).

1.4.4 Yaşamın Fiziki Niteliği Endeksi (PQLI)

Bir ülkenin kalkınmış ülke olarak adlandırılması için sadece milli gelirinin yükselmesi yeterli değildir. Kalkınma için ülkelerin ekonomik göstergeleri kadar sosyal göstergeleri de önemlidir. Ekonomik göstergeler bakımından benzeyen iki

ülke; çocuk ölümleri, yoksulluk, eğitim gibi sosyal göstergelerde birbirinden tamamen farklı olabilir. Bu durumu ölçmek için kullanılan endekslerden biri de Yaşamın Fiziki Niteliği Endeksidir (Alataş, 2014, s.9).

Yaşamın Fiziki Niteliği Endeksi üç sosyal gösterge ile tanımlanmaktadır. Bunlar, yetişkin okuryazarlık oranı, ömür beklentisi ve bebek ölüm oranıdır. Bu ölçütlerden her biri 0'dan 100'e kadar ölçeklendirilir. Bununla birlikte, yaşam beklentisi ve bebek ölüm oranı farklı ölçeklendirme şekli ile yapılmaktadır. Her yıl dünyanın en kısa ömür beklentisi ve en yüksek bebek ölüm oranı 0 olarak ölçeklendirilir ve bunun tersi de yani, en uzun ömür beklentisi ve en düşük ölüm oranı da 100 olarak kabul edilir. Daha sonra, her ülkenin bileşik endeksi, her birine eşit ağırlık vererek üç oranın ortalaması alınarak hesaplanır (Warn, s.4).

Bileşik ve türetilmiş bir endeks olarak PQLI'nin ölçüm alanı kısıtlıdır. Endeks "kalkınmayı ölçmeye çalışmaz; özgürlük, adalet, güvenlik veya diğer maddi olmayan alanları da ölçmez. PQLI endeksi toplumların belirli yaşam düzeyi için yeterli sosyal özelliklere sahip olup olmadığını ölçmeye çalışmaktadır. Endeks sadece ulusal seviyede değişimi ölçmekle kalmayıp, aynı zamanda kadınlar ve erkekler ve diğer belirgin sosyal, etnik, bölgesel ve sektörel gruplaşmalar arasında da karşılaştırmalar yapabilir ve bu grupların zaman içindeki değişimini ölçebilir (Morris, 1979, s.4).

1.5 Azgelişmiş Ülke Kavramı

Azgelişmişlikle ilgili fikirler ve tanımlamalar çeşitlilik teşkil etmektedir ve oldukça fazladır. Bu bakımdan araştırmacıların üzerinde fikir birliği yaptığı bir tanımlı vermek güçtür. Amerikalı iktisatçı H.W.Singer azgelişmişliği şöyle tanımlamıştır: " Azgelişmişlik, görüldüğünde tanınması kolay, ancak tanımlanması zor bir zürafaya benzemektedir." (Çetin, 2014, s. 8).

Az gelişmişlik kavramı 1950'lerden bu yana birçok araştırmacı ve siyaset adamının ilgisini çeken konulardan biri olmuştur. Bu kavramla ilgilenenler arasında ilk zamanlarda daha çok ekonomistler varken daha sonrasında konu diğer sosyal bilim dallarının da ilgisini çekmiştir. Az gelişmişlik olgusunun sadece ekonomik bir kimlik taşıması, aynı zamanda sosyal, siyasal ve toplumsal alanları da ilgilendirmesi konunun farklı disiplinler tarafından dikkat çekmesine neden olmuştur (Berber, 2006, s. 241).

Neoklasik iktisatçılar, azgelişmişlik ya da geri kalmışlık terimlerinde, ülkelerin kapitalist gelişmelerde geç kalmış veya kalkınma yarışına geç başlamış olma durumunu anlatmaktadır. Soruna bu şekilde bakılınca, azgelişmişlik, gelişme yolunda geride kalmak demek olmakta, dolayısıyla ileride olanları, geriden takip eden ülkelerden söz edilmiş olmaktadır. Azgelişmiş her bir ülkenin gelişmiş ülkelerin kaç yıl gerisinde olduğu da, kişi başına düşen milli gelirden yola çıkılarak hesaplanmaktadır. Aynı şeyi başka biçimde ifade etmek gerekirse; gelişmiş kapitalist ülkelerin dünü, azgelişmiş olarak kabul edilen ülkelerin bugünü anlamına gelmektedir (Başkaya, 2001, s. 45-46).

Kavramsal olarak "azgelişmişlik" kavramı ile, "gelişmiş" olma olumlu sıfatına karşı göreceli bir durumu ifade eden ve geri kalmışlık, durağanlık ve geleneksellik gibi olumsuzluk yüklenen sıfatları içeren bir kavram kullanılır. Diğer bir deyişle, tanımlama hep karşılaştırmalı bir yöntemle yapılır. Bu karşılaştırmada, azgelişmişlik durumu farklı disiplinlerin temel ölçütleri öne çıkarılarak saptamaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, ülkeler arasındaki gelişmişlik karşılaştırmalarını yaparken başvurulan ölçütler olarak, iktisaden faal nüfusun sektörler itibariyle dağılımı ve kişi başına düşen GSMH gibi daha popüler olan iktisadi göstergelerin yanı sıra sağlık, eğitim, beslenme, çocuk ölümleri, kentleşme gibi sosyal ve demografik ölçütler de kullanılmaktadır. Ancak, sosyal ve demografik göstergeler, çoğu kez, iktisadi gelişmenin türevleri olarak ele alınırlar. Bu nedenle, azgelişmişliğe ilişkin bir karşılaştırmada temel, ya da belirleyici ölçüt olarak, üretim araçlarının, teknolojinin, gelişmişlik düzeyini veya onun bir göstergesi olan üretkenliği, verimliliği kullanmak daha açıklayıcı olmaktadır (Ersoy, s. 1).

Bir ülkenin geri kalmışlık statüsünden çıkması için büyük bir atılım yapması ve sektörel değişim yaşaması gerekmektedir. Yani ülke katma değeri düşük üretimden katma değeri yüksek üretime geçmelidir. Söz konusu herhangi bir ülkenin gelişmiş ülke konumuna gelmesi için, ülkenin kendine has gelişimi de yeterli değildir. Çünkü, geri kalmışlık veya azgelişmişlik tanımı genellikle gelişmiş ülkeler baz alınarak hesaplanmaktadır. Yani bir ülkenin gelişmiş ülke olarak kabul edilmesi için gelişmiş ülkelerle arasındaki yapısal farklılığın azalması veya değiştirilmesi mutlakdır (Yavilioğlu, 2002, s. 51).

Ülkelerin azgelişmişlik biçimlerinin genellikle birbirine benzemediğinin belirtilmesi gerekmektedir. Yani tek kategori altında toplanan bu ülkelerin her birinin

siyasal, kültürel ve sosyal açılardan farklı yapılarda bulunması mümkündür. Söz konusu farklılıklar da ülkelerin kalkınma seviyelerinin belirlenmesinde araştırmacılara ve kurumlara yardımcı olmaktadır. Kalkınma seviyelerinin belirlenmesi ülkelerin “gelişmiş”, “azgelişmiş” ya da “gelişmekte olan” ülke olarak adlandırılmasına olanak yaratmaktadır. Ülkeler için çok önemli olan bu sınıflandırma Dünya Bankası’nın hesaplamalarına dayanmaktadır. Farklılıklara rağmen az gelişmiş ülkeler (AGÜ), aralarında bulunan temel ortak noktalar ile tanımlanabilmektedir. Zira tarımsal üretimin GSMH içindeki payının yüksekliğinin yanı sıra ülke nüfusunun önemli kısmının tarımda çalışması, gizli işsizliğin yaygın olması, kişi başına düşen sabit sermaye ve tasarrufların düşüklüğü, verimliliğin düşük olması, ihracatın tarım ve doğal kaynaklara ve ithalatın sanayi ürünlerine bağlı olması ve kişi başına düşen ulusal gelirin çok düşük düzeylerde olması gibi ana göstergeler, AGÜ’lerin ortak noktalarını oluşturmaktadır (Tolunay & Akyol, 2009, s. 117).

Operasyonel ve analitik amaçlar için, Dünya Bankası’nın ekonomileri sınıflandırmaya yönelik ana kriterini kişi başına GSMH oluşturmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre, her ekonomi, düşük, orta veya yüksek gelirli olmak üzere gruplandırılmaktadır. Düşük gelirli ve orta gelirli ekonomilere bazen gelişmekte olan ülkeler denir. Belirtilmesi gerekir ki gelirlere göre sınıflandırma mutlaka gelişim statüsünü birebir yansıtmamaktadır (World Bank, 2000).

Bu bağlamda azgelişmişliğin tanımlanmasında azgelişmiş ülkeler, mevcut tüm ülkelere ilişkin gelişme skalasının en alt sıralarında yer alan ülkelerdir. Bu yaklaşımdan hareketle, sıralamada ortalarda kendine yer bulan ülkeler geçiş ekonomileri kategorisinde olup, durumları diğer iki kategoriye göre nispeten belirli değildir. Ayrıca, yıllar geçtikçe ülkelerin gelişme düzeylerini belirlemek için gerekli kriterler değişen dünya şartlarına uyarlanarak değiştirilmekte ve bu değişim bazı ülkelerin sıralamadaki yerlerini değerlendirmekte zorluklar çıkarmaktadır (Han, 1999, s.6).

Gordon (2009)’a göre ise azgelişmişlik, birçok üçüncü dünya toplumunun karakteristik özelliği durumuna gelmiş yoksulluğu ve ekonomik durgunluğu betimlemek için kullanılan bir terimdir. Azgelişmişlik, söz konusu toplumların basitçe gelişmemenin zararlarından etkilenmelerinin yanı sıra, ileri kapitalist devletler tarafından sömürülmemiş olmaları durumunda beklenebilecek gelişme düzeylerine ulaşamamalarını içermektedir (Gordon, 2009, s.52-53).

Gelişmekte olan kavramı, azgelişmişlik olgusunu adlandırmada kullanılan en yeni kavramdır. Bu kavram gelişmekte olan tüm ülkeleri kapsayacak kadar geniş boyutlu olup, bir ekonominin büyüme sürecinde geçirmiş olduğu belli bir dönemi de ifade eder. Ayrıca bu kavram, “azgelişmiş” ve “geri kalmış” kavramlarıyla karşılaştırıldığında, gelişim gibi dinamik süreci de vurgulamaktadır (Gönel, 2010, s. 8-9) .

Başkaya (2001) ve Temiz (2013)’e göre azgelişmiş ülkeler, mevcut üretim faktörlerini üretimde kullanamayarak daha düşük bir milli gelir seviyesine sahip olan ülkeler olarak da adlandırılabilir. Bu tanımlamaya göre az gelişmiş ülkelerde kaynak eksikliğinden çok, kaynakların kullanış tarzı üzerinde durmak gerekmektedir. Bu ülkelerde yatırımların kıtlığından çok, mevcut yatırımların kalkınma amaçlarına uygun olarak kullanılmayışı büyük önem taşımaktadır. Bir diğer azgelişmişlik ölçütü de bireylerin hayat standartlarıyla ilgilidir. Burada bireylerin toplum içerisinde insanca yaşayabilmek adına karşılamak zorunda oldukları önem arz eden ihtiyaçlarının giderilememesi durumu söz konusudur. Özetle, azgelişmişliğin belli başlı belirleyici başlıca unsurları olarak verimsizlik, hızlı nüfus artışı ve beraberinde getirdiği kötü yaşam şartları, yabancı sermayenin egemenliği, baskın bir tarım sektörü ve katma değeri düşük malların ihracatına dayalı bir ekonomik yapı sayılabilir (Başkaya, 2001, s. 51; Temiz, 2013, s.45).

1.5.1 Azgelişmiş Ülke Özellikleri

Azgelişmişlik bugün dünyada 150’ye yakın ülkenin ortak sorunudur. Azgelişmiş ekonomilerin kendi aralarında türdeş olduğu söylenemez. Dolayısıyla, tüm azgelişmiş ülkeler için geçerli sayılabilen belirli tek tip "reçete" kullanmak mümkün değildir. Azgelişmiş ülkelerin kendi aralarında farklı görünümlere sahip olmaları bazı iktisatçıların "ne kadar azgelişmiş ülke var ise o kadar da değişik azgelişmiş ekonomi vardır" demelerine sebep olmuştur (Öztürk N. , 2015, s. 5).

Azgelişmiş ülkeler için genel olan özellikler şöyledir: Kişi başına düşen milli gelirin düşük olduğu, eğitim ve sağlık gibi hizmetlerin yetersiz seviyede verildiği, okuryazar oranının düşük, işsizlik oranının yüksek ve yaşam standartlarının yetersiz olduğu, geleneksel yaşam tarzının sürdürüldüğü, dış borçların yüksek olduğu, kentleşme oranının dengesiz olarak dağıldığı, mal ve hizmet ihracatının düşük

seviyede gerçekleştiği, bilimsel çalışmaların düşük olduğu ülkeler olarak kabul edilmektedir (Işık, 2006, s.10).

Leibenstein'e göre her azgelişmiş ülke birbirinden farklı özellikler taşısa da yine de ortak özellikleri mevcut olmaktadır. Ekonomik açıdan ortak özelliklere örnek olarak adaletsiz gelir dağılımı, kişi başına düşen düşük gelir, işsizlik ve yoksulluk vb. zellikler söylenebilir. Benzerlikler sadece ekonomik olarak değil aynı zamanda, teknolojik, kültürel, demografik ve sosyal açılardan da mevcuttur (etin, 2014, s. 9).

1.5.1.1 Ekonomik zellikler

Azgelişmiş lkeler için makroekonomik özellikler dendiğinde ilk akla gelenler; kişi başına gelirin düşük olması, gelir dağılımında adaletsizlik, yoksulluk, yaşam standardının ve refah düzeyinin düşük olması, sermaye birikimi yetersizliği, ithalata yüksek bağımlılık, ülke içinde verimliliğin düşük olması ve üretim ağırlıklı olarak tarımdan oluşmasıdır (zsoy, 2012, s. 14).

1.5.1.1.1 Kişi Başına Düşen Milli Gelir

Azgelişmiş ülkelerde kişi başına düşen milli gelir seviyesinin düşüklüğü bilinen bir gerçektir ve dolayısıyla halkın çok büyük bir kısmı en az geçim düzeyinde yaşamaktadır. Bu doğrultuda halkın büyük bir kısmının yeme, içme, giyinme, barınma, ısınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamadıkları görülmektedir. Zorunlu temel ihtiyaçlarını bile karşılayamayan halkın, ülkeyi kalkındırmak için tasarruf yapamayacağı da aşıkardır (Bilge, 2001, s. 41).

Kişi başına düşen gelir, azgelişmişliğin belirlenmesinde uluslararası kuruluşlar tarafından en çok kullanılan kriterlerden birisidir. Bununla birlikte, kişi başına gelir kriterinin, kalkınmadaki başarıyı göstermekte ve azgelişmişlik olgusunun bütün yönlerini kapsamada yetersiz kaldığı da bilinen bir gerçektir. Çünkü kişi başına düşen gelir ltnn gelir dağılımı bozukluklarını yansıtamadığı ve bazı yüksek gelir düzeyine sahip petrol ülkelerinin de azgelişmiş ülkelerin birçok özelliklerini taşıdıkları gözlenmektedir (Gnel, 2010, s.17).

Kişi başına düşen milli gelir, bir ülkede yaşayan insanların ortalama refah düzeyini ifade eden bir kavramdır. Yani bu lt, sadece bir ortalamanın göstergesidir. şunu belirtmek gerekir ki, bir ülkede bireylerin ortalama refah düzeyini sadece toplam ulusal gelir verileriyle ölçmek mümkün değildir (Taban & Kar, 2015, s. 19).

Gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki gelir farklılıkları uluslararası kuruluşlar tarafından devamlı yapılan ölçümlerle ortaya konulmuştur ve farklılık dikkat çekici boyuttadır. Azgelişmiş ülkelerin gelir seviyesinin gelişmiş ülkelerle kıyasla çok düşük kalmasında birçok sebep mevcuttur. Bu sebepler içinde en önemlileri sermaye birikiminin yetersizliği, eğitim seviyesinin dünya standartlarından uzak olması ve buna bağlı olarak teknolojiye hâkim olamama, nüfus artış hızının yüksek olmasıdır (Işık, 2006, s. 17).

Şu da belirtilmelidir ki, milli gelir kriteri, ekonomik büyüme için gerekli ve geçerlidir ama kalkınma için tek başına yeterli olmamaktadır. Kişi başına düşük milli gelir kriteri genel hatları içerisinde azgelişmişlik olgusunu açıklarken, kullanılan önemli kriterlerden birisidir. Ancak, gelir kriterinin zayıf yanları da söz konusudur ve bu yüzden çeşitli noktalardan eleştirilmektedir (Öztürk N. , 2015, s. 46).

1.5.1.1.2 Gelir Dağılımındaki Adalet

Bir ülkenin azgelişmişlik düzeyini ölçmek için sadece kişi başına düşen gelir kriteri yeterli değildir. Aynı zamanda, gelir dağılımındaki adalet de aynı oranda önemlidir. Gelir dağılımında adalet ülkenin her bir vatandaşının gelirden dengeli ve hakça faydalanması anlamını taşımaktadır. Bu bakımdan ülkede gelir dağılımında adalet veya denge yoksa söz konusu ülkenin gelişmiş ülke olarak tanımlanması mümkün değildir (Berber, 2006, s. 247).

Azgelişmiş diye nitelendirilen ülkelerde gelir dağılımında denge yoktur. 2012 yılı Dünya Kalkınma Raporu'nun verilerine göre, düşük gelirli ülkelerde yaşayan 817 milyon kişi dünya nüfusunun yaklaşık %12'sini oluşturmaktadır. Bu ülkelerin dünya hasılasından aldığı pay ise sadece binde 6,7'dir. Bu durum dünya gelir dağılımı dengesizliğini açıkça gözler önüne sermektedir. Bunun yanı sıra az gelişmiş ülkelerde yaratılan milli hâsıla, ülke nüfusuna oldukça dengesiz bir biçimde dağıtılmaktadır (Özsoy, 2012, s. 15).

Yapılan literatür taraması sonucunda bir ülkedeki gelir dağılımının adalet derecesini ölçmede en çok kullanılan yöntemlerin Lorenz Eğrisi, GİNİ Katsayısı, Yüzde Paylar Analizi olduğu görülmektedir (Çalışkan, 2010, s. 97). Aynı zamanda "Kuznets ters U eğrisi" gelişmekte olan ülkelerde gelir dağılımını açıklamada kullanabilecek yöntemlerden birisidir. Bu yöntemler, aşağıda tek tek açıklanacaktır.

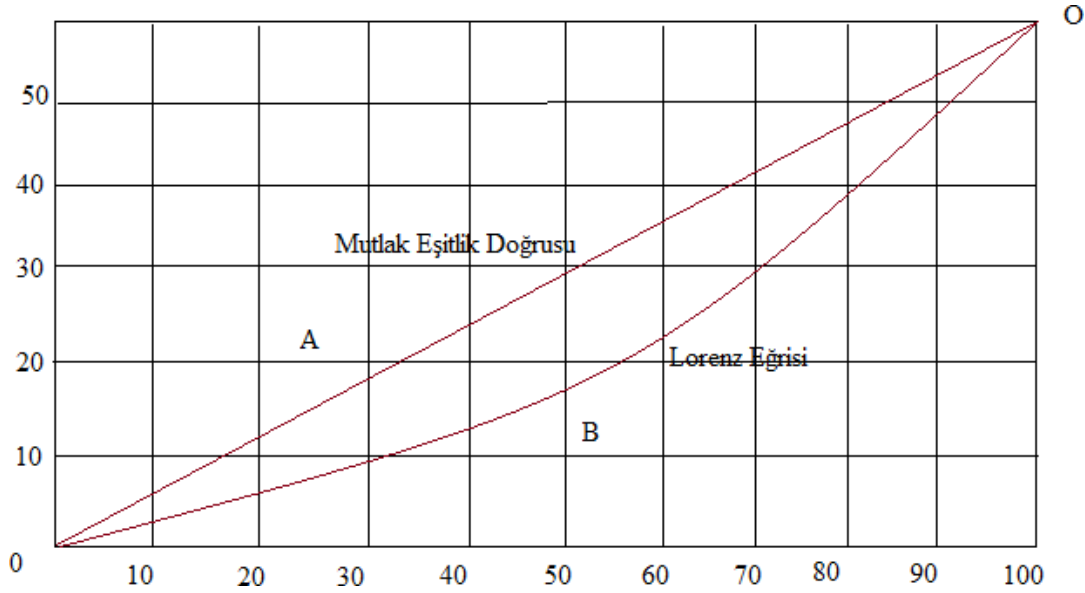
Lorenz Eğrisi, Amerikalı iktisatçı Max Lorenz (1905) tarafından önerilen

toplumların gelir dağılımını ölçümlemek için kullanılan bir yöntemdir (Bellù & Liberate, 2005, s. 2). OECD resmi sitesi açıklamalarına göre Lorenz eğrisi, en yoksul birey veya hane halkından başlayarak, alınan toplam gelirin kümülatif yüzdelerini alıcıların kümülatif yüzdelere göre karşılaştırmaktadır (OECD, 2018).

Çalışkan (2010)'a göre Lorenz Eğrisi, ülkeler arasında gelir dağılımı dengesizliklerini ölçmek amacıyla kullanılmaktadır. Bu yöntem her türlü gelir dağılımı eşitsizliğini ölçmek için kullanılabilir. Lorenz eğrisi çizilirken bir karenin yatay eksenine gelir düzeyine göre sıralanan birey ve hane halklarının nüfusunun kümülatif oranı, dikey eksenine ise bu nüfus kesiminin gelirinin kümülatif oranı kaydedilir. Eşit birikimli nüfus paylarının millî gelirden aldıkları birikimli paylar işaretlendiğinde Lorenz eğrisi elde edilmiş olur (Çalışkan, 2010, s. 98). Mutlak eşitlik doğrusu 45 derecelik açıyla oluşan ve bireylerin nüfus içindeki paylarıyla milli gelirdeki paylarının eşit olduğu noktalardan meydana gelen bir doğrudur. Yani, bireylerin milli gelirden aldığı pay eşit olarak dağıtıldığında Lorenz eğrisi 45 derecelik doğru şeklini almaktadır (Öztürk N. , 2012, s. 434). Açıklamalardan da belli olduğu gibi, Lorenz eğrisinin mutlak eşitlik doğrusundan uzaklaştığı oranda gelir dağılımı da adaletten aynı oranda uzaklaşacaktır.

Teorik olarak bir toplumda herkesin gelirden aynı oranda pay alması durumu, hiç bir ülkede görülmemektedir. Gerçekte Lorenz eğrisi, mutlak eşitlik doğrusunun altında yer almaktadır. İstisnai bir durum olsa da belirtmek gerekir ki, bir toplumda tek bir kişinin bütün geliri alması durumunda Lorenz eğrisi ters L biçimini almaktadır (Tokol & Alper, 2013, s.175).

Lorenz eğrisi gelir dağılımındaki adaletsizliği ölçmede kullanılan önemli bir ölçüttür. Bir ülkenin gelişmişlik düzeyini ifade ederken o ülkenin gelir dağılımı adaletsizliği önemli bir ölçüt olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelir dağılımındaki adaletsizlik azaldıkça ülke gelişmiş, arttıkça ise azgelişmiş ülke olarak tanımlanmaktadır. Orta gelir düzeyinden yüksek gelir düzeyine doğru gidildiğinde gelir dağılımındaki adaletsizliğin azaldığı görülmektedir (Çetin, 2014, s. 11).

Şekil 3: Lorenz Eğrisi

Kaynak: Çalışkan, Ş. (2010). Türkiyede Gelir Eşitsizliği ve Yoksulluk. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 2(59), 89-132, s.98.

Bunun yanı sıra Lorenz eğrisi kullanılarak ölçülen gelir dağılımındaki dengesizliklerin teknik bir inceleme için Gini katsayısı ile ölçülmesi mümkündür. Gini katsayısı, İtalyan istatistikçi Corrado Gini (1912) tarafından geliştirilen bir ölçüm yöntemidir. Gini katsayısı, eşitsizlik seviyesini tek bir sayı ile ifade ederek çeşitli gelir dağılımlarının karşılaştırılması için kullanılır (TÜSİAD, 2000, s. 178).

Gini katsayısı "mutlak eşitlik doğrusu ile Lorenz eğrisi arasında kalan alanın mutlak eşitlik doğrusu altında kalan üçgenin alanına oranıdır". Yani, Şekil 4'de A alanının, A ve B alanlarının toplamına oranı hesaplandığında Gini katsayısı bulunmaktadır (Tokol & Alper, 2013, s. 174).

$$\text{Gini Katsayısı} = A / (A+B) \quad (1.3)$$

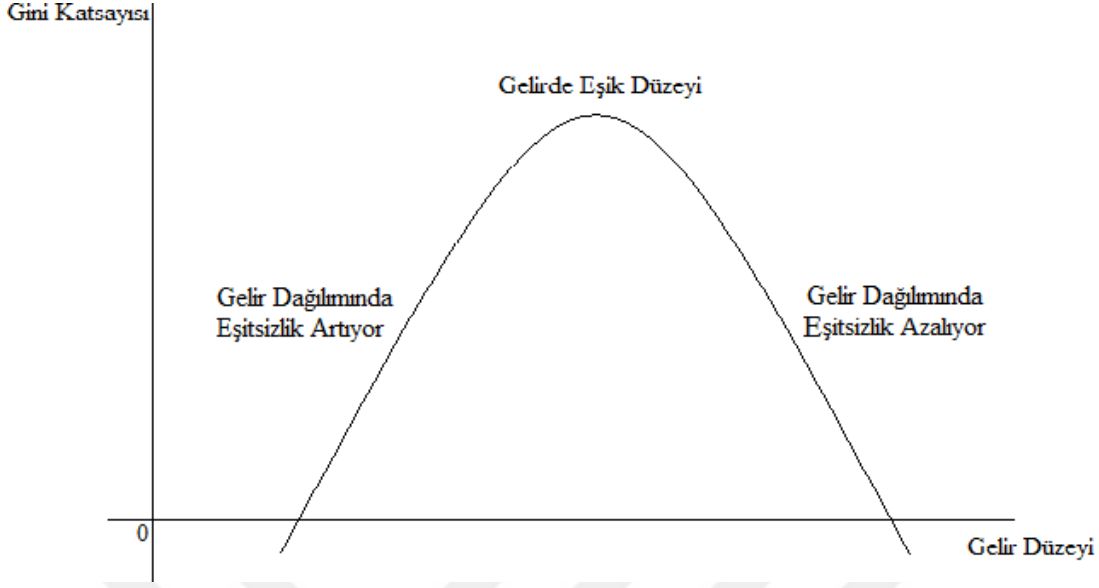
Gini katsayısının aldığı değerler 0 (sıfır) ile 1 (bir) arasında olmaktadır. Katsayının sıfıra eşit olduğu durumda, ülkedeki gelir dağılımının tam dengeli ve eşit, katsayının bire eşit olduğu durumda ise o ülkedeki gelir dağılımının tamamen dengesiz ve adaletten uzak olduğu anlaşılmaktadır (Karaman & Özçalık, 2007, s. 27). Gini katsayısının değerinin yükselmesi ülkedeki gelir eşitsizliğinin artması, düşmesi ise azalması anlamına taşımaktadır. Uç bir durum olarak bir ülkede gelir dağılımı tamamen dengeli ise yani herkes eşit gelire sahipse, Gini katsayısı 0 değerini alacaktır. Aynı şekilde yine uç bir durum olarak ülkedeki gelirler yalnız bir kişi

tarafından benimsenmişse ve gelir dağılımı tamamen adaletsizse, Gini katsayısı 1'e eşit olacaktır. Gini katsayısının değeri gelir seviyesinin büyüklüğüne değil, farklı gelir düzeyleri arasında kalan kişilerin sayısına bağlıdır (Doğan & Tek, 2007, s. 99).

Yüzde paylar, bireysel gelir dağılımını ölçmede yaygın kullanılan diğer ölçütlerden birisidir. Bu yöntemde, tüm hane halkları gelirlerine göre en küçükten en büyüğe doğru sıralanarak hane halkının gelirden aldığı yüzde payların dökümü yapılmaktadır. Bireysel gelir dağılımını ölçmede kullanılan yüzde paylar analizinde haneler %1'lik 100, %5'lik 20, %10'luk 10, %20'lik 5 gruba ayrılmakta ve her grubun toplam gelirden aldığı paylar karşılaştırılmaktadır. Yüzde payların hesaplanabilmesi için haneler toplam kullanılabilir gelirlerine göre küçükten büyüğe doğru sıralanmakta ve hangi yüzde paylar analizi yapılacaksa haneler o sayıda gruba ayrılmaktadır. Her yüzde gruba düşen kullanılabilir gelir, toplam kullanılabilir gelire oranlanarak hanelerin gelirine ilişkin yüzde paylarına ulaşılmaktadır (Öztürk N. , 2012, s. 432).

Yüzde 20'lik hane halkı grubunun toplam gelirden aldıkları paylara göre; son yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı payın, ilk yüzde 20'lik grubun toplam gelirden aldığı paya oranı formülü kullanılarak hesaplama yapılmakta ve geliri en yüksek olan son yüzde 20'lik grubun, geliri düşük olan ilk yüzde 20'lik gruba göre toplam gelirden kaç kat daha fazla pay aldığı ortaya konmaktadır (TÜİK, 2011).

Gelir dağılımı kavramı ile ilgili bir diğer hipotez Simon Kuznets tarafından literatüre kazandırılmış olan Kuznets'in "Ters U Eğrisi" kavramıdır. Simon Kuznets 1955'de yayımladığı makalede geliştirdiği gelir bölüşümü ölçütüne göre, gelir dağılımındaki trendin gelişmişliğe bağlı olarak önce bozulacağı, ancak daha sonra ekonomik gelişmişlik düzeyinde belirli bir olgunluğa ulaşıncaya, adaletsizliğin giderilmeye başlayacağı ifade etmiştir. Burada anlatılan özet olarak kişi başı gelir düzeyindeki artış ile gelir dağılımında adaleti gösteren Gini katsayısı arasındaki zamana bağlı seyrin "ters U", yani "doğrusal olmayan U eğrisi" şeklinde olacağı vurgulanmaktadır (Nişancı, Aydemir, Tosun, & Emsen, 2017, s. 148).

Grafik 1: Kuznets Ters 'U' Eğrisi

Kaynak: Nişancı, M., Aydemir, A.F., Tosun, C.B., & Emsen, Ö.S. (2017). Kuznets Eğrisi ile Ekonomik ve Siyasal Liberizasyon Uygulamaları Arasındaki İlişkiler. *Avrupa Ekonomileri Uluslararası Konferansı*, (s.147-154).

Kuznets (1955), ekonomik büyüme ve gelir eşitsizliği arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu ileri sürmüştür. Kuznets'in hipotezine göre gelişmemiş toplumlarda Gini katsayısının oldukça düşük olduğu ve dolayısıyla düşük gelir düzeyinde adaletli bir gelir dağılımının olduğu kabul edilmiştir. Burada "adaletli gelir dağılımı" kavramı, toplumsal manada fakirliğin adeta eşitlikçi dağıldığını anlatmaktadır. Söz konusu hipoteze göre, ekonomik gelişmenin ilk aşamalarında sanayileşme sonucu ilk olarak gelir artışı ile servet sahiplerinin geliri ve sermaye birikimleri artacak ve buna paralel olarak gelir eşitsizliği ortaya çıkacaktır. Ancak daha sonra, büyümenin faydaları zamanla ücret ve gelirlerin artmasına sebep olarak diğer kişilere de yansıtacaktır. Böylece ekonomik gelişmenin ilk aşamasında artan gelir eşitsizliği, ekonomik gelişmenin devam etmesiyle zamanla azalacaktır (Arı & Zeren, 2011, s. 38).

1.5.1.1.3 Tarım Sektörünün Hâkim Niteliği

Az gelişmiş ülkelerin sorunlarından bir diğeri de tarımsal işgücünün fazlalığı ve tarımsal verimliliğin ekonomiye katkısının düşüklüğüdür (Yavilioğlu, 2002, s. 52). Tarım sektörü, gelişmekte olan ülkelerde gelişme sürecinin ilk evrelerinde ekonominin en önemli sektörü konumundadır. Bu dönemde tarımın toplam

istihdamdaki payı, toplam üretimdeki payından da yüksektir. Azgelişmiş ülkelerin kalkınmışlığını sağlamada ilk ayağı oluşturan tarım, çeşitli açılardan ekonomik kalkınmaya yarar sağlamaktadır (Erbay, 2013, s.7).

Kırsal bölgelerde hayatını sürdüren insanlar genellikle geçimlerini toprakla alakalı üretim dallarından sağlamaktadırlar. İnsanların bunu yapmaktaki tek amacı gelir elde etmek değil aynı zamanda, gıda gereksinimlerini de karşılamaktır. Ama üretim tekniklerinin ilkel ve geleneksel oluşu, istenilen düzeyde verim alınamamasına, dolayısıyla da gıda güvenliğinin tehlikeye düşmesine neden olmaktadır (Tolunay & Akyol, 2009, s. 121).

Azgelişmiş ülkelerde nüfusun yaklaşık %65'lik kısmı kırsal alanda yaşamakta ve işgücünün yaklaşık %50'lik ve daha fazla bir kısmı tarım sektöründe istihdam etmektedir. Tarım sektörünün azgelişmiş ülkelerde bu kadar istihdam yaratmasına rağmen tarımla uğraşanlar profesyonel işletmecilik ya da yatırım peşinde koşmayarak ağırlıklı olarak kendileri için üretim yapmaktadırlar. Üretim genelde topraksız köylüler tarafından küçük çiftliklerde gerçekleştirilir (Berber, 2017, s.273).

Ekonomik kalkınmanın ilk aşamalarında ekonomi içinde tarımın payı her zaman oldukça yüksek olmaktadır. Tarımsal üretim hacmi ekonomik kalkınma ile birlikte miktar olarak artarken, tarımsal gelirden artmaktadır. Buna karşın, tarımsal gelirin milli gelir içindeki payı azalmaktadır. Bu durumun ana nedeni, ekonomideki diğer sektörlerin tarım sektörüne oranla daha hızlı bir gelişme göstermesi ve eskiden tarım sektörü tarafından üretilen hammaddelerin şimdi gelişen endüstriyel sektörler tarafından üretilmesidir. Tarım sektörünün ekonomi içindeki payını azaltan bir diğer önemli neden de, besinsel maddelerin günümüzde laboratuvarlarda endüstriyel yöntemlerle elde edilmeye başlanılmış olmasıdır. Dolayısıyla ekonomik kalkınmanın hızlanması ile birlikte tarım kesiminin ekonomideki payı gittikçe düşmekte, hizmet ve sanayi kesiminin payı ise gittikçe yükselmektedir (Dinler, 1996, s.77).

Çoğu azgelişmiş ülkede tarım ihmal edilmekte ve sanayileşme sürecine katkıları yeterince dikkate alınmamaktadır. Ama bu durumdaki ülkeler için unutulmaması gereken, sanayileşme süreci sırasında tarımsal sektördeki gelişmelerin, gerek temel "ücret malları" ihtiyacının karşılanması, gerekse döviz olanaklarının artırılması yönünden son derece önemli olduğudur. Üstelik tarımın sanayi sektörü için yaratacağı efektif talep artışları da sanayileşme sürecinde göz ardı edilmemesi gereken bir etmendir (Kaynak, 2005, s. 6). Yani azgelişmiş ülkeler sanayileşme

hamleleriyle birlikte tarım için de hamleler yapmak ve tarım kesimini de geliştirmek zorundadırlar. Çünkü yalnız bu şekilde kalkınmak ve gelişmek için yol kat edebilirler (Öztürk N. , 2015, s.11).

Tarım sektörü doğa ile iç içe olan bir sektördür. Yani doğal faktörlerin etkisi verimliliği doğrudan etkilemektedir. Bu durumda azgelişmiş ülkelerde tarım sektörünün üretimde daha çok yer tutması söz konusu ülkelerde, üretimin doğa koşullarına bağlı olmasına sebep olmaktadır. Bu durum üretimde belirsizliğe ve ülkede gizli işsizliğe sebep olmaktadır. Aynı zamanda tarımda çağdaş teknolojinin kullanılmaması, çevre için gerekli tedbirlerin yeteri kadar alınmaması ve bu durumun önemsenmemesi, yasal düzenlemelerin eksikliği veya uygulamada görülen eksiklikler tarım sektöründen azgelişmiş ülkelerin rakiplerine oranla istenilen verimi alamamasına sebep olmaktadır (Çetin, 2014, s. 19; Gürlük & Karaer, 2003, s. 197). Azgelişmiş ülke ihracatlarının yoğunlukla tarımsal mallardan oluşması uzun dönemde dış ticaret hadlerinin bu ülkeler aleyhine gelişmesine neden olmakta ve bu ülkelerin kalkınma çabalarını sekteye uğratmaktadır. Ayrıca serbest ticaret ortamında azgelişmiş ülkelerde ihracat fiyatlarının ve kazançlarının dalgalanması da bu ülkelerin ekonomik kalkınmalarını olumsuz etkileyen bir diğer husustur (Gönel, 2010, s. 28) .

1.5.1.1.4 Dış Ticaret

Sanayi sektöründeki gerilik ve tarım sektörünün hâkim özelliğine paralel olarak, azgelişmiş ülkelerin ihraç ürünleri ağırlıklı olarak tarımsal ürünler, ham maddeler ve madenlerden oluşmaktadır. Kredi ve pazarlama teknikleri de çok geri olan bu ülkelerin dünya ticareti içindeki payları da oldukça düşüktür (Dinler, 2000, s. 518).

Birçok AGÜ'de dış ticaret GSYH'nın çok küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu ülkelerin ihracat malları birincil mal olarak tabir edilen tarım ve emek yoğun mallardan oluşmasına karşın, ithal ettikleri malların çoğu kapital yoğun yani sanayi mallardan oluşmaktadır. Yani, *"Azgelişmiş ekonomiler ithalatta bulunabilmek için ihraç etmek, kalkınmış ekonomiler ise ihracat yapabilmek için ithal etmek zorundadır"* (Öztürk N. , 2015, s. 12; Gönel, 2010, s.26).

Üretimlerinin büyük bir kısmını gelişmiş ülkelere ithal eden azgelişmiş ülkelerin ihracat gelirleri, ara ve yatırım malları ile bir kısım tüketim mallarının satın alınmasına harcanmaktadır. Bu durumun ana nedeni, söz konusu ülkelerin ara ve

yatırım mallarını yurt içinde üretememesi ve buna bağlı olarak ithalata bağımlı olmasıdır. Yüksek ithalat bağımlılığı, az gelişmiş ülkelerin azımsanmayacak miktarlarda cari işlemler açığı vermesine de sebep olmaktadır (Özsoy, 2012, s. 16). Eğer bir ülkenin ihracat yoluyla sağladığı dış satın alma gücü ithalat gereksinimini karşılayamıyorsa, kısa bir zaman diliminde ülkenin ithalata olan talebi ithalat kapasitesini aşacak ve bu durum ülkeye dış ekonomik bağlantılarda güçlükler yaşatacaktır. Bu ülkelerde dış ticaret açıklarında görülen hızlı artış ülkelerin döviz rezervlerinin azalmasına ve gittikçe artan dış borç olgusunu gündeme getirmektedir (Öztürk N. , 2015, s. 13-15).

Az gelişmiş ülkelerin ihracat çeşitlilikleri genellikle çok azdır, yani sadece birkaç tür malda yoğunlaşmaktadırlar. Aynı zamanda, bu ülkeler çoğu zaman ihracatlarını yaptıkları pazar olarak da ancak sınırlı birkaç ülkeye odaklanmaktadırlar. İhraç edilen sınırlı ürünler, ürün devrelerinde ortaya çıkan gelişmelere oldukça duyarlıdır ve dolayısıyla bu ürünler yer aldığı piyasalardaki değişimlerden kolayca etkilenmektedirler. İhraç ettikleri ürünlerin fiyat ve gelire karşı esnekliklerinin düşük olması da, bu ülkelerin ihraç gelirlerini arttırmada önemli bir engel oluşturmaktadır. Sonuç olarak, dış ticaret hadleri son yüzyılda düzenli olarak az gelişmiş ülkelerin aleyhine gelişmiştir (Kaynak, 2005, s.8-9).

1.5.1.1.5 Tüketim Harcamalarının Milli Gelir İçindeki Payı

Tüketim her şeyden önce iktisadi mal ve hizmetlerin, bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılmasını ifade ederken, tüketim harcaması ise bir ülkede belli bir dönemde toplumun ihtiyaçlarını doğrudan doğruya karşılayan bu mal ve hizmetlerin elde edilmesi karşılığında katlanılan mali fedakârlığı gösterir (Kubar, 2014, s. 78).

Az gelişmiş ülkeler için geleneksel olan özelliklerden bir diğeri de özel tüketim harcamalarının GSYH içerisindeki oranının yüksekliğidir. Az gelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere doğru gidildikçe özel tüketim harcamalarının milli gelir içindeki payı azalmaktadır. Ülkeler arasında böyle bir farkın oluşmasının temel nedeni, az gelişmiş ülkelerde kişi başına düşen milli gelirin düşüklüğüdür. Bu nedenle, az gelişmiş ülkelerde tüketiciler gelirlerinin büyük bir kısmını sadece temel ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmak zorunda kalmaktadır. Bu bakımdan toplam özel tüketim harcamaları ile ilgili az gelişmişliği gösteren önemli bir gösterge de harcamalar içerisinde gıda ürünlerinin tuttuğu büyük paydır (Gönel, 2010, s. 21-22).

Tüketim harcamalarının milli gelir içindeki payı, AGÜ'ler arasında da farklılıklar gösterebilmektedir. Sanayileşmenin ilk aşamalarında olan AGÜ'lerde, gıda ürünlerine yapılan toplam harcamanın daha düşük olduğu görülür. Bunun nedeni, sanayileşmenin ilk aşamalarında bulunan ülkelerde genel ekonomik yapı gereği gıda maddeleri fiyatlarının, diğer mallara kıyasla daha düşük olmasıdır. Öte yandan, bu ülkelerin uluslararası pazar ilişkileri genişledikçe ve geliştikçe tüketici fiyatları yükselecektir. Tüketimin bileşiminin de zamanla değişime uğrayacağına belirtilmesi gerekir (Han & Kaya, 2012, s.14).

1.5.1.1.6 İşsizlik Oranının Yüksekliği ve Eksik İstihdam

Az gelişmişliğin belirtilerinden bir diğeri de üretim faktörlerinin etkin kullanılmaması ve eksik istihdam durumudur. Eksik istihdam, bir ekonomide tüm üretim faktörlerinin üretimde görev almaması, bir kısmının atıl kalması anlamını taşımaktadır. Dar anlamda eksik istihdam, ekonomide çalışmak istediği halde iş bulamayanların olmasıdır. Eksik istihdam durumu ekonomide refah kaybının olduğunu ve milli gelirin olması gerektiği düzeyin altında kaldığını gösterir (Dinler, 2000, s. 419-420).

Ekonomik ve sosyal yönden yarattığı etki nedeniyle, işgücü sorunlu bir üretim faktörü konumundadır. İşgücünden yeterli şekilde yararlanamama iki şekilde ortaya çıkar; İlk olarak eksik istihdam, ikinci olarak ise açık işsizlik. Birinci durum, çalışma istek ve iradesine sahip olduğu halde iş bulamayanların oluşturduğu grubu, ikinci durum ise çalıştığı halde milli gelire katkısı olmayan grubu oluşturmaktadır (Berber, 2006, s. 257-258).

İşsizliğin temel nedeni, az gelişmiş ülkelerde nüfusun hızla artarken iş olanaklarının buna paralel olarak arttırılamayışıdır. İş olanaklarının nüfusa paralel olmamasının nedeni ise yatırımlardaki artışlarla ilgilidir. Öte yandan, her ne kadar işsizlik az gelişmiş ülkelerde büyük bir sorun olarak önemini korumakta ise de, bu ülkelerde nitelikli işgücü de aynı oranda çözümünü bekleyen önemli bir sorundur. Sonuç olarak, "*az gelişmiş ülkeler niteliksiz işgücü yönünden talep; nitelikli işgücü yönünden de arz sorunu olan ülkelerdir*" denilebilir (Kaynak, 1988, s. 24-25).

Az gelişmiş ülkelerdeki işsizliğin nedeni, gelişmiş ülkelerdeki gibi konjonktürel olmayıp, iktisadi olduğu kadar sosyal yönü de bulunan bir devamlılık niteliği göstermektedir. Az gelişmiş ülkelerde tarımın yaygın bir kesim olması

nedeniyle önem kazanan "gizli işsizlik", bunun tarım dışı kesimlerde ve şehirlerde kazandığı görünüşle "açık işsizlik", tarım hayatının yıl boyunca değişen işgücü talebine bağlı bulunan "mevsimlik işsizlik" ve nihayet tarımda makineleşmenin yaygınlık kazanmasından doğan "teknolojik işsizlik" az gelişmiş ülkelerin başlıca işsizlik biçimleridir (Tütengil, 1970, s. 61).

1.5.1.2 Demografik, Kültürel, Siyasal ve Sosyal Özellikler

Kalkınma çok boyutlu bir süreçtir, yani kalkınmayı sadece ekonomik bir süreç olarak algılamak bu kavramı değerlendirmede yetersiz kalmaya neden olabilir. Bu bağlamda, az gelişmiş ülke özelliklerini açıklarken ekonomik özelliklerle sınırlandırmamak ve ülkelerin sosyal, kültürel ve demografik özelliklerini de açıklamak doğru olacaktır.

1.5.1.2.1 Yüksek Nüfus Artış Hızı

Az gelişmiş ülkelerin en önemli sorunlarından biri olan nüfus artış hızı, bu ülkelerin gelişmesini engelleyen en temel nedenler arasında yer almaktadır. Nüfus artış hızı, düşük gelirli ülkelere doğru gidildikçe nispeten azalma eğilimi göstermektedir. Hızlı nüfus artışının az gelişmiş ülkeler için sorun haline gelmesinin temel nedenleri, kişi başına düşen geliri etkileme, tasarrufları kısıtlama ve işsizliği artırma gibi sosyoekonomik sorunlara neden olmasıdır (Öztürk N. , 2015, s. 25).

Aslında, nüfusun büyümeye ve kalkınmaya etkisi her zaman tartışma konusu olmuştur. Nüfus ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi kısa ve uzun dönemde açıklamaya yönelik başlıca üç görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, hızlı nüfus artışının yoksulluğa yol açtığını ve nüfusun kalkınmaya negatif etkisi olduğunu savunan görüşlerdir. İkinci olarak, ekonomik büyümenin işgücü, sermaye ve teknolojiye etkilendiği ancak uzun dönemde özellikle dışsal bir faktör olan teknolojiye bağlı olduğunu savunan görüşler vardır. Son olarak, Keynesyen ve Post Keynesyen modellerde analizlerinde nüfus artışının büyüme üzerindeki pozitif etkisini ön plana çıkarmışlardır (Telatar & Terzi, 2010, s. 198-200).

Nüfus artışının ülkeler üzerinde pozitif ve negatif yansımaları bulunmaktadır. Ancak AGÜ'lerde nüfusun negatif etkileri daha fazla kendini göstermektedir. Bu etkiler aşağıdaki gibi sıralanabilir (Eren, 2012, s. 6-7):

- Hızlı nüfus artışı, daha fazla nüfusun milli gelirden pay almasına sebep

olarak, kişi başına düşen milli geliri azaltmaktadır.

- Hızlı nüfus artışı, hızlı kentleşmeye neden olmaktadır. Hızlı kentleşme ise gecekondulaşma ve çarpık yapılaşma sorunlarını da beraberinde getirmektedir.
- Hızlı nüfus artışı, kalkınma hızının düşük çıkmasına sebep olur. Çünkü gerçek (net) kalkınma hızı, brüt kalkınma hızından nüfus artış hızı çıkarılarak elde edilir.
- Hızlı nüfus artışı, toplumda işsizliğin şiddetlenmesine yol açmaktadır. Toplumda mevcut işsizlere iş bulma sorunu yanında, nüfus artışı nedeniyle emek arzına her yıl eklenen belirli sayıda kişilere de iş bulma sorunu ortaya çıkmaktadır.

Nüfus artış hızının yükselmesi eğer belli yaşam düzeyini yakalayamamış toplumlarda ortaya çıkarsa, nüfusun pozitif etkileri tamamen devre dışı kalmakta ve nüfus sadece kalabalığa sebep olmaktadır (Eren, 2012, s.6-7).

Aydın (2006) nüfus artış hızının geri kalmış ülkelerde sorunlara sebep olmasının nedenlerini açıklamıştır. Şöyle ki nüfus artış hızının yükselmesi, çalışan azınlığın daha fazla kişiyi beslemesini zorunlu hale getirmekte ve bu durum zaten yeterli seviyede olmayan tasarruf eğilimini daha da azaltmaktadır. Tasarruf eğiliminin düşmesi ülkenin kalkınması için zorunlu olan sermaye birikiminin temin edilmesini zorlaştırmaktadır. Bir taraftan nüfus artış hızının düşürülememesi, diğer taraftan sermaye birikim hızının artırılmaması geri kalmış ekonomileri kısır bir döngüye sokar ve bir dar boğaza neden olur (Aydın, 2006, s. 33).

Çamurcu, hızlı nüfus artışının dünyanın demografik yapısında önemli değişimlere ve sorunlara yol açtığını belirtmiştir. Hızlı nüfus artışı, AGÜ'lerde mevcut kaynakların yeterli olmamasına, ekonomik olarak ülkenin veya bireyin kendine yetememesine, kalkınma hızlarının gerekli düzeye ulaşamamasına ve sosyal sorunların giderek artmasına sebep olmaktadır (Çamurcu, s. 87-88).

Ülke nüfusunun, ülkenin ekonomik kaynaklarıyla uyumlu olması gerektiğinin belirtilmesi gerekir. Eğer nüfus artış hızı yüksek ise, buna bağlı olarak, şehirleşme hızlanmakta, cari harcamalar artmakta ve ekonomik kalkınma için ayrılan kaynakların yetersiz kalmasına neden olmaktadır.

Bütün bunların haricinde, nüfusun içeriği de oldukça önem arz etmektedir. Yani nüfus içerisinde, yaşlı ve genç nüfusun oranı ülkenin üretim seviyesini doğrudan etkilemektedir. Yaşlı nüfus, düşük işe katılım oranını, tasarruf oranını ve ekonomik büyümeyi; genç nüfus ise daha yüksek işe katılım oranını ve tasarruf oranını göstermektedir (Alataş, 2014, s. 18).

1.5.1.2.2 Düalist Yapı

Az gelişmiş ekonomiler genellikle düalist yapıda olan ekonomilerdir. Düalizm (ikicilik), herhangi bir şekilde birbirine indirgenemez ve birbirinden bağımsız olan iki değer olarak adlandırılabilir (Cevizci, 2012, s. 451).

Düalizm, az gelişmiş ekonomilerde bir yandan sanayi ülkelerinin piyasa yapısına, ileri teknolojisine, bankacılık düzenine ve modern organizasyona rastlanacağı gibi, diğer taraftan geri kalmışlığın tipik göstergeleri olan aile ekonomisi, geri teknoloji ve geleneksel organizasyon şeklinde kendini göstermektedir. Yani özetle, düalist yapıya sahip ülkelerde modern yapı ile geleneksel yapı karşı-karşıya gelmektedir (Gönel, 2010, s. 33). Az gelişmiş ülkelerin düal karakteri; yapısal, teknolojik, sosyolojik ve bölgesel açıdan kendini belli etmektedir.

Yapısal düalizm AGÜ'lerde genellikle görülen bir durumdur. Bu ülkelerde hem yüksek teknoloji ve bankacılık sistemi, çağdaş organizasyon ve yönetim şekli hem de geri kalmışlığın karakteristik göstergeleri olan aile ekonomisi, geri teknoloji ve geleneksel yönetim şekli bulunmaktadır. Teknoloji sektöründe de benzer sorunlar gözlenmektedir. Üretimde aynı zamanda hem yüksek ve verimli teknoloji hem de geleneksel ve verimlilik oranı düşük teknoloji birlikte bulunmaktadır. Toplumda sosyolojik olarak da aynı durum geçerlidir. Yani bir tarafta çağdaş ve kendini iyi yetiştiren vasıflı, bilgili, görgülü ve tekniği iyi bilen kişiler varken diğer bir tarafta ise taşra bölgesinin bütün özelliklerini bünyesinde barındıran, geleneksel yapıyı sürdüren eğitim seviyesi yetersiz, bilgisi kısıtlı ve görgüsüz diye nitelendirilecek kişiler bulunmaktadır. Düalizm gerçeğine bölgesel açıdan da bakıldığında benzer durum görülmektedir. Bir tarafta gelir düzeyi yüksek bölgeler diğer tarafta ise geri kalmış, sanayileşmemiş, altyapısı eksik ve ticareti gelişmemiş bölgeler yan yana bulunmaktadır (Karaca & Şahin, 2010, s. 40).

1.5.1.2.3 Cinsiyetler Arası Eşitsizlik

Eşitlik, bireylerin bütün yeteneklerini tam ve özgürce geliştirebilecekleri toplumsal ortamın yaratılması, en azından bu ortamın önündeki bütün toplumsal, siyasal engellerin ortadan kaldırılması olarak tanımlanmaktadır (Şimşek, 2011, s. 120).

Az gelişmiş ülkelerde yaşayan kadınların toplumdaki yeri, yasal, ekonomik ve siyasal hakları açısından gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında önemli derecede eksikliklerin söz konusu olduğu görülmektedir. Kadınların sosyal yaşamları dikkate alındığında genellikle yasaların kadın erkek eşitliğini kabul etmelerine karşın, sosyoekonomik koşullar az gelişmiş ülke kadınına geri plana itmektedir. Az gelişmiş ülkelerde kurumsal olarak yasalarda kadın erkek eşitliği söz konusu olsa bile uygulamada kadınlar erkeklerde aşağı statüde kabul edilmektedir. Özellikle, iş alanları bu kadınlar için oldukça sınırlıdır. Böylece ekonomik açıdan erkeğe bağımlı olan kadın için özgürlük, çok sık duyduğu fakat anlamını kolaylıkla kavrayamadığı bir sözcük olarak kalmaktadır (Öztürk N. , 2015, s. 30).

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği, kadınların politik, ekonomik, sosyal, kültürel ve medeni alanlardaki insan hakları ve temel özgürlüklerinin tanınmasını, kullanılmasını ve bunlardan yararlanılmasını engelleyen veya ortadan kaldıran ya da bunu amaçlayan ve cinsiyete bağlı olarak yapılan herhangi bir ayırım, mahrumiyet veya kısıtlama anlamına gelmektedir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği kadının öğrenimi, iş yaşamına katılımını ve gelirini olumsuz olarak etkileyerek ve toplumsal baskı oluşturarak kadının sağlığı başta olmak üzere pek çok soruna neden olmaktadır (Bal, 2016, s. 16).

Az gelişmiş ülkelerde kadın, erkeğe bağlı olmak ve toplumsal statü olarak erkekten aşağı sayılmak durumundadır. Bu ülkelerde henüz poligaminin de yaygın olduğu görülmektedir. Kadınlar az gelişmiş ülkelerde tarım dışı sektörlerde çok fazla iş imkânı bulamamakta ve ekonomide çoğunlukla tüketici durumunda kalmaktadırlar. Bu durum ekonomik kalkınmayı köstekleyen sebeplerden biri olarak kabul edilmektedir. Siyasi hakların kullanılması açısından da yasalarda sınırlamalar olmasa da uygulamada kadının seçme ve seçilme etkinliği çok sınırlıdır (Tütengil, 1970, s.49).

Dünya genelinde kadınlar eğitim, sağlık gibi hak ve olanaklardan

yararlanmada erkeklere göre dezavantajlı konumda bulunmaktadır. Ayrıca, emekleri de erkeklerle aynı düzeyde değerlendirilmemektedir. Kadınlar, küreselleşmeyle birlikte azalan resmi istihdam sebebiyle, gayri-resmi sektörlerde artış göstermektedirler. Kadınlar, düşük ücretle, iş güvencesi ve sosyal koruma olmadan gayri-resmi sektörde yoksunluklar içinde çalışmaktadırlar. Bu durum üretken işgücü israfı olarak değerlendirilmekte ve az gelişmiş ülkelerin neden geri kaldıklarını gösteren bir gösterge olmaktadır (Yıldırımalp & Özdemir, 2013, s.54).

Cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesi, kadının toplumdaki yeri ve dolayısıyla ülkenin gelişimi açısından oldukça önemlidir. Bu bakımdan kadının eğitim seviyesinin artması, ekonomik açıdan kendine yetmesi, istihdama katılması ve sosyal güvenceye sahip olması cinsiyetler arası eşitsizliği azaltacak ve karşı cinsler arasında eşitsizliğin giderilmesinde pozitif rol oynayacak faktörlerdir (Koray, 2011, s.20).

1.5.1.2.4 Eğitim

Eğitimin yaygınlaşmasının gerek bireyler gerekse ülkeler üzerinde birçok olumlu değişmeye neden olduğu görülmektedir. Bunlardan, ekonomik refahın artışı, eşitsizliklerin azalışı, daha demokratik politik sistemin oluşması ve dünyada eğitimin yaygınlaşması gibi faydalar sıralanabilmektedir. Eğitimin ekonomik temelleri, ekonomi biliminin ilke ve kavramlarının, eğitim bilimine uygulamasından oluşmaktadır (Saylan, 2015, s. 135).

Günümüzde üretim sürecinin bir girdisi olarak eğitim ekonomik, toplumsal ve kültürel kalkınmayı etkileyen en önemli faktördür. Eğitim, toplum içerisinde insanların bilgilerini artıran ve bu insanları daha nitelikli hale getiren vazgeçilmez bir etken olduğu kadar, iktisadi kalkınmanın bir sonucu olarak da artan mal ve hizmet üretimine olan talebi artırarak bireylerin yaşam düzeyini yükselten bir unsurdur. Eğitim düzeyi artan toplumlarda suç işleme oranları hızla düşmekte, yönetim daha demokratik bir nitelik kazanmakta, ekonomik ve siyasal istikrarı sağlamak kolaylaşmaktadır (Öztürk N. , 2005, s. 28).

Az gelişmiş ülkelerde beşeri sermayeye sahiplik durumu ve AR-GE'ye verilen önemde yeterli düzeyde değildir. Yeterli düzeyde beşeri sermayeye sahip olan ülkeler, yeni teknolojilerin kullanımında ve üretim faktörlerinin verimli kullanılmasında diğer ülkelere kıyasla çok daha rahat uyum sağlamaktadır. Yeterli beşeri sermayeye sahip olmayan az gelişmiş ülkeler, yeterli fiziki sermayeleri olsa

bile bazı malları üretememektedirler. Bunun sebebi, ileri teknoloji gerektiren bu malları üretmek için az gelişmiş ülkelerin yeterli beyin gücüne sahip olmamalarıdır (Sezgin & Bozdağlıoğlu, 2017, s.51).

Eğitimin pozitif dışsallıkları, bireyler ve ülkelere kazandırdığı birçok özellik vardır. Erdoğan (2004)'e göre eğitimin yol açtığı pozitif dışsallıklar ve eğitimin kalkınma üzerindeki etkileri aşağıdaki gibi açıklanabilir (Erdoğan, 2004):

- Gelir dağılımında iyileşme, yoksulluğun azalması ve sosyal akışkanlıkların artması;
- İktisadi gelişmeye engel oluşturan geleneksel değer yargılarında değişim;
- Toplumsal dayanışma duygusu ve sosyo-politik istikrara katkı;
- Demokratikleşmeye katkı;
- Suç oranında düşme;
- Çevrenin, insanlığın ortak mirası olan değer ve kaynakların korunması yönündeki duyarlılığın artması;
- Eğitimin finansmanındaki sorunlara çözüm yolları arayışı.

1.5.1.2.5 Sağlık

Birçok iktisatçı toplumların ekonomik kalkınmaları ile sağlık düzeyleri arasında doğrudan bir ilişki olmadığını bildirmelerine karşın, toplumların sağlık düzeylerinin yüksek olmasının, verimliliğe ve dolayısıyla ülke kalkınmasına pozitif etki ettiği konusunda hemfikirdirler (Taban, 2006, s. 33). Yani, ekonomik kalkınma ile sağlık düzeyi arasında çift yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Ekonomik kalkınma toplumun sağlık düzeyinin yükselmesine yol açacağı gibi, sağlıklı bir toplumda ekonomik kalkınmaya olumlu etki yapmaktadır (Öztürk N. , 2015, s. 36).

Toplumun sağlığı ile ilgili olabilecek her türlü pozitif gelişme, bireyin verimini ve gelirini etkilemekte dolayısıyla topluma bir fayda yaratmaktadır. Böylece, sağlık düzeyinin iyileştirilmesi, toplumu uzun ve sağlıklı bir şekilde yaşama amacına ulaştırırken ekonomik gelişmeyi de doğrudan etkilemektedir. Böylelikle, sağlık hizmetlerinin amaçlara uygun şekilde yapılması halinde yaşam beklentisi iyileştiği gibi kişi başına gelir de artarak hem ekonomik gelişme hem de ekonomik büyüme olumlu etkilenecektir (Günsoy, 2005, s.40).

Ekonomik olarak kendini geliştirmiş ve kalkınmış ülkelerde sağlık harcamaları amacıyla ayrılan kaynaklar artmaktadır. Bununla birlikte, bireylerin de kendi sağlıklarıyla ilgili farkındalıkları oluşmaktadır. Bu durumun sonucu olarak sağlıklı bireylerden oluşan toplumda üretim hacmi ve buna bağlı olarak ekonomik gelişim de süratlenmektedir. Konu ile ilgili yapılan araştırmalarda da bu olguyu destekleyecek sonuçlar elde edilmiştir. Yani ekonomik kriterlerde ortaya çıkan iyileşmeler sağlık göstergelerini olumlu yönde etkilemektedir. Kısaca, toplumlar sanayileşme yolunda ilerledikçe ve gelir seviyesinde olumlu değişimler yaşandıkça hem devlet hem de bireyler sağlık hizmetlerine daha çok dikkat ve bütçe ayırmaktadır (Ersöz, 2008, s. 96).

Ülkeler arasındaki azgelişmişliği belirlemede en önemli sağlık kriterlerinden biri olan ortalama yaşam beklentisi, azgelişmiş ülkelerde gelişmiş ülkelere kıyasla daha düşüktür. Azgelişmiş ülke insanların ortalama yaşam beklentilerinin düşük kalmasının başlıca nedeni, gerekli düzeyde beslenememeleri ve yeterli sağlık hizmetlerinden yararlanamamalarıdır. Çünkü gelişmiş ülkeler GSMH'den sağlık harcamalarına daha yüksek paylar ayırırken, azgelişmiş ülkeler daha düşük paylar ayırmaktadır. Buna bağlı olarak, kişi başına düşen sağlık harcamaları gelişmiş ülkelerde daha yüksek iken azgelişmiş ülkelerde oldukça düşük kalmaktadır (Öztürk N. , 2015, s. 38).

1.5.1.2.6 Demokratikleşememe Sorunu

Demokrasi kavramının ekonomik kalkınma üzerindeki etkisini araştıran iktisatçılar, demokrasinin bireylere sunduğu haklar ile kurumsal yapılarda olumlu değişimler meydana getirebilmesi ihtimalinin büyüme ve kalkınma üzerinde önemli etkisinin olabileceğini savunmuşlardır. Ülke ekonomisinde büyüme ve kalkınmanın oluşturulmasında önemli bir role sahip olan kurumsal yapı, sahip olduğu unsurlarla birlikte söz konusu ülke ekonomisinde; üretimi, tüketimi ve yatırımları destekleyerek, ekonomik kalkınma üzerinde etkili olabilmektedir (Çukurçayır & Tezcan, 2011, s.51).

Demokrasi, her toplumda değil, ancak işlevsel olabileceği toplumlarda geçerli olabilecek bir siyasal sistemdir. Daha açık söylemek gerekirse, demokrasi, geleneksel toplumsal sistemlerde değil, modern toplumsal sistemler içinde daha işlevseldir. Demokrasi ile ilgili bazı görüşler demokrasinin kalkınmadan önce gerekli olduğunu savunmaktadırlar. Konuyla ilgili bazı görüşler ise, demokrasiyi kalkınma

sürecinde sınırlı kaynakların rasyonel kullanılmasını zorlaştıran bir siyasal düzenleme olarak ele almaktadır (Ökten, 2007, s. 94).

Az gelişmiş ülkeler, ister uzun bir geçmişleri olsun, ister bağımsızlıklarını yeni kazanmış olsun geleneksel demokratik kurumlardan gelişmiş ülkelere göre yoksun bulunmaktadır. Bu sebeple, siyasi sistemlerinde ülkenin sosyal yapısı, çeşitli biçimler altında otoriter yönetim eğilimini ortaya koymaktadır. Birçok iktisatçının da belirttiği gibi, mevcut siyasi rejimlerden hiçbiri bu ülkelere uygun düşmemektedir. Bu ülkelerde genellikle otoriter yönetim eğilimli karma rejimler karşımıza çıkmaktadır. Otoriter eğilimli yönetimlerde "iktidar" ve "çevresi" ülkenin yönetiminde başrolü oynamakta ve kaynaklardan da en geniş ölçüde yararlanmaktadır. Aynı zamanda, halkın siyasal sisteme katılımı tam olarak sağlanmadığı için siyasi partilerin halkın taleplerini ve menfaatlerini dile getirmesi mümkün olmamaktadır (Tütengil, 1970, s. 117).

Demokrasi düzeyi ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişki Lipset Hipotezi ile açıklanmaktadır. Lipset (1959) araştırmaları ve ondan sonra yapılan birçok araştırmanın ortak kanısı, refahın demokrasileri teşvik ettiği yönündedir. Belirtmek gerekir ki, refahın demokrasiler üzerindeki etkilerinin teorik modelleri henüz geliştirilmemiştir. Lipset, eğitim düzeyindeki artışın ve genişleyen bir orta sınıfın demokratik politik tolerans algılamalarının genişlemesine katkı yapacağını vurgulamaktadır. Daha açık bir ifadeyle, Lipset hipotezine göre; politik kurumları ve kurumsal altyapısı gelişmiş, refah düzeyi yüksek ülkelerde, demokrasi düzeyinin yüksek olduğu dile getirilmekte ve dolayısıyla demokratikleşmenin iktisadi refahı özendirmediği belirtilmektedir (Parasız, 2003, s. 27).

Literatürde ülkelerin demokrasi seviyelerini ölçmek için farklı endekslerden bahsedilmektedir. Bu endeksler içerisinde günümüzde en çok referans alınan, diğerlerine göre daha kapsamlı ve uluslararası yetkinliğe sahip The Economist Intelligence Unit tarafından yapılan Demokrasi Endeksi'dir. Demokrasi Endeksinde, gösterge değerleri bakımından ülkeler, "tam demokrasiler", "kusurlu demokrasiler", "karma rejimler" ve "otoriter rejimler" olarak dört grupta incelenmektedir (Topuz, 2016, s. 786). Endeksin hesaplanmasında seçim süreci ve çoğulculuk, insan hakları, hükümetin işleyişi, siyasal katılım ve politik kültür gibi alt parametreler kullanılmaktadır. Endeks 0 ile 10 arası değerler almaktadır. Rakamlar 10'a yaklaştıkça endeksin iyileştiği, 0'a yaklaştıkça ise endeksin kötüleştiği

anlaşılmaktadır (Yakışık & Çetin, 2014, s. 213).

1.6 Azgelişmişliğin Ölçülmesi

Bir ülkenin kalkınma sürecindeki konumunu belirlemek birçok yönden önemlidir ve bu nedenle azgelişmişliğin ölçülmesi önem arz etmektedir. Nobel ekonomi ödülü sahibi Simon Kuznets azgelişmişliği tanımlamak ve ölçümlemek için üç temel kıstasa göre ayırım yapmıştır. Bunlar (Berber, 2017, s. 261):

- Uluslararası gelişme farklılıklarını esas alan;
- Ekonomik kaynakların kullanım potansiyelini esas alan;
- Toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanmasını esas alan ayrımlardır.

1.6.1 Uluslararası Gelişme Farklılıklarına Göre Azgelişmişliğin Ölçülmesi

Uluslararası gelişme farklılıklarına göre azgelişmişliğin tanımlanması yöntemi diğer yöntemlere oranla daha fazla kullanılan yöntemdir. Bu yaklaşımdan hareketle, mevcut tüm ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre yapılan sıralama tablolarında alt sıralara yerleşen ülkeler azgelişmiş ülkeler olarak tanımlanır. Bunun için uygulanması gereken tek işlem, kurumlar ve araştırmacılar tarafından belirlenen kıstaslara uygun olarak ülkeleri sıralamak ve farklı kategorilerdeki ülkeleri birbirinden ayıran sınırları tanımlamaktan ibarettir (Berber, 2017, s. 261). Bu yaklaşıma göre sıralamanın ortalarında kendisine yer bulan toplumların durumu nispeten belirsizlik içerisindedir. Ayrıca kullanılan kıstaslar değiştikçe, kimi ülkelerin sıralamadaki yerlerinin değişeceğini ve ülkeleri değerlendirme de güçlükler olacağını belirtmekte fayda vardır (Han & Kaya, 2012, s.6).

Bunun yanı sıra azgelişmişlik durumunun söz konusu yöntemle ölçülmesinde kullanılan kriterler parasal ve parasal olmayan kriterler olmak üzere ikiye ayrılabilir. Parasal olmayan kriterler arasında kişi başına düşen elektrik enerjisi tüketimi ve bilgisayar sayısı, toplam üretim içerisinde imalat sanayinin oranı, petrokimya ürünleri üretimi ve tüketimi sayılabilir. Parasal kriterlere ise GSMH ve kişi başına düşen GSMH değerleri örnek gösterilebilir (Özsoy, 2012, s.13).

Bu yöntemde esas önem teşkil eden husus, ülkenin mutlak gelişme düzeyi olmayıp, uluslararası ölçümler sonucu belirlenen sıralamalarda elde ettiği sıra olmaktadır.

1.6.2 Kaynakların Kullanım Durumuna Göre Azgelişmişliğin Ölçülmesi

Kaynakların kullanım durumuna göre azgelişmişlik, kaynak kullanımında fiili durum ile potansiyel durumun karşılaştırılmasıyla tanımlanmaktadır. Yani, bir ülkede gerçekleştirilen üretim düzeyi, ülkenin kendi potansiyeline göre ekonomik kaynaklarını tam ve etkin bir biçimde kullanarak ulaşacağı maksimum üretim düzeyinin altında kalmışsa, bu ülke azgelişmiş ülke kategorisinde sayılmaktadır (Altınar, 2013, s. 11).

Kaynakların kullanım oranlarının ölçülmesi konusunda işgücü için işsizlik düzeyi ya da oranı, sabit sermaye için kapasite kullanım oranı ya da atıl kapasite oranı, doğal kaynaklar için ekilebilir arazinin kullanım oranı, yer altı zenginliklerinde hammadde ihracatı temel alınabilir. Kaynakların kullanım oranlarının ölçülmesi konusunda işgücü için işsizlik düzeyi ya da oranı, sabit sermaye için kapasite kullanım oranı ya da atıl kapasite oranı, doğal kaynaklar için ekilebilir arazinin kullanım oranı ve yeraltı zenginliklerinde ise hammadde ihracatı temel alınabilir. Ancak, bu ölçülerin hemen hepsi için yeterli ve güvenilir veri bulamama sakıncası her zaman söz konusu olmaktadır (Kubar, 2014, s. 56-57).

Kaynak kullanımına göre ölçüm yaklaşımında, GSMH açığı kriterini kullanmak daha pratik olmaktadır. Mevcut kaynaklardan veri teknoloji düzeyinde tam olarak yararlanıldığında ulaşılan üretim düzeyi potansiyel GSMH olarak adlandırılır. Potansiyel GSMH ile fiili GSMH oranındaki fark ise GSMH açığı olarak bilinmektedir. Azgelişmişlik, GSMH açığı ile ilişkilidir. Bu açık ne kadar fazlaysa azgelişmişlik düzeyi o derece yüksek olur, fark azaldıkça azgelişmişlik derecesi de aynı oranda düşer. Kendi mantığı içinde tutarlı olmasına karşılık, bu türde bir hesaplamının şimdiye kadar yapılmamış olması yaklaşımın uygulanabilirlik değerini kaldırmaktadır (Berber, 2017, s.262).

1.6.3 Temel İhtiyaçların Karşılanmasına Göre Azgelişmişliğin Ölçülmesi

Temel ihtiyaçların karşılanmasına göre azgelişmişliğin ölçülmesi yönteminde, bireylerin temel gereksinimlerinin belli kıstaslar dâhilinde belirlenmiş ölçütlerle karşılaştırılması temel alınır. Eğer bir toplumda nüfusun büyük bir oranı toplumsal ve bireysel gereksinimlerini karşılayamayacak düzeydeyse, bu ülke dünya standartlarına göre az gelişmiş olarak kabul edilir. İnsanların temel ihtiyaçlarını beslenme, barınma, giyinme, eğitim ve sağlık oluşturmaktadır (Palabıyık, 2009, s. 10).

Bu yöntemin bazı eksik ve eleştiriye açık yönleri mevcuttur. Bunlar (Özsoy, 2012, s. 14):

- Bu tanımlama tek başına yeterli değildir, diğer kıstaslarla birlikte ele alınarak kullanılırsa daha yararlı olabilir.
- Temel ihtiyaçlar kavramı maddi yaşamın sürdürülebilmesi yanında, maddi olmayan alanlara da yayıldığına, ölçümlemede siyasal bir temel bulma olanağı iyice zayıflamaktadır.
- Malumdur ki, özellikle bireysel gereksinimler, sosyo-kültürel ortam ve zamana göre farklılık gösterebilir. Aynı zamanda, kalite unsurunun da dikkate alınması gerekir.

Bu giderilmesi zor olan eksikler, ölçümlemeyi güçleştiren noktalardır.

1.7 Kalkınma Teorileri

Kalkınmanın daha çok az gelişmiş ülkelere hitap ettiği düşünülürken, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin sahip oldukları kıt kaynakları kişi başına olabildiğince yüksek bir gelir artışı sağlayacak biçimde dağıtırken, bilinçli bir tercihte bulunduğu söylenebilir. Bu tercih, en genel çizgileriyle dengeli kalkınma ya da dengesiz kalkınma diye ikiye ayrılabilir. Bu tercihler aslında, ilgili ülkelerin izleyeceği kalkınma yolunu, başka bir deyişle temel kalkınma stratejisini ortaya koyarlar. Kalkınma stratejilerinin ana özelliği, bunların yalnızca ekonomik değil, bunun yanında teknolojik, sosyolojik, kültürel ve hatta siyasal tercihlerle de ilgili olmalarıdır (Han, 1999, s. 276).

Bu başlık altında ulusların kalkınma sorunlarını açıklamaya yönelik yaklaşımlar ele alınacak ve bunlar dengeli ve dengesiz kalkınma için ayrı ayrı açıklanacaktır. Öncelikle,

- Geleneksel iktisada dayalı yaklaşımlar
- Yapısalcı yaklaşımlar,
- Bağımlılık yaklaşımları açıklanacaktır.

Geleneksel iktisada dayalı yaklaşımlar temelde klasik ve neo-klasik geleneklere bağlıdır. Yapısalcı ve bağımlılık yaklaşımları ise geleneksel iktisada dayalı kuramlara tepki olarak ortaya çıkmışlardır. Bu yaklaşımların, az gelişmişlik ve kalkınma sorunlarına yaklaşımı sırasıyla incelenecektir (Han & Kaya, 2012, s. 30).

1.7.1 Dengeli Kalkınma Teorileri

Geri kalmış toplumların sorunlarıyla ilgilenen ilk grup teoriler dengeli kalkınma teorileridir. Dengeli kalkınma en genel tanımıyla bir denge halini temel almaktadır. Bu denge yiyecek ile giyecek, tarımsal hammaddelerle endüstri mamulleri, sermaye malları ile tüketim malları, kamu yatırımları ve diğer yatırımlar, ihracat ve iç talep için üretim arasında kurulan bir denge durumunu ifade etmektedir. Dolayısıyla dengeli kalkınma tamamlayıcılık esasına dayanmaktadır. Tamamlayıcılık fikri, dengeli kalkınmanın önemli bir unsurudur ve dengenin oluşması için bir araç değil, bir yol göstericidir. Dengenin gerçekleştirilmesi için kullanılacak araç planlamadır (Yavilioğlu, 2002, s. 55). Belirtildiği gibi dengeli kalkınmanın genellikle planlamayı gerekli kılacağı görüşü yaygındır. Tamamlayıcı malların üretimine ilişkin kararlar arasında bir eşgüdüm olmazsa başarı sağlanamaz. Burada eşgüdüm planlama anlamına gelmektedir. Planlı kalkınma stratejisi ile dengeli kalkınma uyum içindedir (Gürkan, 1997, s.262).

Geleneksel kalkınma iktisadı düşünürleri az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorununun ana nedeninin ekonomilerde gözlenen arz ve talepten kaynaklanan bazı yetersizlikler olduğunu belirtmektedir. Bunun yanı sıra az gelişmişlik, üretim faktörlerinde gözlemlenen bazı aksaklıklar, piyasa darlığı, girişimci eksikliği, kaynakların optimal kullanılmayışı, teknoloji yoksulluğu, maddi ve beşeri sermayedeki yetersizlikler vb. etkenlere bağlanmaktadır (Kaynak, 2005, s. 106).

Geleneksel kalkınma iktisadı yaklaşımı çerçevesinde yer alan teorilere birkaç örnek vermek gerekirse, Büyük İtiş Kuramı, Kısır Döngü Teorisi ve Gelişme Aşamaları Teorileri bu teorilerdendir.

1.7.1.1 Gelişme Aşamaları Teorisi (W. Whitman Rostow)

Amerikalı iktisat tarihçisi Walt Whitman Rostow tarafından geliştirilen Gelişme Aşamaları Teorisine göre az gelişmiş ülkeler, gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinin kapitalizm öncesi ekonomik yapılarına benzer geleneksel toplumlardır. Bu teoriler, toplumların siyasal, ekonomik ve toplumsal yapılarının temelde benzer olduklarından hareketle, az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerin ilerleme çizgilerini izleyerek kalkınabileceklerini iddia etmektedirler (Solmaz, 2008, s.5).

Görgün (1991) aynı süreci benzer bir fikirle açıklamıştır. Görgün (1991)'e göre, Rostow'un Gelişme Aşamaları Teorisi gelişmeyi, her ülkede aynı aşamaları

izleyen doğrusal bir süreç olarak açıklamaktadır. Bugünün gelişmiş ülkeleri geçmişte bu aşamalardan geçmiştir, günümüzün gelişmekte olan ülkeleri ise aynı sürecin belirli aşamalarında yer almaktadır (Görgün, 1991, s.57).

Rostow'un çalışmasında kullandığı temel yaklaşım, kalkınma sürecini aşamalar şeklinde tanımlamakta ve toplumları bu aşamalara göre sınıflandırmaktır. Rostow 1960 yılında yazdığı "Ekonomik Büyümenin Aşamaları" (The Stages of Economic Growth) adlı kitabında, batı ülkelerinin yaşadıkları deneyimlere bakarak sanayileşmiş ülkenin gelişmişlik düzeyine erişmek için bütün ülkelerin geçmek zorunda olduğu birbirini izleyen beş aşamadan bahsetmiştir (Gönel, 2010, s. 50).

Bu aşamalar sırasıyla şöyledir:

- Geleneksel Toplum Aşaması
- Kalkışa Hazırlık Aşaması
- Kalkış Aşaması
- Olgunluk Aşaması
- Kitle Tüketim Aşaması

Geleneksel Toplum Aşaması

Toplum henüz gelişmeye başlamamıştır. Bu etapta üretimde verimlilik yüksek değil ve halk arasında bilgisizlik hâkimdir. Ekonomide tarım önemli bir yer kaplar. Verimlilik kısıtı nedeniyle kaynakların büyük bir kısmı tarım sektörüne aktarılmaktadır. Çalışan nüfusun % 75 veya daha fazlası tarım sektöründe çalıştığı için işbölümü çok sınırlıdır. Tarım sektörünün hava koşullarının etkisinde olması sebebiyle üretimde büyük dalgalanmalar yaşanmakta ve bu durum ekonominin tümünü etkilemektedir (Gönel, 2010, s.50).

Genel olarak, bu toplumlarda, aileler, kabileler sosyal ilişkilerde önemli rol oynamakta ve toprak sahibi olan kişiler veya aileler, toplumun politik gücünü de elinde bulundurmaktadır (Alataş, 2014, s. 29). Bu gelişme aşamasında ekonomide ve üretimde verimlilik düşük, fert başına düşen gelir ve tasarruf miktarları yetersiz, pazar ilişkileri eksik, iş bölümü ise sınırlıdır (Demir, 2013, s. 12).

Rostow, bu tür toplumlara örnek olarak Çin hanedanlıklarını, Orta Doğu ve Akdeniz medeniyetlerini, ortaçağ Avrupa'sını verir. Bazı istisnalar dışında modern dünyada bu tür toplum yapılarına rastlamak son derece zordur (Rostow, 1959).

Kalkışa Hazırlık Aşaması

Rostow feodalizm ile kalkış arasındaki sürece, dönüşüm süreci ya da kalkışa hazırlık aşaması adını vermiştir. Bu aşama toplumlarda kalkınmanın başlaması için gerekli değişmelerin veya ön koşulların ortaya çıktığı aşamadır. Toplumlar bu aşamaya geçtikten sonra toplumda gerek bireysel, gerekse de kurumsal açıdan ekonomik, kültürel, sosyal ve siyasal değer yargılarında değişmeler oluşmaya başlar (Özsoy, 2012, s. 32).

Bu aşamanın en önemli ekonomik koşullarından biri, kendi kendini sürdüren bir büyüme için milli gelirin en az % 10'unun yatırımlara ayrılmasıdır. Yatırımların yapılacağı başlıca alan, altyapı hizmetlerinin sunulabilmesi için gerekli sabit sermaye yatırımlarıdır. Ancak, yatırımların hedefine ulaşabilmesi için risk sermayesi gereklidir. Aynı zamanda, toplumun bir bütün olarak bu sistemi işletmeye hazır olması da önemli bir ayrıntıdır (Gönel, 2010, s. 55-56).

Dönem içerisinde değişim hareketlerinin olmasına, belli bir sermaye birikiminin oluşmasına, çağdaş teknik yeniliklerin kullanılmaya başlanmasına, alt yapı faaliyetlerinin gelişmesine, tarımda ve sanayide verimin yükselmesine ve eğitim çabalarının başlamasına rağmen, bunlar tam anlamıyla yaygınlaştırılmaz. Bu aşamayı yaşayan toplumlarda ekonomik faktörlerle birlikte siyasi değişimlerinde toplum üzerinde yansımaları baskın bir şekilde hissedilmektedir. Özellikle, bu dönemlerde milliyetçilik akımları dikkatten kaçmamaktadır (Yılmaz, 2002, s. 34). Söz konusu aşamada girişimciler ortaya çıkar ve bu girişimciler yenilik yapmaya ve üretim riskini karşılamaya hazırdır. Başka bir deyişle, beşeri altyapının yaratılması başlanmıştır (Han & Kaya, 2012, s. 34; Sezgin, 2015, s.19).

Kalkışa hazırlık aşamasında toplum dış dünyaya açılmanın hazırlıklarını yapmaktadır. Ekonomik ilerleme ile beraber ulusal saygınlık, bireysel kar, çocuklar için daha kaliteli yaşam ve refah gibi faktörlerle de bir takım hedeflemeler söz konusu olmaktadır (Alataş, 2014, s.29).

Özetle, Rostow kalkışa hazırlık aşamasında bulunan bir toplumda ortaya çıkan veya çıkması beklenen iktisadi değişme ve gelişmeleri şöyle sıralamaktadır (Rostow, 1970, s. 244):

- Ülke nüfusunun %75 veya daha fazlasını tarım sektöründe bulundururken, bu nüfusun sanayiye ve hizmetler sektörüne doğru kaymaya başlaması gerekir.

- İktisadi yapısı kendi içine kapalı olmaktan çıkıp gerek içerde gerek dışarıda yeni pazarlara açılmalı ve dinamizm kazanmalıdır.
- Geleneksel toplumun hâkim ve üstün bir sınıfı olan büyük toprak sahiplerinin fazla kazancını sanayi sektörüne, yani yatırıma aktarmak yönünde gerekli tedbirler alınmalıdır.
- "İnsanlar cemiyet içinde bağlı oldukları klan veya sınıfa, hatta mensup oldukları locaya göre değil, gittikçe ihtisaslaşan bir takım işleri yapabilme kabiliyetine göre değerlendirilmelidir" diyerek sosyal organizasyonda ve bununla ilgili tutumlarda da değişikliğin gerekliliğine işaret etmektedir.

Kalkış Aşaması

Rostow'un üzerinde en fazla durduğu ve toplumu köklü bir şekilde değişim sürecine sokan en önemli aşama kalkış aşamasıdır. Rostow'a göre kalkış, özünde, çağdaş sanayi tekniklerinin uygulandığı, sınırlı bir sektör grubunda hızlı büyümenin sağlanmasından oluşur. Tarihsel olarak, kalkışta sektörler pamuklu tekstil (İngiltere); demiryolları (Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Almanya, Kanada, Rusya); modern ahşap kesme ve demiryolları (İsveç) önde gelen sektörlerdir. Buna ek olarak, tarımsal işleme, petrol, ithalat ikame endüstrileri, gemi inşası ve askeri üretimdeki hızlı genişleme sektörleri de önder sektörler sırasındadır (Rostow, 1959, s. 7). Bu dönem kalkınma sürecinin artık devamlılık gösterdiği, bir başka deyişle kendi kendini besleyen büyümenin başladığı ve 20-30 yıllık bir süreci ifade eden bir dönemdir. Bu aşamada sadece ekonomik unsurlar değil, sosyal değişimleri de içine alan oldukça kapsamlı ve yapısal bir değişme ortaya çıkmaktadır. Artık düzgün bir gelişmeye karşı çıkan bütün geleneksel davranışlar ve engeller tamamen ortadan kalkmıştır (Özsoy, 2012, s. 34).

Yazarın sınıflamasına göre modern iktisadi gelişimin üçüncü merhalesi olan harekete geçişin özellikleri ise şunlardır (Rostow, 1970, s. 246):

- Üretime yaratılan sermaye oranının safi milli hasılanın %5'inden %10'una doğru yükselmesi;
- Bazı imalat sektörlerinin yüksek bir hızla gelişmesi;
- Gelişmeye devamlılık kazandıracak siyasi, içtimai ve idari bir modernleşmenin gelişmesi.

Tablo 2: Günümüz Gelişmiş Ülkelerinin Kalkış Aşaması Tarihleri

Ülkeler	Tarih Aralıkları
İngiltere	1783-1802
Fransa	1830-1860
Almanya	1850-1873
İsveç	1868-1890
Japonya	1878-1900
Rusya	1890-1914

Kaynak: Palabıyık, S (2009); Geleneksel ve Yeni Kalkınma Kuramlarının Analizi: Türkiye Örneği. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Olgunluk Aşaması

Ekonomik olgunluk döneminin tanımlanabileceği çeşitli yollar vardır; ancak yazar bu aşama için, bir toplumun modern teknolojiyi kendi kaynaklarının çoğuna etkili bir biçimde uyguladığı ve ortalama 60 yıl süren bir dönem olarak tanımlanmaktadır. Olgunlaşma süreci boyunca endüstriyel süreç farklılaşmakta; yeni lider sektörler, eski kalkınma sektörlerinin yerine geçmektedir. Buna örnek olarak, kalkış aşamasında merkezi sektör olan demir yollarının gelişmesiyle ivme kazanan demir, kömür ve ağır makine mühendisliği sanayileri, olgunluk aşamasında yerini çelik, yeni gemi inşası, kimyasallar, elektronik ve modern makine sanayisine bırakmıştır (Rostow, 1959, s. 8).

Bu aşamada gelirdeki artış nüfus artışının önüne geçmekte ve ekonomik alanda da yeni önder sektörler görülmektedir. Aynı zamanda daha esnek üretim şartları piyasada hâkim olmakta ve buna neden olarak aynı anda birden çok işlemi gerçekleştiren makinelerin gelişmesi gösterilmektedir. Bu dönemde ölçek ekonomilerinden daha çok kapsam ekonomileri önem kazanmaktadır (Demir, 2013, s.16).

Toplumlar teknolojik olgunluğa doğru ilerlediğinde, çalışma gücünün yapısı ve kalitesi de değişir. Kent nüfusu ve beyaz yakalı işgücü oranlarındaki artış gibi,

toplumsal değişmeler de bu aşamanın sonuçlarıdır (Rostow, 1959, s. 10).

Olgunluk aşamasını yaşayan ülkelerin sembolik dönem başlangıçları Tablo 3'te sunulmuştur:

Tablo 3: Günümüz Gelişmiş Ülkelerinin Olgunluk Aşaması Tarihleri

Ülkeler	Tarih Aralıkları
Büyük Britanya	1850
Amerika Birleşik Devletleri	1900
Almanya	1910
Fransa	1910
İsveç	1930
Japonya	1940
Kanada	1950
Rusya	1950

Kaynak: Rostow, W. W. (1959). The Stages of Economic Growth. The Economic History Review, 1(12).

Kitle Tüketim Aşaması

Bu aşamada iki durum gerçekleşecektir: İlki, toplumun büyük çoğunluğu artan kişi başına gelir ile temel ihtiyaç maddelerinin ötesine geçen bir tüketim kalıbını kullanır. İkinci olarak ise, çalışan kesimin yapısı sadece kentteki çalışanların toplam nüfustaki oranının artmasıyla değil, beyaz yakalılar/mavi yakalılar ayrımı, hatta bunların da kendi içlerindeki alt ayrımları ile değişecektir (Gönel, 2010, s.59).

Bu aşamaya gelmiş devlet politikaları çeşitli imkânlar sunmaktadır. Bu süreci yaşayan toplumlar ya militarist ve dış politika aracılığıyla dışarıda güç olma çabası içinde olur ya da bir refah devletine dönüşür veyahut Batı Avrupa, ABD ve Japonya gibi kitle tüketim toplumu olur (Kartal, 2015, s. 239).

Kitlesele refah çağı, ABD'nin 1913-1914 yıllarında Henry Ford'un seri otomobil üretimine geçmesi ile başlamıştır. Batı Avrupa ve Japonya bu çağa, 1940-1960 yılları arasında girmiştir. Kalkış aşamasını ilk tamamlayan İngiltere sosyal güvenlik, adil gelir dağılımına öncelik verme ve kolonilerde de hazırlığın başlatılması için gerekli maliyetler sebebiyle olgunluk için gecikme göstermiştir (Yıldırım & Örnek, 2012, s. 3).

1.7.1.2 Büyük İtiş Kuramı (Paul Rosenstein Rodan)

Geri kalmış toplumların kalkınabilmeleri için dengeli kalkınmayı öngören iktisatçılardan biri Paul Rosenstein Rodan'dır. Rodan'a göre kaynakların yetersizliği özellikle az gelişmiş ülkelerde oldukça önemli bir sorundur. Rodan sanayileşmeye yeni başlayan toplumların problemlerini Keynes'in efektif talep konusundan hareketle ortaya koymuştur. Rodan'ın ileri sürdüğü tez, emek gücünün ve diğer kaynakların sadece bir alanda değerlendirilmesinin doğru olmadığını, aynı anda birçok sanayide yatırımlar yapılarak büyük bir sanayi hamlesinin gerçekleştirilerek toplumun kalkınmasının mümkün olacağını belirtmektedir. Bu durumun neticesinde her bir sektör diğeri için talep oluşturacak ve efektif talep kısıdını ortadan kaldıracaktır (Demir M. A., 2013, s. 15).

Rodan'ın "Büyük İtiş Kuramı" açıklanırken, AGÜ'de piyasa yaratıcı birden fazla sanayinin eşzamanlı olarak hem planlanması, hem de hayata geçirilmesinden oluşan geniş çaplı bir sanayileşme modeli olarak açıklanmıştır. Bu kapsamlı ve geniş sanayileşme hamlesinden sonra toplum için "Büyük İtiş" gerçekleşecektir. Rodan toplumun bu hamleyi başarması için "sosyal sabit sermaye" kavramına vurgu yapmıştır. Bu kavram dört yeniliği bünyesinde barındırmaktadır. Bunlar gizli işsizliğe dikkat çekmesi, dışsal ekonomiler, sosyal sabit sermaye ve teknolojik dışsal ekonomilerdir (Palabıyık, 2009, s. 46-47).

Rodan, gelişmekte olan ülkelerde "Büyük İtiş" in hayata geçmesi için şartları açıklarken ülke içindeki tasarrufların yatırıma yönlendirilmesinin gerekliliğini vurgulamış ama aynı zamanda bu yatırımların yeterli olmayacağını da belirtmiştir. Buna çözüm olarak ise dış yatırımlarla sanayileşme hamlesinin desteklenmesini önermiştir. Rodan bu görüşünü bir adım ileriye taşıyarak, AGÜ'lere yapılan uluslararası dış yardımların söz konusu ülkelere sürdürülebilir büyümeye ulaşana kadar devam ettirilmesinin doğru olacağını belirtmiştir (Akın, 1983).

Büyük ölçekli uluslararası yatırımlar ya da borçlanma üzerine inşa edilecek olan bu yöntemin sağlayacağı üstünlükler şunlardır (Rodan, 1943):

- Öngörülen sanayileşme süreci daha hızlı ve tüketimden daha az fedakârlık yapılarak yürüyecektir;
- Uluslararası işbölümünün ilkeleri, nüfusun aşırı yüksek olduğu bölgelerde emek-yoğun sanayiler kurulmasını öngörmektedir.

Rodan, yatırımların koordinasyonunun (plan ve programlanmasının) hükümet tarafından yapılması gerektiğini vurgular. Aynı zamanda, yapılan bu yatırımların tamamlayıcı yani entegre yönü olması gerektiğini de belirtir. Rodan ülkeler için sanayileşmenin bir eşiği olduğunu ve bu eşik aşıldıktan sonra yatırımlar ile ilgili kararların tamamen piyasaya bırakılabileceğini makalesinde savunmaktadır (Gönel, 2010, s. 52).

Rodan'a göre az gelişmiş ülkelerin kalkınması ancak iki yöntemle mümkündür:

- İlk yöntem, emek fazlası olan geri kalmış bölgelerden sermaye fazlası olan gelişmiş bölgelere emek göçü transferidir. Bu yöntem Rodan "dikey sanayileşme" adını vermektedir.
- İkinci yöntem, Rodan'ın sanayileşme olarak tanımladığı sermayenin geri kalmış bölgelere getirilmesi ile kalkınmanın sağlanması olacaktır.

Rodan ikinci yöntemi birinciye tercih etmiştir çünkü birinci yöntem toplumsal dengesizliklere sebep olabilmektedir (Rodan,1943). Rodan'ın tezine göre önceden planlanmış, eşzamanlı ve büyük ölçekli sanayileşme modelinin en önemli artışı, farklı sanayi dallarının birbirlerini tamamlaması ve toplumu "Büyük İtiş"e sürüklemesidir. Bu analizde dışsal ekonomiler devreye girmektedir (Yavilioğlu, 2002, s.56).

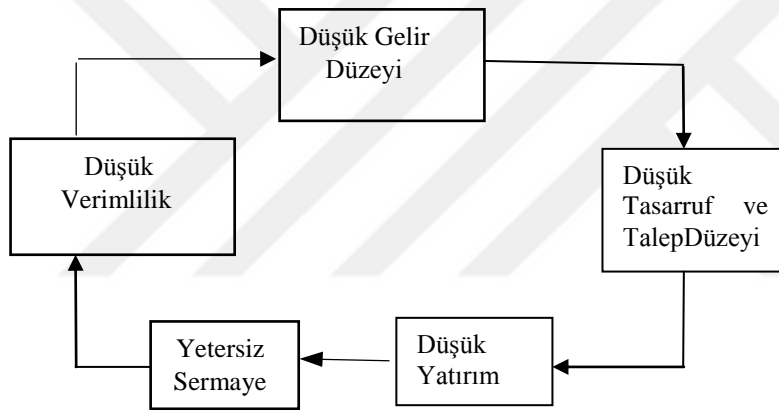
1.7.1.3 Kısır Döngü Teorisi (Ragnar Nurkse)

'Bir ülke fakir olduğu için fakirdir'. Basitmiş gibi görünüyor olmakla birlikte, bu teori geri kalmış bölgelerin sermaye birikimi temelinde yaşadığı sorunların ekonominin hem arz hem de talep cephesini hırpalamasından kaynaklanan bir kısır döngüyü ifade etmektedir (Nurkse, 1952, s. 1).

Ragnar Nurkse 1953 yılında yayımladığı "Az Gelişmiş Ülkelerde Sermaye Oluşumu Sorunu" (Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries) isimli kitabında az gelişmiş ülkelerin geri kalmışlığının sebebi olarak bu ülkelerin yoksulluğun kısır döngüsünde sıkışmış olmalarını göstermektedir. Nurkse'ye göre döngü şu şekilde çalışmaktadır: Bireylerin düşük gelirleri vardır ve bu yüzden birikim oluşturamazlar. Bireylerin birikim oluşturamadıkları için alım güçleri zayıftır ve dolayısıyla piyasada bir talep oluşturamazlar. Piyasada artan talep olmayınca, üreticiler üretim hacimlerini artıramadıkları gibi daha fazla üretim yapmak için

yatırım da yapamazlar. Yatırım gerçekleşmeyince yeni sermaye birikimi ve yeni yatırımlar oluşmaz. Bunların sonucu olarak ülkede üretim artmayacak, üretim düşük olduğu için istihdam artmayacak ve çalışanların gelirleri düşük kalacaktır. Ve böylelikle, ülkeler kırılsın güç bir döngüye girmiş olacaktır (Öztürk & Öztürk, 2012, s. 43-44).

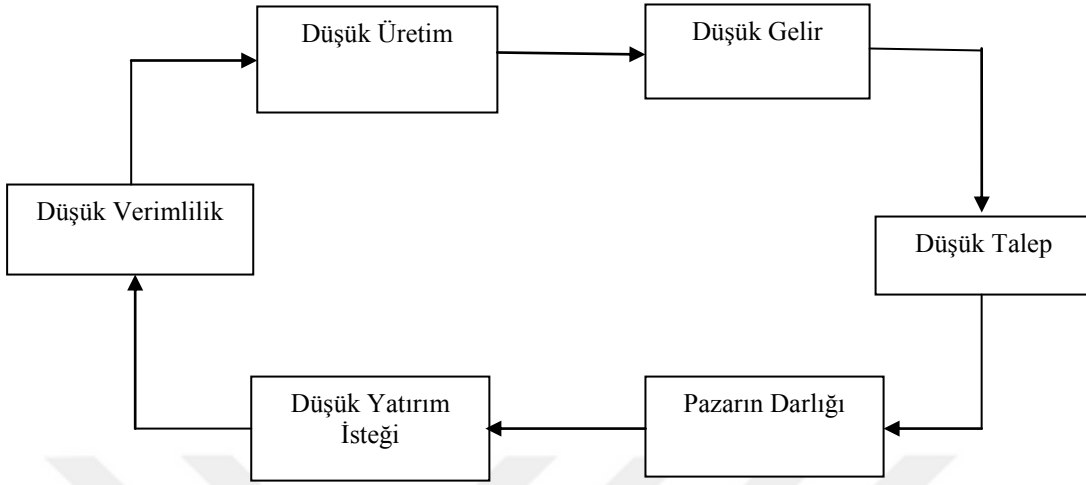
Nurkse tarafından geliştirilmiş kuram az gelişmiş ülkelerde kişi başına düşen gelirin niçin yükseltilemediğini açıklamakta ve sorunu hem arz hem de talep yönünden ele almaktadır. Arz yönünden kişi başına gelir düzeyinin düşük olması, tasarrufların yetersiz olmasına ve dolayısıyla yatırımların yapılamamasına sebep olmakta, bu da verimliliğin düşük olmasına ve gelirin düşük kalmasına neden olmaktadır. Talep yönünden ise gelir düzeyinin düşük olması iç piyasadaki satın alma gücünün düşük olmasına neden olmaktadır (Karaalp, 2008, s.50).

Şekil 4: Arz Yönünden Yoksulluğun Kısır Döngüsü

Kaynak: Han, E., & Kaya, A.A. (2012). Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, s. 32.

Talep yönünden kısır döngü teorisinin açıklamasına bakacak olursak, düşük gelir düzeyinin efektif talebin düşük düzeyde gerçekleşmesine neden olmakta ve bu durumun sonucu olarak pazar daraltmasının oluştuğu ifade edilmektedir. Pazarın darlığı girişimcilerin yatırım yapma motivasyonunu ve gücünü kıracağından yatırımlar kısır döngüyü kırmada yetersiz kalmaktadır. Bu durum, verimliliğin azalmasına ve haliyle üretim düşmesine yol açmaktadır. Sonuç olarak, birbirini etkileyen bu mekanizma sonucunda gelir seviyesi, başlangıçta olduğu gibi düşük seviyede kalmaktadır (Gönel, 2010, s. 49).

Şekil 5: Talep Yönünden Yoksulluğun Kısır Döngüsü

Kaynak: Han, E., & Kaya, A.A. (2012). Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika.

Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, s. 32.

Bu teoride; açıklayıcı değişken olarak kabul edilen faktörlerin aynı zamanda açıklanan değişkenler olarak da kullanılmasına olanak veren bir neden-sonuç ilişkileri söz konusudur. Bu durumda sistem gelişmeyi mümkün kılmaktadır. Çünkü karşımızda belli bir noktadan yola çıkıp tekrar ona geri dönen bir sistem mevcuttur. Bu içinden çıkılması zor duruma Nurkse “kısır döngü” adını vermiştir. Kısır döngü teorisi, belirli sayıda faktörler arasındaki döngüsel bir neden-sonuç ilişkiler sistemi olarak tanımlanabilir (Han, 1999, s.51).

Kısır döngü teorisinin varsayımları aşağıdaki gibi sıralanabilir (Özsoy, 2012, s. 29):

- Belli bir noktadan hareket edilip tekrar o noktaya gelinerek döngü kapanmaktadır.
- Etkiler karşılıklı değil, tekyönlüdür.
- Bir faktör sadece kendinden sonra gelen faktörü etkilemektedir.
- Bir faktör sadece tek bir faktör tarafından etkilenmektedir.

Nurkse’ye göre kısır döngü yalnızca kişi başına düşen düşük gelir, yetersiz tasarruf ve yatırımlar şeklinde ortaya çıkmaz. Bunlarla birlikte, yetersiz veya eksik beslenme, eğitim düzeyinin düşüklüğü de verimsizliğe yol açabilmektedir. Bu durumda düşük verimlilik tekrar döngünün başına dönerek gelir düzeyinin

yetersizliğine sebep olacaktır (Yılmaz, 2002, s.41).

Nurkse'ye göre ülkelerin kısır döngüden kurtulmak için aynı dönemde farklı sektörlerle eşzamanlı yatırım yapmaları gerekir. Böylece piyasadaki bütün sektörler aynı zamanda genişleyeceğinden, kısır döngüden çıkmak için bir şans yakalanacaktır. Nurkse piyasa genişlemesinin en önemli aracının devlet planlaması olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü ancak devlet tarafından planlanan ve desteklenen bir planlama ile birçok sanayi dalında birbirini tamamlayan yatırımlar yapılacak ve kalkılma hamlesi gerçekleştirilebilecektir. Bunun dışında ülkelerin kısır döngüden çıkabilmesi için dış yardım ve yabancı sermayenin de önemi vurgulanmaktadır. Az gelişmiş ülkeler de en temel sorunun sermaye yetersizliği olduğu düşünüldüğünde yabancı sermaye ve dış desteklerin tasarruf açığı ve döviz açığı sorunlarını giderme ve sermaye birikimine katkı sağlamadaki rolü göz ardı edilemez (Solmaz, 2008; Özsoy, 2012, s.31).

Kısır döngü modeli çeşitli eleştirilere uğramıştır (Han & Kaya, 2012, s. 32-33):

- İlk olarak, Lewis, tasarrufların düşük kalmasının sebebinin toplumun yoksulluğuna veya gelirinin düşük kalmasına değil, nitelik ve nicelik bakımından modern kesimin gelişiminin yetersiz olmasına ve kârların düşüklüğüne bağlamıştır.
- Bunun yanı sıra değişkenlerin birbirine etkisinin tek yönlü olarak açıklanması gerçekçi bulunmamakta ve pratikte mümkün olmadığı vurgulanmaktadır.
- Son olarak, günümüz gelişmiş ülkelerinin kısır döngüden nasıl çıktığı veya AGÜ'lerin kısır döngü içerisine nasıl girdiği açıklanmamıştır.

1.7.1.4 Yapısalcı Yaklaşım Dayalı Teoriler ve Sınırsız Emek Arzı ile Ekonomik Kalkınma (W. Arthur Lewis)

Yapısalcılığın kökleri iki temel çalışmayla açıklanmaktadır. Bunlardan ilki Prebisch'in "The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems" isimli çalışmasıdır. Diğeri ise kısa bir süre sonra "Estúdio Económico de América Latina 1949" isimli ECLA (Latin Amerika Ekonomik Komisyonu) yıllık raporuna Prebisch'in yazdığı giriş bölümüdür (Yüksel, 2013, s. 72).

Prebich 1949 ECLA yıllık raporunun önsöz kısmını yazmakla görevlendirildiğinde, Latin Amerika iktisat okulunda merkezi unsur haline gelen merkez-çevre metaforundan faydalanmıştır. Prebich, merkez ve çevre olmak üzere

iki tip ülke grubu tarafından dünya ekonomik büyümesinin eşit şekilde paylaşılmadığını vurgular. Rapordaki birçok argüman, merkez ve çevre arasındaki mesafenin giderek açıldığı ve merkez ülkelerin çevre ülkelerdeki teknik gelişmelerin meyvesini yediği fikrini vurgulamaktadır. Uluslararası işbölümünde, AGÜ'lerin, hammadde ve tarımsal üretim alanında ihtisaslaşmalarının, uzun dönemde bu ülkelerin teknik ilerlemelerinin gelir artırıcı etkisinden yararlanmalarını önlediği fikri, Prebisch'in savının temelini oluşturmaktadır (Kazgan, 2012, s. 276). Sanayi ürünlerine göre tarımsal ürün ve hammadde fiyatlarının giderek düştüğünü belirten Prebisch, bunun az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerle aynı ihracat gelirlerini elde etmek için daha fazla miktarda ihracatta bulunmaları gerektiği anlamına geldiğini belirtmiştir. Ayrıca Prebisch, verimlilik artışlarından da az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeler kadar yararlanamadığını belirtmiştir (Özsoy, 2012, s. 37). Aynı tarihlerde alman asıllı H.Singer de farklı yollardan benzer sonuçlara ulaşmıştır. Dış ticaret hadlerinin hammaddeler ve birincil mallar aleyhine bozulmasının nedeni olarak Singer, bu mallara ait fiyat ve gelir esnekliklerinin düşük olması ve ilaveten bu mallar yerine kullanılabilen bazı maddelerin kullanımının yaygınlaşmasının hammaddelere yönelik talebin sürekli azalmasına neden olduğunu söylemiştir (Kaynak, 2005, s.109).

Prebisch politika önerilerini de göz önünde bulundurduğunda, yoksulluktan ve az gelişmişlikten kurtulmanın tek yolu olarak ithal ikameci sanayileşmeyi görmektedir. Bunun, genç ülkelerin teknolojik sürecin meyvelerinden faydalanabilmelerinin ve kitlelerinin hayat standartlarını yükseltmelerinin tek yolu olduğunu belirtmiştir (Kazgan, 2012, s. 276). Prebisch ve diğer yapısalcılara göre, az gelişmiş ülkeler sanayileşmelerini mümkün olan en kısa sürede başlatmalıdırlar; çünkü dış ticaret hadleri gittikçe bozulmaktadır ve her gecikme sanayileşmenin daha da güç gerçekleşmesine yol açacaktır. Ayrıca, yapısalcılar sanayileşme ve kalkınmanın piyasa mekanizmasına bırakılmayacağını ve bunda devlete büyük görevler düştüğünü belirtmişlerdir (Kaynak, 2005, s.110).

Prebisch-Singer tezi, en genel ifadesiyle birincil malların ihracatçısı olan ülkelerin, mamul malların üreticisi ve ihracatçısı olan ülkelere farklı olarak sanayileşmenin getirdiği karlardan yoksun bırakıldığını ifade etmektedir. Prebisch (1950), sanayileşmenin ve gelişmenin her bir ülke için bir zorunluluk olduğunu öne sürmüştür. Prebisch-Singer tezi etrafındaki tartışmalar, gelişmekte olan ülkelerin dış

ticaretten doğan kayıp ve kazançlarını da kapsamaktadır. Bu bağlamda, Prebisch-Singer tezine göre; AGÜ'lerin dış ticaret hadlerinde uzun dönemde kendini belli edecek bir bozulma olacağı iddia edilebilir (Yamak & Korkmaz, 2006, s. 129).

Yapısalcı görüşün önde gelen kuramcılarına göre, kalkınma sermaye birikiminin sonucudur ve ülkelerin kalkınma düzeylerindeki farklılıklarının temelinde, her ülkenin uluslararası ticarete farklı düzeylerde uzmanlaşmış olması yatmaktadır. Başka bir deyişle, gelişmişliği ve azgelişmişliği uluslararası ticaret üretmektedir (Han & Kaya, 2012, s. 35).

Yapısalcı yaklaşımı benimseyen teorisyenler iki temel varsayım üzerinde birleşirler. Birinci varsayım, sosyal sistemin bir bütün olduğu, iktisadi etmenlerle iktisat dışı etmenler arasındaki ilişkilerin ve etkileşimin, gelişme stratejileri kapsamında göz ardı edilemeyeceğidir. Gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki farklar sadece iktisadi yapı ile sınırlı değildir. Ülkeler arasında sosyal sistem bakımından ciddi farklar vardır. Daha açık ifade edilecek olursa, siyasal düzen, kültürel ve kurumsal yapı, davranışlar, gelenek ve alışkanlıklar arasında önemli farklar vardır. Bunun için geleneksel iktisadın dar çerçevesi içerisinde az gelişmişliğin sebebini açıklamak ve gelişme stratejisi belirlemek mümkün olmadığı gibi, bu ülkelerin tamamında geçerli ve başarılı olacak tek bir gelişme stratejisi belirlemek de mümkün değildir. Yapısalcıların ileri sürdüğü ikinci varsayım, neoklasik iktisat teorisinin temel varsayımları ile ilgilidir. Neoklasik iktisat teorisi, gelişmiş bir ekonomide mevcut olduğunu varsaydığı bazı ideal koşullara dayanır. Neoklasik iktisadın kabul ettiği temel varsayımlar gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler açısından değerlendirildiğinde, gerçekte varsayım arasındaki farklar göze çarpmaktadır (Görgün, 1991, s. 63).

Yapısalcılar, gelişmekte olan ülkelere bahsedilen bu olumsuzlukları aşmak için birkaç önerme yapmıştır. Bu önermeleri kısaca açıklamak gerekirse, azgelişmiş ülkelerin hammadde ihracatına vergi koyması, sanayileşmiş ülke çıkışlı tüketim malları ithalatını zorlaştırması, işçi örgütlerini ve özellikle ihracat sektöründe sendikalarını güçlendirmesi, dünya pazarında hammadde fiyatlarını anlaşmalarla ve ortak bir tavırla korunmasını önermişlerdir (Kaya, 2012, s. 36).

1970'lerde Prebisch'in fikirleri farklı ülkelerde geniş bir uygulama alanı yakalamış, fakat devletin yapmış olduğu etkinlikler beraberinde enflasyon ve bütçe açıklarını getirmiştir. Bununla birlikte çok uluslu şirketlerin ekonomiye dâhil olması,

işsizlik, alışılmış tarım mahsulü ihracatına ve rekabet gücü düşük bir sanayileşmeye sebep olmuştur (Palabıyık, 2009, s. 66).

Arthur Lewis'in 1954 yılında yayınlanan "Sınırsız Emek Arzı ile Ekonomik Kalkınma" adlı çalışması akademik dünyada büyük yankı uyandırmıştır. Bu çalışma aynı zamanda kalkınma ekonomisinin ortaya çıkmasında da çok önemli bir etki oluşturmuştur (Alataş, 2014, s. 32).

Lewis teorisini açıklarken nüfus fazlalığının olduğu ülkelerde sınırsız işgücünün var olduğunu ve ekonominin birçok sektöründe işgücünün marjinal verimliliğinin oldukça düşük olduğunu ve tarımsal gelişmenin kalkınmanın temel bileşeni ve büyümenin ön koşulu olduğunu ileri sürmüştür. Lewis'in kalkınma modelinde iki sektör olduğu kabul edilmektedir. Bu sektörler, kapitalist sektör (sanayi) ve kapitalist olmayan sektörlerdir (tarım). Kapitalist sektörün genişlemesi için kapitalist olmayan sektörde istihdam edilen iş gücü transfer edilmektedir. Yani, tarım sektöründe işsiz kalan bireyler, sanayi sektöründe istihdam edilerek, sanayinin gelişmesini sağlamaktadır. Belirtmek gerekir ki, tarım sektöründe gizli işsizlik varken, buradan ayrılacak iş gücü nedeniyle tarımda üretim azalmayacaktır. Lewis kapitalist olmayan sektördeki düşük verimli çalışanların, kapitalist sektörde daha yüksek üretkenlik işlerine yeniden tahsis edilmesiyle büyümenin ortaya çıkacağını belirtmiştir. Burada modele göre önemli olan hâsılayı azaltmadan çalışan sayısını düşürebilme durumudur (Kandemir, 2011, s. 2; Williams & Smith, 2008, s. 2-5).

Tarım sektöründeki fazla işgücünü sanayi kesimine transfer edebilmek için, emeğe kırsal kesimde asgari geçimlik ücret seviyesinin üzerinde ücret ödenmesi gerekir. Kentsel hayata uyum sağlamanın maliyeti olarak görünen bu ücretin, kırsal kesimdeki ücretten %30 daha fazla olması gerektiği varsayılır. Buna rağmen transfer edilen emeğe önerilen ücret, kentsel kesimdeki mevcut ücretin çok altındadır. Bu ücreti ödemeye hazır her iş sahibinin tarım kesiminden sınırsız sayıda niteliksiz işçi bulma olasılığı vardır. Üretim sonucunda kazanılan karlar işçilere ödenecek ücretin çok üzerinde olduğundan tasarruflar artacak ve yeni yatırımlara kaynak oluşturulmuş olacaktır. Yeni yatırımlar işgücüne yeni talep oluşturacak ve üretim artışını da beraberinde getirecektir (Gönel, 2010, s. 47-48).

1.7.1.5 Bağımlılık Yaklaşımına Dayalı Teoriler

Bağımlılık kuramı ECLA okuluna tepki olarak ortaya çıkan ve 1960'lı

yılların sonundan itibaren gelişmeye başlayan ve 1970'lerde tam olarak şekillenen eleştirel bir bakış açısıdır. Bu ekolün önde gelenleri Paul Baran, Celso Furtado, Osvaldo Sunkel, Fernando Henrique Cardoso, Andre Gunder Frank, Enzo Faletto, Arghiri Emmanuel, Samir Amin, Jose Gabriel Palma ve Immanuel Wallerstein'dir (Tüylüoğlu, 2004, s. 260).

Bağımlılık, gelişmiş ülkeler ve azgelişmiş ülkeler arasındaki ilişkilerin yapısını anlatmaktadır. Bağımlılık yaklaşımını savunan iktisatçılara göre, azgelişmişliği de gelişmişliği de yaratan kapitalist gelişme ve yayılmadır. Geri kalmış denilen ülkelerin içinde buldukları durum, doğrudan kapitalist gelişmenin ve onun iç çelişkilerinin sonucunda ortaya çıkmıştır (Han & Kaya, 2012, s.37).

Bağımlılık yaklaşımı üç noktada özetlenebilir: Birinci yaklaşımda bağımlılık yaklaşımı kapitalist dünya ekonomik düzeninin gelişimi üzerinde yoğunlaşmıştır. İkinci yaklaşımda bağımlılık ve sömürü (kullanılma) ve bu bağımlılık sonucunda ortaya çıkan gelişmiş (merkez) ve azgelişmiş (çevre) ülke ayrımları üzerine odaklanmıştır. Son olarak bu ekonomik ilişkiler ağının yarattığı siyasi yozlaşmalar ve elit yapı üzerinde durulmuş ve dünya çapında oluşan sermaye akımları incelenmiştir (Han, 1999, s. 56).

Her nasıl açıklanırsa açıklansın bağımlılık teorisi, az gelişmişliğin kapitalizmin gelişim sürecinde ortaya çıkan bir olgu olduğunu savunmaktadır. Bu teoride gelişmiş ülkelerin gelişme süreçleri aynı zamanda az gelişmiş ülkelerin az gelişmişlik nedeni ve süreçleri araştırılmaktadır. Özellikle, sanayi devrimini takiben hızlanan ülkeler arası gelişmişlik farklılıkları az gelişmişlik olgusunu ortaya çıkarmıştır. Ülkeler arası dış ticaret hadlerinin gelişmiş ülkeler lehine dönmesi, gelişmişlik farklılıklarının sürekli biçimde artmasına neden olmuştur. Bu bakış açısıyla yaklaşıldığında yoksulluk ve az gelişmişliğin kapitalist yayılmanın bir sonucu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Karaş, 2018, s.93-94).

Bağımlılık teorisini savunanlar arasında da belli farklılıklar söz konusudur. Aşağıda bu teorinin önde gelen savunucularının düşüncelerisunulmuştur.

1.7.1.5.1 Azgelişmişliğin Nedenleri (PaulBaran)

Paul Baran'a göre, az gelişmiş ülkelerin kalkınmaları, gelişmiş ülkelerin çıkarlarına ters düşmektedir. Gelişmiş ülkelerin ihtiyaç duydukları önemli hammaddeleri gönderen, bu ülkelerin şirketlerine büyük karlar ve yatırım alanları

sağlayan az gelişmiş ülkeler, gelişmiş ülkeler için her zaman vazgeçilmez bir hinterland olmaktadır. Gelişmişlik ve az gelişmişlik bir madalyonun iki yüzü olarak kabul edilmektedir. Baran (1957)'de gelişmiş ülkelerin, bir yandan az gelişmiş ülkelerin kalkınmalarının önünde engeller yaratırken, diğer taraftan da bu ülkelerin kalkınmalarının sağlanması gerekliliği yönündeki söylemleri siyasi ve ideolojik hile olarak nitelendirmektedir. Az gelişmiş ülkelere verilen kalkınma yardımlarının asıl amacının bu ülke halklarının yaşam düzeyini yavaş ve kademeli olarak yükselterek toplumun sanayileşme talebinin azaltılması ve sosyo-ekonomik ilerlemenin yavaşlatılması olarak değerlendirilmektedir (Karaş, 2018, s.91-92).

1.7.1.5.2 Metropol ve Çevre Ülkeler (Andre Gunder Frank)

Andre Gunder Frank'a göre, çevre ülkelerde az gelişmişliğin tek ve temel sorumlusu metropol ülkeler ve kapitalizmdir. Çevre ülkeler, merkez ülkelerle ticari ilişkiye geçtikten sonra (başlangıç tarihi olarak 16.yüzyıl'a kadar giden geçmiş dönemde) hızla dünya kapitalist sisteminin parçası olmuşlar ve bu nedenle normal gelişme gösterememişlerdir. Artık bu ülkeler metropol merkeze bağımlı uydular olmuşlar ve iç dinamiklerini yitirmişlerdir. Bağımlılık ilişkisi uydu ülkelerin geri kalmışlıklarının ana nedenidir. Frank tarafından uydu ülkelerde az gelişmişlik, gelişmişlik öncesi bir durum olmayıp, gelişmişliğin neden olduğu bir yapı olarak yorumlanmış ve kalkınma iktisadı yazınına "geri bırakılmış ülkeler" kavramı sokulmuştur. Bu yaklaşımın beklenen politika önerisi, az gelişmiş ülkelerin gerikalmışlık, bağımlılık ve sömürü zincirini kırabilmeleri için metropol ülkelerle ilişkilerini tümüyle derhal kesmeleri ve içlerine kapanarak hızlı bir sermaye birikim ve kalkınma sürecini başlatmaları yönündedir (Ersoy & Şengül, 1997, s. 71).

1.7.1.5.3 Merkez ve Çevre Modeli (Samir Amin)

Amin'e göre, yer yüzünde beşönemlitekelden söz edilebilir; teknolojik, finansal, doğal kaynak, kitle iletişim ve silah tekeli. Bu tekellere sahip ülkeler merkez ülkeler olarak adlandırılmakta ve bu ürünleri çevre diye nitelendirilen ülkelere satarak onları kendilerine bağımlı kılmaktadır. Bununla birlikte, çevre ülkelerin bu sektörlerde ihtisaslaşmasına da müsaade etmeyerek bağımlılık ilişkisinin devamını sağlamaktadırlar (Brewer, 2011, s. 197). Amin'e göre günümüzün en önemli mücadelesi anti-empyralist mücadeledir ve çağımızda sosyalizm ile anti-empyralist mücadele birlikte ilerlemektedir. Amin sosyalizme geçişin çevreden başlaması gerektiğini vurgulamaktadır. Çevrenin bağımlılıktan kurtuluşu için

Amin'in radikal teklifleri vardır. Ona göre çevrenin bağımlılıktan kurtulması için merkez ülkelerle olan her türlü ilişkisinin kesilmesi mutlaklıdır. Bu mümkün olursa bağımlılık ilişkisi tamamen kopacak ve çevrenin eşitsiz gelişimi de son bulacaktır (Amin, 1997, s. 60-61).

1.7.5.4 Kapitalist Dünya Sistemi Kuramı (Immanuel Wallerstein)

Immanuel Wallerstein dünya sistemi kuramını geliştirmiştir. Buna göre Baran, Frank ve Amin gibi bağımlılık teorisinin önde gelen isimlerinden farklı olarak bağımlılık teorisinin varsayımlarını değiştirmiştir. Wallerstein'e göre, dünya birbirine eşit olmayan ve yoksul bölgelerin zengin bölgeler tarafından sömürüldüğü üç ekonomik bölgeye ayrılmıştır: Merkez, çevre ve yarı çevre (Atik, 2013, s. 182). Merkez, sisteme egemendir; çevre ve yarı çevrenin ekonomik artı değerini süzer ve alır. Merkez, kapitalist sistemin egemen gücüdür ve yarı çevre ile çevrenin ekonomik artıklarını sömürmektedir. Wallerstein'e göre, yarı çevre ve çevre ülkelerde sosyo-ekonomik yapı, dünya pazar fırsatları, teknolojik üretim olanakları tarafından belirlenmektedir. Yarı çevre ve çevre ülkelerde devlet yapısı ve politikaları, egemen güçlerin çıkarlarına göre oluşturulmuştur. Wallerstein, bu durumdan kurtulmanın tek yolunun merkez ile ilişkilerin kesilmesi olduğunu söylemektedir ama bunun barışçılıyla yapılmasının olanaksız olduğunu ve dolayısıyla bu ülkeler için tek çarenin alttan gelen protesto ve devrimler olabileceğini vurgulamaktadır (Erdoğan, 2000, s. 161-162).

Bağımlılık yaklaşımı gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasında hakça olmayan ilişkilerin varlığını ortaya koyması açısından yararlı olmasına rağmen, mevcut dünya ekonomik düzenine fonksiyonel olan bir alternatif düzen oluşturmakta başarısız kaldığı için eleştirilmiştir. Bağımlılık yaklaşımına yöneltilen diğer bir eleştiri ise dünya çapında gelişmiş ve az gelişmiş ülkeleri, merkez-çevre biçiminde kesin çizgileriyle ayırması oldukça iddialı görülmektedir. Arada bu iki gruba da girmeyecek ekonomiler bu ayrım da göz ardı edilmektedir (Özsoy, 2012, s.40).

1.7.2 Dengesiz Kalkınma Teorileri

Dengesiz kalkınma teorileri, AGÜ'lerde sanayileşme için dengeli kalkınma modelinin veya planlamanın şart olmadığını ileri sürmüş ve zaten eşzamanlı yatırımlar için sermaye birikiminin söz konusu ülkelerde yetersiz olduğunu vurgulayarak bu teorileri eleştirmişlerdir. Dengesiz kalkınma teorisyenlerine göre

belirli çerçevelerdeki dengesizlik, toplum için decanlanmaya sebep olacak ve sektörlerde atılımlara yol açarak piyasayı dinamik bir sürece sokacaktır (Solmaz, 2008). Dengesiz kalkınma hakkındaki görüşlerde aydınlar iki temel husus üzerinde yoğunlaşırlar (Han, 1999, s. 268):

- İlk olarak, dengesizlik durumu belirli şartlar altında ekonomik kalkınmayı canlandırabilir.
- Ekonomik kalkınmanın hayata geçebilmesi için, bazen dengeden vazgeçilebilir.

Buna göre dengesiz kalkınma kuramlarının dayandığı temel ilke şöyledir: Az gelişmiş ülkelerin kalkınması durgun, yumuşak bir biçimde gerçekleşemez. Ekonomide esasen mevcut olan ya da bilinçli olarak yaratılacak dengesizliklerle uyarılacak sıçrama ve dalgalanmalar, dinamik bir kalkınma ortamı hazırlar (Han, 1999, s. 268).

1.7.2.1 Dengesiz Kalkınma (Albert O. Hirschman)

Dengesiz kalkınma teorisyenlerinin önderi A.O. Hirschman'dır. Hirschman'ın öngörüsüne göre AGÜ'ler tüm piyasada aynı anda kalkınma hamlesini hayata geçirecek kadar ne sermaye birikimine ne de piyasa ölçeğine sahip değiller (Solmaz, 2008). AGÜ'lerde kıt sermayenin dengeli dağılımı sonucunda düşük ölçekli işletmeler ortaya çıkmaktadır ve bu da düşük verime sebep olmaktadır. Buna engel olabilmek adına yatırımlar kalkınmayı sağlayabilecek sürükleyici sektörlerle kaydırılmalıdır. Çünkü her sektör sürükleyici sektör değildir (Sezgin, 2015, s. 20). Hirschman, az gelişmiş ülkelerin kalkışa geçme durumunun, piyasada birkaç önemli ve gelecek vaat eden sektörler lehine bilinçli bir şekilde oluşturulacak dengesizliklerle ve bu dengesizliklerin sebep olacağı dinamik bir süreçle (ileri ve geri bağlantılar ile) atlatılacağını iddia etmektedir. Hirschman yalnız bu şekildeki bir süreçle gelişme sürecinin başlayacağını ileri sürmektedir (Solmaz, 2008).

Hirschman'ın dengesiz büyüme teorisi, iktisadi planlama ile bağdaşabileceği gibi, ne başlangıçta ne de sürekli iktisadi planlamayı gerektirmektedir. Gerçekte, piyasa ekonomisinin dürtüleriyle, baskılarıyla, kalkınma için ihtiyaç duyulan büyük yatırımları birleştirmeye çalışmaktadır (Kazgan, 2012, s. 282).

1.7.2.2 Dengesiz Kalkınma (Paul Streenten)

Dengesiz kalkınma görüşünü savunan iktisatçılardan bir diğeri olan Paul

Streenten, yoksul bir ülke için gelişmenin yalnız dengesiz bir süreçle gerçekleşeceğini ileri sürerek dengesiz kalkınma teorisini Hirschman'dan bir adım ileriye taşımıştır. Streenten'e göre dengesizlik gelişmeyi özendiren bir faktördür ve dengeyle ilgili ısrar etmek ülke için dar boğazlara neden olarak durgunluğu tetiklemektedir. Üstelik dar boğazlar sadece üretimi geciktirmekle kalmaz, aynı zamanda birbirini tamamlayan faaliyetlerin gerilemesine ve yavaşlamasına da sebep olmaktadır (Taban & Kar, 2015, s. 72).

Streenten'in ileri sürdüğü teoride piyasalar öncü rol üstlenmeli ve kamu ise üretici olarak piyasada olmalıdır. Ona göre, planlama ekonomiyi belli bir biçime sokarak zamanla mümkün olabilecek denge dışı gelişim ve değişimlere izin vermemektedir. Streenten teorisini hem tüketim, hem üretim bakımından açıklamış ve her iki durumun ekonomik kalkınma üzerindeki etkilerine değinmiştir. Her iki dengesizlik halini de kendi içinde ayrı ayrı statik ve dinamik etken olarak iki kısma ayırmaktadır. Statik etken "belirli ihtiyaçlar" ve teknoloji karşısında "bölünemezlik" ya da "ölçek ekonomileri" gibi unsurlardır. Bunlar aynı zamanda nitel faktörler olarak tanımlanmaktadır. Dinamik etken ya da nicel faktörler ise yani ihtiyaçların doğmasını karşılayacak "uyarıcı kuvvetler, yeni buluşlar ve teknolojik yenilikler" gibi piyasanın dinamik yapısı için ortamın uygunluğudur. Streenten'e göre bölünemezlikler, artan maliyetler, yatırım girişimleri ve yeni buluşlar önemli olduğunda dengesiz büyüme söz konusudur. Ona göre, en fazla dışsallık yaratma potansiyeli olan endüstrilere öncelik verilmelidir. Başka bir deyişle, yenilik veya tamamlayıcı özellik taşıyan endüstriler öncelikli olmalıdır (Özsoy, 2012, s. 63).

1.7.2.3 Kalkınma Kutupları (François Perroux)

Diğer bir dengesiz kalkınma teorisi, François Perroux (1903-1987) tarafından geliştirilen "kalkınma kutupları" teorisidir. Perroux teorisinde, ekonomik kalkınmanın her bölgede aynı zamanda başlamasının mümkünsüzlüğünü vurgulamış ve bazı bölgelerin kalkınma kutuplarındönüştürülmesinin doğru olacağını belirtmiştir. Kalkınma kutupları için hangi bölgelerin öncelik kazanacağı pazarın büyüklüğü, bölgenin altyapısı, hammaddeye yakınlık, yan sanayi, işgücü ve sosyal üst yapı gibi nedenlere bağlıdır (Demir M. A., 2013, s. 23-24).

Kalkınma kutuplarını meydana getiren sanayi kuruluşları, bölgedeki diğer iktisadi birimleri de etkileyerek o bölgede bir gelişmeye neden olurlar. Dolayısıyla, kalkınma kutupları, yayılma etkileri yaratan, hammadde, ara malları, tüketim malları

üzerinde arz-talep açısından arttırıcı bir güç olan itici gücü meydana getirirler. Ancak,kalkınma politikalarını pozitif etkilerine karşın geriletici etkileri de vardır. Örneğin, gelişmenin yaşandığı sektördeki gelir artışları, diğer sektörlerden üretim faktörlerinin çekilmesine yol açarken bölgesel farklılığın daha da artarak diğer bölgenin fakirleşmesine neden olabilmektedir. Bu teori için en önemli tehlike ise, azgelişmiş ülkeler için varlığı zaten bilinen gelir dağılımı dengesizliği ve bunun kalkınmayı engellemesi düşüncesidir (Taban & Kar, 2015, s. 73).

2.EĞİTİM VE EKONOMİK KALKINMA

Bu bölümde öncelikle beşeri sermaye kavramı ve beşeri sermaye bileşenlerinden biri olan eğitim kavramı açıklanacaktır. Daha sonra eğitimin amaçları, planlanması, eğitimin yatırım ve tüketim özelliği, eğitimin ekonomik etkileri, eğitimin dışsallığı ve eğitimin kalkınmaya dolaylı ve doğrudan etkileri incelenecek ve son olarak Azerbaycan Cumhuriyeti eğitim sistemi ve ekonomik yapısı açıklanacaktır.

Ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi temel olarak ekonomik büyüme, teknolojik ilerleme, gelir dağılımında adalet ve sosyo-kültürel yapının değişmesine bağlıdır. Toplumda yapısal değişimin insan faktörüyle gerçekleşmektedir. Çünkü insan emek ve girişimci faktörlerinin sahibidir. Bu doğrultuda insan faktörünün ekonomik kalkınma için etkili bir faktör olduğu ekonomik araştırmalarda ortaya konmuştur (Tunç, 1997, s. 20-22).

2.1 Beşeri Sermaye ve Bileşenleri

Bu kısımda beşeri sermaye ile bileşenleri incelenecektir. Beşeri sermaye kavramının farklı iktisatçılar ve kurumlar tarafından yapılan tanımlamaları ve beşeri sermaye bileşenleri olan eğitim, sağlık ve refah seviyesi açıklanacaktır.

2.1.1 Beşeri Sermaye

İktisat biliminin doğuşuyla birlikte iktisatçıların insanın sermaye unsuru olabileceği konusunda bazı görüşleri oluşmaya başlamıştır. Bu iktisatçılardan bazıları insanın bir sermaye unsuru olduğu fikrini ileri sürerken, çoğu iktisatçı ise insanın sonradan kazandığı özellikleri ile bir sermaye unsuru olabileceğini kabul etmişlerdir. İkinci grup iktisatçılara örnek olarak Smith, Marshall, Mill, Bagehot, Say, Fisher, Thunen, Walras'ı gösterilebilir (Tunç, 1997, s. 25). Literatürde çoğunlukla insan sermayesiyerine "beşeri sermaye" kavramı kullanılmaktadır. Beşeri sermaye kavramı farklı iktisatçılar tarafından farklı şekillerde birçok kez tanımlanmıştır.

Ekonomik kalkınmanın en önemli girdileri arasında yer alan beşeri sermaye; beceri kazandırılmış insan kaynağıdır. Daha iyi eğitilmiş, donanımlı insan kaynağı

anlamına gelen beşeri sermaye fiziki sermayeyle birlikte kalkınma sürecinde var olacaktır. Özellikle, gelişmekte olan ülkeler için nitelikli iş gücüne sahip olabilmek en temel ekonomik ve kültürel amaçlar arasında yer almaktadır (Sezgin & Bozdağlıoğlu, 2017, s.49).

İktisatçılar genellikle üç üretim faktörüne dikkat çekmişlerdir. Bunlar toprak, fiziksel sermaye ve iş gücüdür. 1960'ların başlarından itibaren ise bu faktörler arasında işgücü özellikle önem kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde işgücünün niteliğine, özellikle işgücünde eğitim ve öğretime artan bir ilgi söz konusu olmuştur. Bu durumun sonucu olarak, kişisel, ekonomik ve sosyal faydalar sağlayan bireylerin becerilerini ve diğer niteliklerini somutlaştıran beşeri sermaye kavramı doğmuştur. Beşeri sermaye için beceriler ve yetkinlikler büyük ölçüde öğrenme ve deneyim yoluyla edinilmesiyle birlikte, aynı zamanda doğuştan gelen yetenekleri de yansıtmaktadır. Özetle, beşeri sermaye, bireyin hem şahsi hem de sosyal gelişimine olanak yaratan, refah seviyesini yükselten, bilgi ve beceri gibi olumlu değerleri sağlayan yetenekler olarak ifade edilebilir (OECD, 2001, s. 17-18).

Beşeri sermaye, eğitilmiş işgücünün bilgi, beceri ve deneyimlerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Beşeri sermaye özü itibarıyla 'emek' olan ekonomik büyümenin temel öğelerinden birisidir. Farklı şekilde ifade etmek gerekirse, beşeri sermaye, emeğin niteliğini, etkinliğini ve verimliliğini arttıran unsurların bileşimi olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda beşeri sermaye, eğitim ve sağlık gibi iki temel unsur tarafından belirlenmektedir (Tiryakioğlu, 2008, s. 322).

Jim Saxton'a ait beşeri sermaye kavramına göre beşeri sermaye, bireylerin işgücü piyasasındaki değerlerini artırmak için kazandıkları beceri ve bilgilerdir. Bartola ise beşeri sermayeyi, bireyin gelir üretebilme yeteneğinin bir değerlendirmesi olarak ifade etmiştir (Yaylalı & Lebe, 2011, s. 25).

Taş ve Yenilmez (2008)'e göre beşeri sermaye bireyler toplum üzerinde davranış değişikliği yaratarak kalkınma sürecinin sosyal boyutuna katkıda bulunmakla birlikte, üretim sürecinin bir girdisi olarak da ekonomik gelişme üzerinde etki yapmaktadır. Buna bağlı olarak, beşeri sermayenin oluşması, gelişmesi ve devamlılığının sağlanması tam anlamıyla sosyoekonomik gelişmeyi hızlandırarak toplumları ve yaşadıkları ülkeleri refaha taşıyacaktır (Taş & Yenilmez, 2008, s.160).

Keskin (2011)'e göre beşeri sermaye, hem işgücünün sahip olduğu bilgi,

beceri, tecrübe hem de bedensel ve zihinsel sağlamlığı ifade eden bir kavramdır (Keskin, 2011, s. 128). Konu ile ilgili yapılan çalışmalarda beşeri sermaye genel anlamıyla bireylerin bilgi ve beceri niteliklerinin artması olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, Yumuşak ve Bilen (2000) tarafından yapılan tanımlamaya göre, beşeri sermaye üretim sürecinde bireyde oluşan bilgi, tecrübe, teknolojiye ve yeniliklere uyum sağlama vb. pozitif nitelikleri kapsamaktadır. Geniş anlamıyla bu tanım insanın üretken olarak ortaya koyabileceği tüm nitelikleri içermektedir (Yumuşak & Bilen, 2000, s. 82). Diğer taraftan Atik (2006) beşeri sermayeyi işgücünün üretime katkı sağlayacak olumlu özelliklerin tamamı olarak tanımlamıştır. Yani daha açık bir tanımlamayla, beşeri sermaye üretim sürecine katılan işgücünün niteliğini vurgulayan bilgi, beceri, tecrübe ve dinamizm gibi olumlu değerler olarak kabul edilmektedir (Atik H. , 2006, s. 6). Benzer bir tanımlamaya göre, beşeri sermaye, bir kişinin iktisadi faaliyetlerdeki verimliliğinin artmasını sağlayan bilgi, beceri ve yetenekler olarak tanımlanmaktadır (Çolak, 2010, s. 112). Bu bağlamda Chambers ve Çifter (2006) tarafından yapılan tanımlama beşeri sermayeyi, bireyin formel ve formel olmayan eğitimi, deneyimleri, şahsına ve etrafındakilere yayacağı potansiyel dışsallığı olarak belirtmektedir (Chambers & Çifter, 2006, s. 52).

Beşeri sermaye; üretim faktörlerinin daha verimli kullanılmasına imkân vermekte ve mevcut insan gücünün niteliği, niceliği, mesleki bilgileri ve sağlık durumu ile sosyal ilişkiler toplamından oluşmaktadır (Eser & Gökmen, 2009, s. 45). Bu tanımlamaya esasen Karagül (2003) beşeri sermaye kavramını, genel anlamda insanın üretimdeki kalitesini öne çıkaran pozitif değerler olarak açıklamıştır. Söz konusu değerler, üretimde kullanılan diğer faktörlerin işgücünün bilgi ve yetenek açısından gelişmesi sayesinde daha verimli kullanılmasına olanak sağlamakta ve ayrıca yeni teknolojilerin icadı ve optimal şekilde kullanılmasına yol açmaktadır (Karagül, 2003, s. 81). Beşeri sermaye bireylerin sahip olduğu bilgiyi temsil ederken, aynı zamanda bireylerin diğer bireylerden öğrenme ve değişen koşullara uyum yeteneğinin de bir göstergesi olmaktadır (Gökçen, 2006, s. 5).

İşgücü verimliliklerini dikkate alan tanımlamalara göre beşeri sermaye, bireylerin işgücü piyasasında üretkenliklerini artırarak, kazançlarını arttırmaktadır. Bireyler ne kadar çok eğitim alırsa, yeni bilgiyi özümseyebilir, yeni beceriler edinebilir ve yeni teknolojilere daha kolay uyum sağlayabilirler (Saxton, 2000, s. 1).

Sonuç olarak beşeri sermaye, bireye mal olmuş tüm hüner ve diğer vasıfların

toplamı olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda beşeri sermaye bir yandan bireylerin sahip olduğu bilgi ve beceri, diğer yandan bireylerin diğer bireylerden öğrenme ve değişen koşullara uyum yeteneğinin bir göstergesi olarak ifade edilmektedir (Yaylalı & Lebe, 2011, s. 24-25).

2.1.2 Beşeri Sermayenin Bileşenleri

Beşeri sermaye göstergelerinin belirlenmesinde, beşeri sermaye unsurlarından daha çok eğitim üzerinde durulduğu görülmüştür. Çünkü birey tarafından sahip olunan bilgi ve becerilerin en önemli kaynağı eğitimidir ve beşeri sermaye genellikle eğitim göstergeleri ile temsil edilmektedir. Aynı zamanda, eğitimin kalkınma sürecinde önem taşıyan diğer faktörlerden farkı, sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyal boyutları itibari ile bu süreçlere yön verebilmesidir. Ne var ki, kesinlikle unutulmaması gereken husus, ne kadar eğitim almış olurlarsa olsun ancak sağlıklı bireyler üretken olabilir. Bu düşünce sağlık göstergelerinin de beşeri sermaye göstergeleri arasında yer almasına neden olmuştur (Atik, 2006, s. 24).

Beşeri sermaye unsuru olarak eğitim, bireyin tutum ve hareketlerinde, bireyin kendi deneyimleri sonucunda, olumlu ve istendik değişmelerin ortaya çıkma sürecidir. Eğitim, kelime anlamıyla kişinin sosyalleştirilmesi ve topluma faydalı bir bireyin hazırlanması anlamına gelmektedir. Geniş anlamda ise eğitim, çocuklara, gençlere ve yetişkinlere kazandırılacak zihinsel ve bedensel yetenekleri edindirmektir. Bu bakımdan beşeri sermayenin unsurları içinde yer alan eğitimin, ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesinde çok önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir (Taş & Yenilmez, 2008, s. 158). Yani, beşeri sermayenin verimliliğini artıracak en etkin ve kalıcı yatırım eğitim yatırımdır. Eğitim göstergeleri içinde, okullaşma oranı, okuryazar oranı, kişi başına düşen öğretici sayısı, okullardaki öğretmen/öğrenci oranı ve eğitim harcamaları öne çıkmaktadır (Karataş & Çankaya, 2010, s.40).

Beşeri sermaye, eğitim yoluyla nüfusun kazandığı bilgi ve becerileri, aynı zamanda, daha iyi beslenme, sağlık konularında farkındalık ve daha iyi sosyal hizmetlerle birlikte gelişen toplumun genel sağlığını ifade etmektedir (Tansel & Güngör, 1997, s. 532). Eğitim ve sağlık alanlarında yapılan yatırımların artması bu alanlarda iyileşmelere neden olarak söz konusu ülke kalkınmasına da pozitif etki etmektedir. Burada ülke kalkınması için önemli olan eğitim ve sağlığa aynı anda yatırım yapılarak iki sektör arasında sinerjik bir etki yaratmak ve kalkınmaya

hızkazandırmaktır. Eğitim ve sağlığa aynı anda yatırım yapmaktaki temel amaç, sağlıklı bireylere daha iyi eğitim verme olanağıdır (Özyakışır, 2011, s. 59).

Toplumun sağlık düzeyi ile ekonomik gelişmişlik arasında da karşılıklı bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Bu nedenle, sağlık beşeri sermayenin önemli unsurlarından biri olarak kabul görmüştür. Bunun ana nedeni olarak bireylerin hem eğitim alabilmeleri hem de ekonomik faaliyette bulunabilmelerinin büyük ölçüde sağlıklı olabilmelerine bağlı olması görülmektedir. Sağlıklı bir nüfus, ülkelerin beşeri sermaye birikimine katkı sağlayan başlıca unsur olarak görülmektedir (Atik H., 2006, s. 21). Toplumun sağlık seviyesini belirleyen en önemli kıstaslar, söz konusu toplumda bebek ve çocuk ölüm oranları, ortalama yaşam süresi, hastalıkların türleri ve sağlık sistemiyle ilgili bilgilerdir (Özsoy, 2012, s.132).

Ülkelerin beşeri sermaye stoklarını etkileyen diğer bir unsur, uluslararası işgücü transferidir. Bu transfer genellikle iki şekilde kendini gösterir. Bunlardan birincisi, beyin göçü şeklinde belirli alanlarda uzmanlık bilgisine sahip olan işgücünün daha iyi şartlara sahip olan ülkelere gitmesidir. İkinci olarak ise, çok fazla vasıflı olmayan işgücünün görece olarak bol oldukları ülkelere kıt oldukları ülkelere çekilmesidir (Atik H., 2006, s. 22). Özellikle, uzman işgücü transferi ülkelerin beşeri sermaye güçlerinde belli bir artışa neden olmaktadır (Şimşek M., 2006, s. 18).

2.2 Eğitim Kavramı

Eğitim, sağlık, beslenme ve göç olgusu birer beşeri sermaye faktörüdür. Bununla birlikte toplumun niteliklerini en fazla geliştiren etmenin genellikle eğitim olduğu iktisatçılar tarafından kabul edilmektedir. Buna bakarak eğitimin, beşeri sermayenin temel dayanak noktası olduğunu ve kalkınmada çok önemli bir rol üstlendiği ileri sürülebilir (Altay & Pazarlıoğlu, 2007, s. 99).

Eğitimin ekonomik kalkınma için önemine olan inancın yeni bir fikir olmadığına belirtilmesi gerekir. Yedinci yüzyılda Çinli filozof Guan Zhong şöyle söylemiştir: "Eğer bir yıl planlıyorsanız bir tohum ekin, on yıl planlıyorsanız bir ağaç diki. Eğer yüz yıl planlıyorsanız insanları öğretin. Bir kez bir tohum ektiğinizde, tek bir hasat biçersiniz. Halkı öğrettiğinizde ise yüzlerce hasat biçersiniz" (Perkins, Radelet, Lindauer, & Block, 2013, s. 257).

Eğitim kavramına farklı düşünürler, farklı şekillerde yaklaşarak farklı

tanımlamalar yapmışlardır. Örneğin, Çiçero'ya göre eğitim, insan zihninin disipline edilmesi; Rousseau'ya göre bireyin sonradan öğrendiği her şey; Descartes'e göre aklın doğru kullanılmasını öğrenme süreci, Aristo'ya göre bireyin ahlaki davranışlar kazanma aracı olarak tanımlanmaktadır (Gündüz, 2017, s. 58).

Bilgi çağı olarak nitelendirilen günümüz dünyasında teknolojinin ve nitelikli işgücünün toplumların sahip olduğu en büyük güç olması, eğitimin değerini önemli derecede artırmıştır. Bu bakımdan bütün dünyada, özellikle de az gelişmiş ülkelerde eğitim toplumlar için en önemli etkenlerden biri haline gelmiştir. Bilgi eğitim yoluyla hızlı bir iletişimle tüm nüfusa yayıldıkça üretkenliği artırmakta ve kalkınmaya pozitif etki etmektedir (Günkör, 2017, s. 16).

İnsanların bilgilerini, davranışlarını, bedeni, ahlaki, fikri yeteneklerini, düşünme, yaratma, problem çözme, karar verme ve uygulama güçlerini oluşturmak ve geliştirmek için yapılan çalışmaların tümü eğitim adını almaktadır. Eğitim geniş anlamda her çeşit öğrenim ve eğitim şeklini, dar anlamda ise okullarda verilen bilgileri içermektedir (Öztürk N. , 2005, s.30).

Eğitim, ulusal düzenin belli bir disiplinle sürdürülmesi için toplum tarafından ortaya çıkarılan temel kurumlardan biridir. Toplum ve eğitim zamanla birbirlerini destekleyen ve birbirinden ayrılması güç kavramlar haline gelmiştir. Her toplumda eğitim, o toplumun yapısına yani toplumsal özelliklerine bağlı olmaktadır (Aslan, 2001, s. 27-28). Aynı zamanda eğitim anlayışı da her çağda o dönemin özelliklerine göre şekillenmiş ve yapılanmıştır (Çolak, 2010, s.111).

Yukarıdaki açıklamalardan da görüldüğü gibi, eğitim, tek tanım altında toplanması güç, karmaşık ve geniş bir kavramdır. Bu sebeple eğitimle ilgili birçok farklı tanımlamalara rastlamak mümkündür. Bu farklılıklar genellikle eğitim kavramının soyut bir kavram olması, kapsamının çok geniş olması, dinamik bir süreci içermesi ve çok farklı teorik temellere dayanmasından kaynaklanmaktadır.

Tanımlamalar arasında birçok farklılıklar olmasına rağmen bu tanımlamaların ortak yönü eğitimin bireyin bilgi, beceri, tutum ve davranışlarında değişiklik meydana getirme süreci olarak ele alınmasıdır. Eğitim en çok bilinen tanımıyla, "bireyin davranışlarında, kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak olumlu ve istendik yönde değişiklik oluşturma sürecidir". Bu tanımdaki "istendik" kelimesi söz konusu değişimin önceden tasarlandığını göstermek, kasıt kelimesi de önceden tasarlanmış

bir değişikliği sadece tesadüf eseri olarak yaratan ve belki farkında bile olunmayan durumları dışarıda tutmak anlamında kullanılmıştır (Ertürk, 1994, s. 12-13).

Eğitim, ülkenin eğitilmiş insan gücünü hazırlayan araç olarak, gün geçtikçe, ekonominin temel yatırımı haline gelmektedir. Ülkelerin kalkınmışlık düzeyleri, kişi başına düşen milli gelir ile birlikte, ülkelerin sahip olduğu eğitilmiş insan gücü oranıyla anlatılmaya başlanmıştır. Bu yüzden, bir ülkenin kalkınmasında temel olan ekonomi ve sağlık etmenleri ile birlikte, bunlar kadar önem kazanan, hatta bunların kaynağı olan eğitim etmeni de ülkelerce kabul edilmektedir (Çolak, 2010, s. 110).

Saylan (2015)'e göre eğitim, kişinin zihni, bedeni, duygusal, toplumsal yeteneklerinin, davranışlarının en uygun şekilde ya da istenilen bir doğrultuda geliştirilmesi, ona bir takım amaçlara dönük yeni yetenekler, davranışlar, bilgiler kazandırılması yolundaki çalışmaların tümüdür (Saylan, 2015, s. 2).

Gelişi ve Çetinkaya (2014) tarafından yapılan tanımlamada eğitim, bireyleri yetişkin yaşama hazırlayan, onların kişilik gelişimlerine yardımcı olan, gereksinim duyacakları bilgi, beceri ve yetenekler elde etmelerini kolaylaştıran, toplumun sahip olduğu değerlerin, maddi ve manevi kültür unsurlarının genç nesillere aktarıldığı evrensel bir süreç olarak ifade edilmiştir (Gelişi & Çetinkaya, 2014, s. 2).

Gündüz (2017) iyi eğitilmiş nüfusun kalkınmayı hızlandırıcı bir lokomotif vazifesi görürken, iyi eğitilmemiş, niteliksiz ve sağlıksız bir nüfusun ülke için yük olabileceğini savunmaktadır. Çünkü bu nüfus üretici değil tüketici konumundadır. Nitelikli ve kaliteli nüfus yetiştirmenin de en önemli yolu şüphesiz ki iyi bir eğitim sistemine sahip olmaktan geçmektedir (Gündüz, 2017, s. 56).

Eğitim kavramıyla temel olarak anlatılmak istenen, herhangi bir olguyu geliştirmek ve her zaman daha iyisine çalışmaktır. Bu bakımdan söz konusu "insan" olduğunda ise kişilerin kendilerini geliştirerek "iyi insan" haline getirmesi amaçlanmaktadır (Uysal, 2004, s. 82).

Eğitim, bireylerin toplumsal tabakalaşma piramidinde yükselmesine ve iş sahibi olarak hayatlarını daha iyi bir düzeye taşımalarına zemin hazırlamaktadır. Eğitim, bilgi, tutum ve yeteneklerin bireye kazandırılması veya var olan bu işlevlerin mükemmelleştirilmesi için uygulanan devamlı çalışmalar serisi olarak nitelendirilmektedir (Özpolat, 2009, s. 12).

Eğitim, işgücünün nitelikli hale getirilmesinde rol oynayan en önemli

unsurlardan birisidir (Atik, 2006, s. 20). Yani, bireyin elde ettiği eğitim, hem ekonomik faaliyetlerin niteliğini hem de işgücüne katılım oranlarını etkileyen bir faktördür. Eğitim düzeyi yükseldikçe işgücüne katılım oranlarının da yükseldiği görülmektedir (Kavak, 1997, s. 23).

Bunun yanı sıra eğitim siyasal ve demokratik toplum bilincini geliştirme, karmaşık sorunların anlaşılmasını sağlama, teknolojik ilerlemeye yardımcı olma ve kültürel yetenekleri keşfetme gibi çok yönlü etkilere de sahiptir. Değişen ekonominin ihtiyaçlarına daha uygun nitelikli işgücünün, yaratıcı düşünce ve ileri tekniklerin gelişmesine katkıda bulunarak sosyal uyum, ekonomik büyümenin sürmesi ve değişim için önemli temelleri de hazırlar (Hoşgörür & Gezgün, 2014, s. 3).

Eğitim bütün bir toplumu etkisi altına alarak bir ülkenin büyümesinde ve kalkınmasında oldukça önemli bir yere sahip olan bir kavramdır. Zira eğitim sadece bireyin kendisine değil aynı zamanda yaşadığı topluma da pozitif dışsallıklar sağlamaktadır (Çetin, 2014, s. 29). Bu dışsallıklar ilerleyen başlıklarda daha detaylı ele alınacaktır.

2.3 Eğitimin Amaçları

Eğitimle ilgili tanımlarda eğitimin gerçekleşmesi için önceden belirlenmiş amaçların olmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu durum eğitimin amaçsız olamayacağını gösterir (Saylan, 2015, s. 2). Başaran (1992)'ye göre rastgele yapılan eğitimlerde bile eğiticinin belli amacı vardır. Eğitim eğitilenleri, önceden belirlenmiş eğitim amaçlarına ulaştıracak biçimde planlanır (Başaran, 1992, s. 19).

Eğitimin temel amaçları, kişisel ve toplumsal alanlarda çeşitli faydalar sağlamaktır. Bu bağlamda, eğitim bir yandan sosyal açıdan daha güçlü bir toplum yaratmaya yardımcı olurken, diğer taraftan da eğitilmiş insanlardan oluşan üretim gücüyle de ekonomik bağlamda güçlü bir ülke oluşturduğunu görmek mümkündür (Çağlar & Gülel, 2017, s.318).

Eğitimin amaçlarını bireye, topluma ve çevreye yönelik amaçlar olmak üzere üç grupta toplamak mümkündür:

Eğitimin bireye yönelik amaçları bireyi bedensel, zihinsel ve duygusal yönden geliştirmektir. İnsanın temelde biyolojik bir varlık olduğunun ve eğitimin insanı bedensel yönden geliştirmeyi amaç edindiğinin altını çizmek gerekir. Eğitim bireye teorik ve pratik bilgiler vererek onun sağlıklı, güçlü ve dayanıklı bir bedene

sahip olmasını sağlar. Eğitimin bireye yönelik bir diğer amacı insanı zihinsel yönden de geliştirmesidir. Yani, eğitim uygun öğrenme ortamları hazırlayarak bireyi doğru düşüncelerine sağlıklı akıl yürütmelerine, doğru kararlar vermelerine, rasyonel tepkilerde bulunmalarına, kendi kararları ile kendi eylemlerine yön vermelerine yardımcı olacak bir kişilik haline getirmeye çalışır. Eğitim insanı çevreye duyarlı, hissedebilen, duygusal kararlar verebilen bir insan haline getirmeye çalışır. Bu da eğitimin insanı duygusal yönden geliştirdiğinin işaretidir (Kızılloluk, 2007, s. 22-23).

Eğitimin topluma yönelik amaçlarından ilki, toplumun kültürel mirasının birikimini ve sürekliliğini sağlamaktır. Bunun sonucunda, her kuşak kültür birikimini, önceki kuşaktan devralarak sürdürebilme yeteneğini kazanmış olur. Eğitimin ikinci toplumsal işlevi, bireye toplumda yapılması ve yapılmaması gereken değerlerin öğretilmesi, yani toplumsal normların aşılmasıdır. Yenilikçi ve değişmeyi sağlayıcı elemanlar yetiştirmek de eğitimin işlevleri arasındadır (Tezcan, 1976, s. 40-41).

Eğitimin çevreye yönelik amaçları arasında insana çevre bilincini, doğa sevgisini, hayvan sevgisini kazandırmak ve diğer çevreyi ve doğayı koruma eğilimli davranışlar kazandırmak vardır (Kızılloluk, 2007, s. 23).

Bir diğer açıdan eğitimin yakın, uzak ve genel amaçları değerlendirilebilir (Çetin, 2014, s. 30-31).

Yakın Amaçlar: Eğitimin yakın amaçları arasında fikri ve vicdani hür olan aynı zamanda bilimsel düşünce gücüne sahip, disiplinli olan, çalışkan, kendine güvenen, kültürel değerlerine sahip çıkan ve dünyada yaşanan her türlü gelişmeyi takip ederek kendisine ve ülkesine faydalı olabilecek, gelişmelere kolayca uyum sağlayacak bireyler yetiştirmektir.

Uzak Amaçlar: Eğitimin uzak dönemdeki amaçları arasında "Gelir seviyesini yükseltme, ilerleme ve refah devleti olmak" vardır. Yani ülke ekonomisine katkı vermek, verimliliği yükseltmek, ülkenin büyümesine ve kalkınmasına destek olmak bu amaçlar arasında yer almaktadır.

Genel Amaçlar: Eğitimin genel amaçları arasında toplumun siyasal ve sosyal ideallerinin eğitim alanına yansıtılması vardır. Yani bir taraftan kendine güvenen bir toplum yaratmak amaçlanırken, diğer taraftan danitelikli işgücü ile üretimi ve ekonomisi güçlü bir toplum yaratmak amaçlanmaktadır.

2.4 Eğitimin Planlanması

Planlama; gelecekle ilgili belirlenmiş hedeflere ulaşmak üzere hayata geçirilen bir karar verme sürecidir. Planlama ile var olan kaynakları etkili ve verimli kullanarak kaynakların dağıtımına karar vermek, bu kararı alırken seçeneklerden en elverişli olanını seçmek hedeflenmektedir (Saylan, 2015, s.153). Eğitim planlanması ise sistemin geleceğine ilişkin bir çabadır. Süratli bir gelişme ve değişim içinde olan toplumlarda eğitim sisteminin ne zaman, ne yönde ve ne kadar değişebileceğini tahmin etmek oldukça güçtür. Bu konuyu çözmek için hem topluma hem de eğitim sisteminin kendisine ilişkin verilerin toplanması gerekmektedir. Bu durumda, eğitim planlaması çalışmalarında geleceğe dair konulan hedeflerin olabildiğince gerçekçi ve geçerli olması sağlanmalıdır. Bunun için de oldukça iyi bir bilgi sisteminin oluşturulması zorunludur (Tural, 1994, s. 794).

Eğitim planlaması bir anlamda, rasyonel ve düzenli analiz tekniğinin eğitim sürecine, toplumun ihtiyaçlarını karşılamak ve hedeflerini gerçekleştirmek için uygulanmasıdır. Genel bir şekilde ifade etmek gerekirse; eğitim planlaması, eğitim sistemi için bir yenilenme, karar alma ve kaynak dağıtım mekanizması oluşturmayı amaç edinmiştir (Akgemci & Koçyiğit, 2013, s. 19).

Eğitim planlamasına üç farklı yaklaşım şekli vardır. Bunlar, toplumsal istem yaklaşımı, insan gücü yaklaşımı ve verim oran yaklaşımlarıdır. Toplumsal istem yaklaşımına göre, eğitim bir kamu hizmeti olarak kabul edilmekte ve bu hizmet halka sunulurken eğitimin maliyeti değil toplumun istekleri göz önüne alınmaktadır. İnsan gücü yaklaşımına göre temel amaç ekonominin ihtiyaç duyduğu her düzeyde ve her türde eğitim görmüş yeterli sayıda nitelikli veya yüksek nitelikli insan gücü yetiştirmektir. Verim oran yaklaşımına göre ise eğitim bir yatırım olarak kabul edilmekte ve ekonomik verimlilik ölçütlerini uygulamak esas alınmaktadır. Eğitimin her tür ya da düzeyi için yapılan yatırım ile bu yatırımla amaçlanan hedefe ne ölçüde ulaşıldığı değerlendirilmektedir. Eğitimin verim oranı, aynı yatırımın öteki ekonomik kesimlere yapılması durumunda elde edilecek verim oranı ile karşılaştırılmaktadır. Bu karşılaştırma sonucu eğitime yatırım yapılıp yapılmaması konusunda karar verilmektedir (Saylan, 2015, s. 154-155).

2.5 Eğitimde Fırsat Eşitliği

Fırsat eşitliği kavramı dar anlamda topluma sunulan olanaklardan toplumun tüm bireylerinin ayırım yapılmaksızın eşit bir biçimde yararlanmasını ifade eden

kavramdır. Eğitimde fırsat eşitliği kavramı ise sunulan eğitim olanaklarından tüm öğrencilerin eşit biçimde yararlanmasını kapsamaktadır. Bununla birlikte fırsat eşitliğinde ikinci amaç sunulan olanakların da eşit hale getirilmesidir. Zira şehir merkezinde bulunan bir eğitim kurumu ile dağ köyünde bulunan eğitim kurumunun öğrencilere sunduğu imkânlar da eşit değildir (Yaşar, 2014, s. 23).

Eğitim eşitliği, fırsat eşitliği ve maddi olanak eşitliği kavramlarını da içinde barındıran genel bir kavramdır. Genel olarak eğitim eşitliği ve fırsat eşitliği birbirine denk olarak kullanılan kavramlardır. Bireyler arasında eğitim eşitliğinin sağlanabilmesi için, kişiler bunun için gerekli olan maddi olanakları devletten istemelidir. Aksi halde hukuki eşitliği fiili eşitliğe dönüştürmek mümkün olmayacaktır (Saylan, 2015, s. 107).

Eğitimde fırsat eşitliği, bir ülkede yaşayan bireylerin cinsiyetine, diline, dinine, etnik kökenine, toplumsal ve ekonomik kökenleri dikkate alınmaksızın, ülke vatandaşlarına arz edilen eğitim olanaklarının mümkün olduğu kadar eşitlenmesi veya dengelenmesi olarak tanımlanmaktadır. Eğitim hizmetinin sunumunda yaşanan eşitsizlikler sonucunda işgücü piyasasına daha az donanımlı çıkan bireyler, burada negatif ayrımcılığa uğramakta ve piyasada bu kişilerin aleyhine gelişen sonuçlar sebebiyle bu ülkede yeni eşitsizlikler ortaya çıkmaktadır (Tural, 2002, s. 247).

Eğitimde eşitsizliğe birçok etmen neden olabilmektedir. Bu bakımdan, öğrencinin kişisel ve ailevi özellikleri, okulun eğitim kaynaklarının sayısı ve nitelik açısından yetersizliği, dengeli öğretmen dağılımının olmayışı, sınıfların kalabalık oluşu, eğitim-öğretim kurumları ve eğitimi etkileyen diğer öğeler sıralanabilir (Petek & Önder, 2015, s. 909).

Sosyoekonomik açıdan eğitimde fırsat eşitliği veya eşitsizliği üç farklı şekilde açıklanabilir. Bunlar; ekonomik duruma göre eşitsizlik, bölgelerarası eşitsizlikler ve cinsiyete dayalı eşitsizliklerdir (Ferreira & Gignoux, 2010, s. 2).

Her insanın eğitilme ihtiyacı ve hakkı vardır. Ancak, özellikle azgelişmiş ülkelerde eğitim hakkının kullanılmasına yönelik çeşitli sorunlar ve engellerle karşılaşabilmektedir. Bu engellerden en önemlisi toplumsal cinsiyet eşitsizliği veya cinsiyetçi tutumlardır. Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF) Raporlarına göre, günümüzde kadına yönelik ayrımcılık inkâr edilemeyecek

boyutlardadır. Kadına yönelik ayrımcılık, daha çocukluk döneminde, toplumsal ve kültürel değer yargıları nedeniyle aile ve toplumun, erkek çocuga kız çocuktan daha fazla olanak sunmasıyla başlamaktadır (Özaydınlık, 2014, s. 96).

Bilindiği gibi kent ve köyler arasında bireylere sunulan imkânlar bakımından benzerlik yok denecek kadar azdır. Bu nedenle, başta eğitsel ve kültürel etkinlikler olmak üzere köyde yaşayanlar aleyhine bir fırsat eşitsizliği söz konusu olmaktadır. Köy ve kent arasında fırsat eşitliği sağlayabilmenin en önemli yolu kentteki etkinlikleri kırsal kesimlere de taşımaktan geçmektedir. Köy ve kent arasında fırsat eşitliğini sağlamanın bir diğer yolu da kamu yetkilileri tarafından kırsal kesim nüfusuna pozitif ayrımcılık yapmaktan geçmektedir. Kırsal kesim ve kent arasında fırsat eşitliğinin sağlanması amacıyla uygulanabilecek öncelikli unsur, ancak kentte ulaşılabilecek birtakım olguların ilk olarak devlet eliyle kırsal kesime uygulanmasıdır (Yaşar, 2014, s. 31-32).

Bireyler arası ekonomik durum farklılığı önemli ölçüde fırsat eşitsizliğine neden olmaktadır. Farklı dönemlerde yapılan araştırmalarda gelir eşitsizliği ve eğitim eşitsizliğinin birbirini beslediği ve aralarında çift yönlü bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir (Palaz, Şenergin, & Öksüzler, 2013, s. 122). Ekonomik olarak fırsat eşitliğinin sağlanması için devletin uygulayacağı sosyal politikaların yanında, toplumsal olarak bilinçlenmeyi sağlayacak eğitim politikaları da izlenmelidir. Aynı zamanda sağlam bir hukuki altyapının oluşturulması gerekmektedir (Yaşar, 2014, s. 33).

Az gelişmiş ve gelişmiş ülkeler için, refah düzeylerini yükseltmek veya var olan durumlarını koruyabilme yolu, her bir bireyin potansiyelini optimum düzeyde kullanmasıdır. Bu bağlamda, devlet her öğrenciye yetenekleri doğrultusunda eğitim verebilmenin yollarını aramalıdır. Bu hem ekonomi, hem de demokrasi için oldukça önemlidir. Çünkü kendi kararlarını verme yetkinliğine ulaşmamış insanların oluşturduğu toplumlarda demokrasinin var olabilmesi mümkün olmamaktadır (Özden, 1999, s.26).

2.6 Eğitimin Ekonomik Etkileri

Eğitim, kısmen, bireyin dünyadaki gelişmelere uyum sağlama hızını ve kapasitesini artırarak, yeni teknolojileri özümseyip verimli bir şekilde kullanmasını kolaylaştırarak tüm sektörlerde üretkenliğin artmasına doğrudan zemin

hazırlamaktadır. Böylelikle eğitimin üretime pozitif yansması ekonomik büyümeyi de etkilemekte ve eğitimle büyüme arasında ilişkinin varlığı kabul edilmektedir (Psacharopoulos & Mundial, 1995, s. 8). Eğitim ve ekonomi arasındaki bağın doğrusal olmadığı ve her toplumda aynı şekilde işlemediğinin belirtilmesi gerekir (Erdem, 2005, s. 49).

Eğitimin büyümeye katkısını 1960'ların başında büyümeyi hesaplama yöntemi ile yapılan çalışmalar ortaya çıkarmıştır. Yapılan çalışmalar da ekonomik büyümede artışın önemli bir kısmının işgücündeki eğitim düzeyinin yükselmesinden kaynaklandığı ortaya koyulmuştur. Çeşitli ülkeler üzerinde yapılan çalışmalar her ülkede eğitimin büyümeye katkı oranlarının farklı olduğunu gösterse de anlamlı bir katkısının olduğunu belirtmiştir (Çakmak, 2008, s. 35).

Ekonomi ile eğitim arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. Ekonomideki değişme ve gelişmeler eğitimi de tetikler, eğitimde de birtakım değişme ve gelişmelere neden olur. Aynı zamanda yukarıda da belirtildiği gibi eğitim seviyesinin yükselmesi, işgücünün verimliliğini ve niteliğini yükselterek ekonomiyi dolaylı yoldan etkilemektedir (Kızılloluk, 2007, s. 24).

Eğitimin işgücü piyasasına etki etmesinin yolu, işçilerin üretkenliklerini dolayısıyla kazançlarını arttırmasıdır. Bireyler ne kadar çok eğitim kazanırsa, yeni bilgiyi özümsemeye, yeni beceriler edinmeye ve yeni teknolojiler hakkında bilgi edinmeye o kadar kolaylık yaşar. Yani eğitim, ülkede insan sermayesini arttırarak, işçilerin ve işte kullanılan diğer sermayelerin üretkenliğini artırır (Saxton, 2000, s. 1).

Dolayısıyla bir toplumdaki eğitim seviyesinin yükselmesi, emeğin niteliğine etki ederek üretim kapasitesinin artmasına sebep olur. Emeğin niteliğindeki artış, toplumların insan sermayesine öncelik vererek yatırım yapmasıyla gerçekleştirilebilir. O halde eğitim düzeyinin yükselmesi ile ekonomik büyüme arasında doğrudan bir ilişkinin olduğu söylenebilir (Çakmak, 2008, s.36).

Eğitim, bir taraftan kalkınma sürecinde ihtiyaç duyulan nitelik ve nicelikte işgücü sağlama fonksiyonunu yerine getirirken; diğer taraftan bilgi üretme ve yayma fonksiyonu ile ülkelerin modern üretim teknolojilerini takip etme, geliştirme ve üretim sürecine aktarmasına katkı sağlamaktadır. Eğitim düzeyindeki farklılıklar, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ekonomik performans farklılığının temel nedenleri arasında yer almaktadır (Çalışkan, Karabacak, & Meçik, 2013, s. 30).

Gelişmiş ülkelerin en büyük zenginliği insana yapılan eğitim yatırımı sayesinde elde ettikleri "nitelikli insan gücü"dür. Bu nitelikli insan gücü sayesinde gelişmiş ülkeler doğal kaynaklar yönünden fakir olsalar bile süratle gelişmişlerdir (Serin, 1979, s. 150).

Eğitimin ekonomiye diğer bir etkisi kişilerin gelir düzeylerini yükseltmesidir. Çünkü daha yüksek eğitim bireylere işgücü piyasasında getirisi daha yüksek iş bulma imkânı yaratmaktadır. Dünyanın pek çok ülkesinde daha fazla eğitimin daha iyi iş olanakları sağlaması ve daha yüksek gelir sağlaması, bireyleri daha fazla eğitim almaya motive eden temel faktörlerden biri olmuştur. Eğitilmiş nüfusun daha üretken olması sebebiyle, eğitilmemiş nüfusa göre üretimden aldığı gelir daha yüksek olmaktadır (Öztürk N., 2005, s. 35). B. Russell, ekonomik etkenlerin eğitime etkisini genel bir şekilde aşağıdaki gibi açıklamıştır (Tezcan, 1985, s.92).

- Bir ülkenin ekonomik koşullarına göre eğitime harçayabileceği para miktarı değişebilir.
- Eğitimin amaçlarından birisi, verimin artırılmasıdır. Verimi en yüksek düzeye çıkarma isteği, teknik eğitim, bilimsel öğretim ve araştırmayı gerektirmektedir. Eğitilmiş bir işçinin daha verimli ve becerikli olabileceği açıktır.

2.7 Eğitim Maliyeti

Maliyet, bir ekonomik değer elde edilebilmesi için yürütülen bir hizmet veya üretilen bir ürün için yapılan harcamaların toplam tutarıdır. Başka bir tanıma göre ise maliyet, feda edilen ve kıt olan kaynakların tamamıdır (Akıncıoğlu, 2005, s. 22).

Eğitim maliyeti sadece öğrenci ailelerinin yaptığı harcamalarla sınırlı olmayıp kamu harcamalarını da kapsamaktadır. Kamu harcamalarının niteliği de ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Kamusal harcamalar, eğitim ve yetiştirme hizmetleri için kamunun yüklenmesi gereken bütün harcama kalemlerini ifade etmektedir (Saylan, 2015, s. 146). Dolayısıyla eğitimde maliyet, sadece aileler ve kamu tarafından yapılan harcamaları değil, bunlarla birlikte alternatif maliyet gibi kaybedilen kazançları da içinde barındırmaktadır. Yani eğitimin toplam maliyeti, salt eğitime yönelik harcanan maliyetleri değil, aynı zamanda bireylerin eğitim almadıkları takdirde iş piyasalarında elde edebilecekleri gelirden vazgeçmelerini

niteleyen alternatif maliyeti de kapsamaktadır (Yılmaz T. , 2014, s. 84). Bu bağlamda eğitim maliyeti, eğitim faaliyetlerini uygularken kullanılan fiziksel varlıklar, katılımcıların işten ayrı kaldığı süreler ve örgüt kaynaklarından oluşan, bir maliyet unsuru olarak sınıflandırılabilen ölçülebilir harcamalar olarak kabul edilmektedir (Akıncıoğlu, 2005, s. 22).

Bunun yanı sıra eğitim maliyeti, eğitim hizmetini gerçekleştirmek üzere kullanılan girdilerin ekonomik değerleri olarak da kabul edilmektedir. Eğitim maliyetini eğitim harcamaları ve fırsat maliyeti oluşturmaktadır. Eğitim harcamaları, eğitime kaynak tahsis eden kişi ve kurumların yaptığı mal ve hizmet alımlarını ve söz konusu kişi ve kurumların yaptıkları yatırımları ifade etmektedir (Tural, 2002, s. 112).

Eğitim maliyetleri doğrudan ve dolaylı maliyetler olarak sınıflandırılmaktadır. Eğitimin doğrudan maliyetleri sisteminin öğrenciye, eğitmenlere, araç gereçlere, tüketilen güce ödediği toplam tutar olarak ifade edilebilir. Birey açısından doğrudan maliyetler ise öğrencinin kendisi için aldığı eğitim araç-gereçleri, giysi, yiyecek, barınma, ulaşım harcamaları, öğrenci veya ailesi tarafından ödenen harçlar ve diğer benzeri harcamalardır (Başaran, 1992, s. 148). Eğitimin dolaylı maliyetini öğrenci açısından zaman oluşturmaktadır. Bu zaman, öğrencilerin çalışıp para kazanmak yerine eğitim sürecine katılmayı seçmeleri durumunda gözden çıkarılmış kazançlar cinsinden ölçülür ve eğitimin alternatif maliyetini oluşturmaktadır (Woodhall, 2001, s. 260).

2.8 Eğitimin Yatırım ve Tüketim Özelliği

Ekonomik yönden bakıldığında eğitim hem bir tüketim malı, hem de yatırım malı özellikleri taşımaktadır. Bir mal veya hizmetin sadece bir dönemde fayda sağlaması halinde tüketim malı olarak kabul edilirken, gelecekte fayda sağladığı durumda yatırım malı olarak değerlendirilmektedir. Bazı mal ve hizmetler her ikisinde de fayda sağladıkları için tüketim ve yatırım malı olarak değerlendirilir. Eğitim de son gruba dâhildir (Ulaş & Alçay, 2014).

Farklı bir tanımlama ile tüketim, mal ve hizmetlerin insan isteklerini gidermek üzere kullanılmasıdır. Eğitimin tüketim yönünü eğitime yapılan giderler oluşturmaktadır. Eğitim harcamaları insan ihtiyaçlarını karşılayan özelliği bakımından tüketim harcamaları olarak kabul edilebilir (Serin, 1979, s. 57). Eğitim

harcamaları, kısa süreli yararlar barındırması ve harcamaların kısa dönemde getiri sağlayamayacak olması nedeniyle tüketim harcaması özelliği kazanmaktadır (Kanık & Dinç, 2017, s. 62).

Eğitim tüketim malı olarak kullanılırken ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Diğer tüketim malları kullanıldığında ya yok olur ya da eksilir. Ama bir ürün olarak eğitim kullanıldıkça artmakta ve insanın hayatı boyunca devamlı olarak yararlandığı bir mal olarak kalmaktadır. Bir OECD yayınında belirtildiği gibi, bireyin teknolojik ve sosyal çevresi gelişip daha karmaşık bir hale geldikçe ve insanların boş zamanları arttıkça eğitimin önemi de artmaktadır. Kişinin satın aldığı eğitim sadece kullanılmadığında yavaş yavaş tükenir veya körleşir. Eğitimin tükenmesi asıl bu şekilde oluşmaktadır (Başaran, 1992, s. 146).

Eğitim harcamalarının bir kısmı, gelecekte daha fazla kazanç ve tüketim olanağı elde etmek için bugünkü tüketimden yapılan kısıntı, yani yatırım niteliğindedir. Eğitim harcamaları, öğrencinin gelecekteki verimliliğini ve kazancını arttırması oranında birer yatırım sayılır (Tezcan, 1985, s. 96).

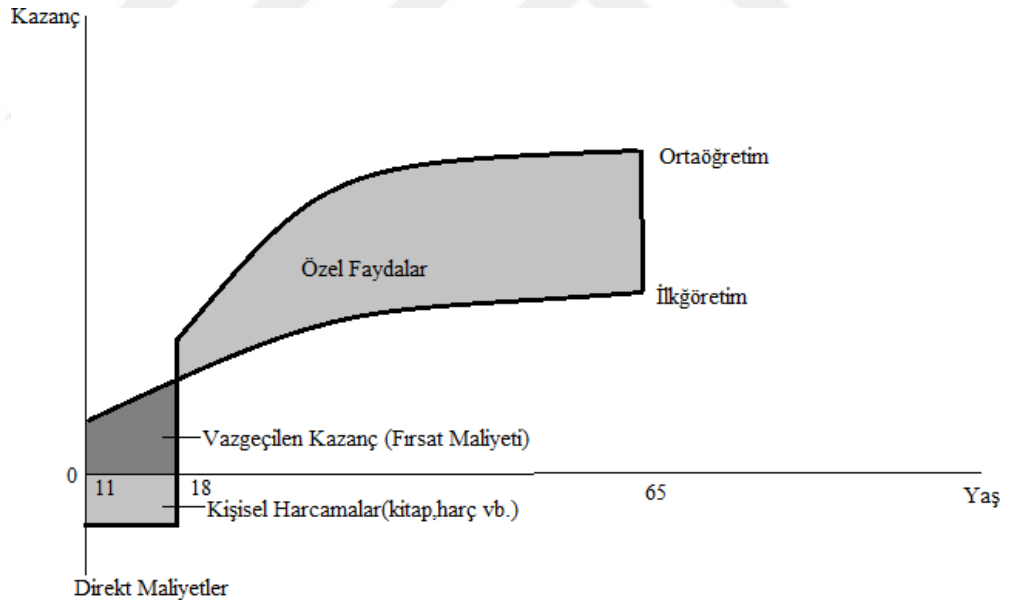
Eğitim insanlara yeni bilgiler aktarırken aynı zamanda onlara bilgiyi kullanma ve uygulama alanı yaratma, yani yeni teknolojiler üretme özelliklerini kazandırmaktadır. Bu özellikleri bakımından toplum için eğitim yatırımları, beşeri sermaye yatırımı kategorisindedir. Çünkü bu yatırımlar sonucunda bireyler hayatları boyunca daha üretken ve toplum için daha faydalı olmaktadır (Bulutoğlu, 1981, s. 304). Eğitim, bireyin üretimini hem nitelik, hem nicelik bakımından iyileştirdiği içinde yatırım malı olarak kabul edilir. Bu şekilde eğitime harcanan para, yani, eğitime yapılan yatırım bir süre sonra eğitime, dolayısıyla ulusal gelire yeniden artarak dönmektedir (Başaran, 1992, s. 145).

Eğitim harcamalarının tüketim ya da yatırım olarak göz önünde bulundurulmasına göre yetkililer değişik kararlar alabilirler. Örneğin, eğitim tüketim olarak görüldüğünde, tüketim harcamalarının kısılması gereken dönemlerde eğitim harcamalarında da kısıntı yapılabilir. Oysa eğitim harcamaları yatırım özelliğine sahipse, yapılan kısıntı ekonomik gelişmeyi olumsuz yönde etkiler. Bu sebeple eğitim alanına fazla yatırım yapılmasında yarar vardır (Serin, 1979, s.71).

2.9 Eğitimin Dışsallığı

Ekonomistler, hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan devletlerin eğitime katkıda bulunması ve onu teşvik etmesi gerektiği fikrini ileri sürmüş ve buna neden olarak "eğitimin çeşitli alanlarda ortaya çıkardığı dışsallıkları" belirtmişlerdir. Eğitimin dışsallıkları, bireysel ve toplumsal alanlarda sağlanan dolaylı yararlar olarak ele alınmaktadır (Şimşek Y., 2001, s. 239). Eğitim, bireylere doğrudan maddi bir kazanç sağlamasının yanı sıra, bir kısmı parasal ve bir kısmı parasal olmayan uzun dönemde ortaya çıkabilecek getiriler elde etmesini sağlamaktadır. Her ne kadar eğitim, birey ve toplumun kazançlarında ve refah düzeyinde artışa sebep olsa da, eğitim kademelerine (temel, orta, yükseköğretim vb.) göre bu kazançlar farklılıklar göstermektedir (Özkan & Özgan, 2015, s. 1-2). Yani, eğitim ekonomisi eğitimin bireye kazandırdığı nitelikler ile artan üretkenlik ve buna bağlı olarak artan kazanç arasında bir bağ kurar. Buna göre eğitim ve okullaşma arasındaki ilişki “yaş-kazanç profili” ile şöyle ifade edilebilir (Yılmaz A. , 2010, s.11):

Grafik 2: Okula Devam Etmenin Özel Getirisi

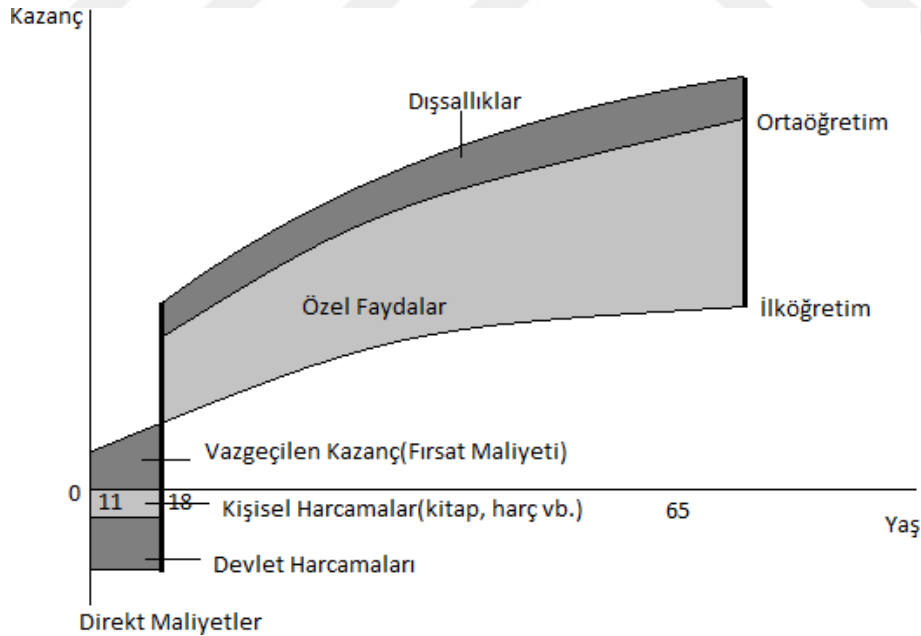
Kaynak: Perkins, D.H., Radalet, S., Lindauer, D.L., & Block, S.A. (2013). Economics of Development (7. Baskı b.). London: W.W. Norton & Company, s. 269.

Grafik 2, bireyin okula devam edip etmeme durumunda gelecekte elde edeceği kazançların akışını sunmaktadır; ilk olarak bireyler ilkokulu bitirirse diğeri ise ortaokulu bitirirse elde edeceği kazançları göstermektedir. Grafikte dikey eksen

faydayı (kazanç), yatay eksen ise emekli olana kadar geçen yaş durumunu ifade etmektedir. Varsayımına göre tüm bireyler ilkokulu 11 yaşında bitirmektedir. Bireyler eğitimlerine devam etmezlerse, ilköğretim olarak işaretlenmiş kazanç profillerini takip ederler. Alternatif olarak birey eğitime 18 yaşına kadar devam ederek ortaokulu bitirebilir. Ortaokul tamamlandıktan sonra, bu kişiler ikinci kazanç profillerini takip ederler. Açıklamayı kolaylaştırmak için bireylerin okul yıllarındayken çalışmadığı varsayılır (Perkins, Radelet, Lindauer, & Block, 2013, s. 269-270).

Grafik 2’den de görüldüğü üzere eğitim alan kişi iki tür maliyetle karşı karşıyadır, bunlar, eğitimin maliyeti olan doğrudan maliyetler ve eğitime devam ederek bireyin vazgeçtiği kazancı kapsayan fırsat maliyetleridir (Yılmaz A. , 2010, s. 12). Maliyetleri fayda ile karşılaştırmadan önce, bugünkü bir doların gelecekteki bir dolardan daha fazla bir değere sahip olduğuna dikkat edilmelidir. Gelecekteki gelir ve kazançlar bu durum dikkate alınarak değerlendirilmelidir (Todaro & Smith, 2003, s. 389).

Grafik 3: Okula Devam Etme Durumunda Yaş-Kazanç Profili

Kaynak: Perkins, D.H., Radalet, S., Lindauer, D.L., & Block, S.A. (2013). Economics of Development (7. Baskı b.). London: W.W. Norton & Company, s.272.

Yaş kazanç profillerinin özelliklerinin incelenmesi sonucu, bir üst eğitim kademesini bitiren kişilerin yaşam boyu elde ettikleri gelirlerin toplamının göreceli

olarak daha düşük eğitim kademesini bitirenlerden daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Eğitimin kişilere yönelik parasal katkısını tahmin ederken bireylerin hayat boyu elde edecekleri gelirler kullanılmaktadır. Hayat boyu gelirin kullanıldığı yöntemde, eğitimin neden olduğu parasal katkıyı ölçmede eğitim görmüş birey ile hiç eğitim görmemiş veya farklı düzeylerde eğitim almış bireylerin gelir veya kazanç farkları ölçülmektedir. Bu ölçüm sonucunda elde edilen fark, diğer tüm unsurların (miras, şans oyunlar vb. gibi) sabit kalması varsayımı altında, alınan eğitim farklılığı veya eğitim için yapılan harcamaların karşılığında sağlanan yıllık verim veya kazanç oranı olarak kabul edilir. Kişisel gelir açısından dikkate alındığında, farklı düzeyde eğitim almış bireylerin gelirlerinin de farklı olacağı belirlenmektedir. Bu şartlarda bireyler arasındaki eğitim farklılıkları gelir farklılıklarının büyüklüğünün sebebi olarak kabul edilmektedir. (Serin, 1979, s. 81).

2.10 Eğitim-Kalkınma İlişkisi

Günümüzde coğrafi büyüklük, nüfus, yeraltı kaynaklar ya da jeopolitik konum gibi faktörler, bir ulusun dünyada hâkim nitelikte olabilmesinin belirleyici unsurları olmaktan çıkmıştır. Artık bir ulusun gücü, daima artan bir şekilde beşeri sermayeye, toplumların bilgi ve becerilerine ve nüfus yapısına bağlı olmaktadır (Fukuyama, 2006, s. 208). Yani, bir ülkenin ekonomik kalkınması o ülkenin halkının, kişisel ve toplumsal gelişmesine bağlıdır. Eğitim yoluyla ekonominin ihtiyaç duyduğu niteliklere sahip olarak geliştirilen işgücü ekonomik kalkınmayı hızlandırmak bakımından son derece önemlidir (Hoşgörür & Gezgin, 2014, s.9).

2.10.1 Eğitimin Kalkınmaya Dolaysız Etkileri

Kalkınma, ekonomik büyüme, sosyal değişim ve politik özgürlükleri kapsayan genel bir süreçtir ve bu süreç toplumun eğitim düzeyi ve bilgi birikimi ile birebir ilişkilidir. Bu çerçevede ekonomik kalkınmayı bilim ve teknolojiden daha çok, bilim ve teknolojinin etkilediği insanlarla bağdaştırılabilir (Yılmaz, 2002, s. 147). Kalkınma, bireye yapılan yatırımları ve yaşam standardının iyileşmesi ile ilgilidir. Ülkelerin kalkınması sadece ekonomisinin gelişimini değil, yapılan ya da yapılacak olan eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve teknolojik yatırımları da kapsamaktadır. Ülkelerin dengeli ve sürdürülebilir bir büyüme sürecine girmesi için bunlar gerekli olan faktörlerdir (Karataş & Çankaya, 2010, s. 38). Bu anlamda insana yapılan her yatırım aynı zamanda büyümeyi olumlu etkilemektedir. İnsana yapılan yatırım denildiğinde genellikle eğitim kastedilmektedir (Afşar, 2009, s.86).

Beşeri sermaye kavramı, ekonomik kalkınmanın itici gücü olarak 1960'lı yıllarda ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle 1980'li yıllardan itibaren geleneksel üretim yöntemlerinin değişmesiyle birlikte beşeri sermayenin ve eğitimin ekonomik büyüme ve kalkınma sürecindeki önemi giderek artmaya başlamıştır (Koç, 2013, s. 248).

İnsan sermayesi, daha yüksek bir ekonomik büyümenin anahtarı olan üretkenliği artırmak için kilit bir unsurdur. Bu bakımdan, beşeri sermaye ekonomik kalkınmaya doğrudan veya dolaylı bir biçimde katkı yapmaktadır. Aynı zamanda, insan sermayesinin en önemli unsuru olarak kabul gören eğitim, ülkede sosyo-ekonomik düzenini de geliştiren bir yapıya sahiptir (Afzal, Rehman, Farooq, & Sarwar, 2011, s. 322).

Ekonomik kalkınma alanında pek çok araştırması bulunan Romer'e göre bir ülkenin kalkınma hızının yükselmesinde en önemli etki, ülkelerin dünya piyasasına açılması, nitelikli mühendis ve bilim insanı sayısının artmasıdır. Yeni ürünlerin üretimini sağlayan, teknolojik gelişmenin temelini oluşturan, araştırma ve geliştirme sektörünün anahtarı olan beşeri sermaye kalkınma için anahtar rolünü oynamaktadır. Diğer rakiplerine oranlainsan sermayesi nispeten daha çok olan ülkeler, yeni ürünleri üretmekte, piyasaya sürmekte ve sonuç olarak hızlı bir büyüme gerçekleştirmekte daha başarılıdırlar (Baş, 2004, s.25).

Bu doğrultuda bir ülkenin kalkınabilmesi için hangi asgari koşullara sahip olması gerektiği açıklanmaktadır (Taş & Yenilmez, 2008, s. 159):

- Sürekli ve istikrarlı bir siyasetortamı
- Yüksek ulaşımolanakları
- İyi bir iletişim ve finansortamı
- Yeterli bir eğitimseviyesi.

Eğitim, bireylerin bilgi ve yeteneklerini ileri düzeylere taşıyarak ve verimlilik seviyelerini yükselterek üretime pozitif etki yapmaktadır. Üretim artışı iktisadi büyümeyi tetiklemekte, bu ise birey için gelir artışı yaratmakta ve sağlık, eğitim gibi sosyal harcamaları artırarak insani gelişmeyi üst seviyelere çıkarmaktadır. Kısaca, eğitim seviyesi yükseldikçe bireyin nitelikleri artmakta ve verimliliği üst seviyelere çıkmaktadır. Bu durum ekonomiyi de etkileyerek güçlü bir gelişme dinamiğini ortaya çıkarmaktadır (Çolak, 2010, s. 114).

Başka bir ifade ile eğitim, kalkınma sürecinde insan faktörünün niteliğini artırmakta, bireysel, sosyal ve dışsal fayda sağlayarak diğer sektörlerin gelişimini sağlamakta ve teknolojik gelişme düzeyinin belirleyicisi olmaktadır. Uluslararası gelişmişlik farklılıklarının da açıklanmasında önemli bir gösterge olan eğitim düzeyi ve ekonomideki nitelikli insan gücü sayısı kalkınmanın başlıca gereksinimlerinden birisidir (Tunç, 1993, s. 8).

Gelişmekte olan ülkelerde karşılaşılan darboğazların sebebi, uygun eğitim almış insan sayısının yetersizliğidir. Çünkü bir ülkenin sahip olduğu doğal kaynakları üretime dönüştürüp kar elde etmesi, yalnız yeterli düzeyde eğitilmiş nitelikli insan gücü ile mümkün olabilir. Yani, eğitim, bir ülkenin kalkınma ve gelişme çarkının en önemli dişlilerinden biridir (Büyükaslan, 1995, s. 542)

Beşeri sermayenin ekonomiye etkisi ise makro ve mikro düzeyde olmaktadır. Bireyler, aileler, firmalar üzerindeki beşeri sermaye etkisi mikro etkiler olarak nitelendirilmektedir. Bu etkiler belirli sektörlerde ve alanlarda kümelenerek toplumun makroekonomik düzeyine de etki eder. Sözgelimi, eğitime yapılan devlet ve özel yatırımlar sonucunda, beşeri sermayenin verimliliğinin artmasıyla kişi başına düşen gelirden de artış yaşanmaktadır. Bu mikro düzeyde etkilere sebep olabileceği gibi yaygınlaşması durumunda verimlilik, adaletli gelir dağılımı, teknolojik gelişim ve bölgesel kalkınma farklılıklarının giderilmesi vb. gibi makrodeğişkenleri de farklı oranlarda etkileyebilir. Bu etkiler doğrudan olabileceği gibi toplumsal, siyasi ve demografik faktörler vasıtasıyla dolaylı yollardan da gerçekleşebilir (Yılmaz & Danışoğlu, 2017, s.125).

2.10.2 Eğitimin Kalkınmaya Dolaylı Etkileri

Eğitim toplumda sadece ekonomik kalkınma için değil bununla birlikte, daha uzun döneme yayılan bir süreç içinde oldukça önem taşımaktadır. Eğitimin kazançlar, refah seviyesinde yükselme ve adil gelir dağılımı, toplum sağlığı, düşük doğurganlık ve bebek ölüm oranları, siyasi istikrar ve demokratikleşme, düşük suç oranları ve çevre bilincinin oluşması aynı zamanda teknolojik ilerleme ve istihdama pozitif etki vb. gibi birçok net çıktısı bulunmaktadır. Bu etkiler eğitimin ekonomik kalkınma üzerine yaptığı dolaylı etkilerdir (Gündüz, 2017, s.59).

Bir ülkenin iktisadi olarak uzun vadede başarılı olması, sahip olduğu nitelikli insan gücü kaynaklarıyla doğru orantılıdır. Zira finansal ve doğal kaynakların

büyüklüğünden bağımsız olarak, söz konusu kaynakları optimal şekilde işleten nitelikli işgücü olmadan ülkede uzun vadede kalıcı ve sürdürülebilir bir ekonomik büyümenin yakalanması neredeyse mümkün değildir (Yalçınkaya & Kaya, 2016, s. 28).

2.10.2.1 Eğitimin Refah ve Gelir Seviyesine Etkisi

Kalkınma genellikle, yükselen gelir düzeyi olarak yorumlanır. Ekonomistler genel bir görüş olarak, gelişmeyi ortalama gelirdeki büyümeyle eşit tutar, bununla birlikte, 1970'lerden itibaren gelirden ziyade, gelir dağılımına odaklanmaya vurgu yapan bir değişim söz konusu olmuştur (Anand & Ravallion, 1993, s. 133).

Eğitim, insanların üstlendikleri bütün işlerde mükemmele ulaşmaları için gerekli bilgi ve araçları edinmeye yönelik, yaşam boyu devam eden bir süreçtir. Aynı zamanda eğitim, insanların uğraş alanlarında ve iş ortamlarında gelişmelerine yol açarak daha yüksek değer ve standartlara sahip olmasını sağlamaktadır (Demirci, 2011, s. 17).

Bu şekilde kendini geliştirmiş ve iyi eğitim almış bireyin iş hayatına dâhil olması, bir taraftan onun bireysel gelirini yükseltirken diğer taraftan da bu tür verimlilik derecesi yükseliş gücünün üretimde kullanılması, ülkeye sosyal yönden kazançlar sağlayacaktır. Bu kazançlara örnek olarak, ülkede okuryazar oranının yükselmesi, kültür seviyesinde artış ve toplumun bilinçlendirilmesi verilebilir. Uzun dönemde bu sosyal kazançlar ülke vatandaşlarının yaşam standartlarında da olumlu bir etkiye neden olacaktır (Çetin, 2014, s. 48).

Ekonomik gelişmenin ilk aşamalarında devletin beşeri sermaye yatırımlarına ağırlık vermesi nedeniyle beşeri sermaye dağılımı eşit olmayacak, nitelikli ve niteliksiz işgücü arasındaki ücret farkı açılacak, bu nedenle de gelir dağılımında bir bozulma söz konusu olacaktır. Ancak, ileri aşamalarda beşeri sermaye açısından yüksek seviyeye sahip olan kesimin düşük kesimlere bu birikimlerini aktarmasının sonucu olarak beşeri sermaye ve buna bağlı olarak ücret farklılıkları azalacak, gelir dağılımı daha adil hale gelebilecektir. Yani beşeri sermaye uzun dönemde etkili olacak ve sadece bireylerin gelirini artırmakla yetinmeyip aynı zamanda gelir dağılımını da pozitif yönde etkileyecektir (Yumuşak & Bilen, 2000, s. 83). Bu durum "Azgelişmişliğin Ölçülmesi" başlığında daha açık bir şekilde Kuznets ters U eğrisi ile açıklanmıştır.

2.10.2.2 Eğitimin İstihdam Üzerindeki Etkisi

Eğitim ve istihdam arasındaki ilişkinin ekonomik çözümlenmelere konu olması yeni bir kavramdır. İstihdam, üretim faaliyetlerine katılmaya uygun işgücünün üretime yönelen kullanımı anlamını taşımaktadır (Doğan Ü. , 1997, s. 229).

Eğitim-istihdam ilişkisi, temel olarak “işgücünün nitelik düzeyi” açısından değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, eğitim ve istihdam arasındaki fonksiyonel ilişkinin tam olarak kurulamaması ve bunun sonucunda ortaya çıkan arz-talep uyumsuzluğunun temel göstergesi de “işgücünün bilgi ve becerilerindeki yeterlilik seviyesi” olarak karşımıza çıkmaktadır (Taymaz, 2014, s. 22). Yani, eğitim, emek piyasalarını ve dolayısıyla istihdam ve işsizliği etkilemektedir. Şöyle ki işgücünün eğitim düzeyi yükseldikçe, iş bulma olanağı artmakta ve işsiz kalma riski azalmaktadır (Çetin, 2014, s.49).

Toplumda bireylerin eğitim seviyesive işsizlik arasında ters yönlü bir ilişki vardır. Farklı araştırma sonuçları da benzer bulguları ortaya çıkarmıştır. Söz konusu araştırmalar eğitim seviyesi nispeten düşük olanların iş bulma olanağının kendinden daha yüksek eğitime sahip bireylere göre daha zor olduğunu ortaya koymuştur. Diğer taraftan, genç bireyler arasında eğitim seviyesi farkının işsizlik üzerinde daha etkili olduğu verilerle gözlemlenmektedir. Bu durum zamanla bireyde oluşan tecrübe faktörünün işsizlik riskini azalttığı şeklinde yorumlanabilir (Kavak, 1997, s. 24).

2.10.2.3 Eğitimin Verimlilik Üzerindeki Etkisi

Eğitim maliyeti yüksek olan bir süreçtir, genel olarak meyvesini geç verir, ancak vermeye başladıktan sonra bu verimli süreç hep devam eder. Çünkü eğitilmiş insan her alanda verimlidir. Eğitimde verimlilik kavramıyla anlatılmak istenen bu süreç içerisinde yetiştirilen öğrencinin nitelikli olmasıdır. Bu nedenle nitelikli eğitim bütün ülkelerin gündeminde ön sıralarda yer almaktadır (Demirci, 2011, s. 16).

Eğitimin verimlilik üzerinde iki türlü etkisinden bahsedilebilir. Bu bağlamda eğitim bir taraftan bilimsel bilginin oluşmasına ve gelişimine olanak sağlayarak teknolojik gelişmeye ve verimli kazançlara yol açmakta, diğer taraftan ise çalışanların nitelik ve yeteneklerinin artmasına yardımcı olarak, onları yeni iş süreçlerine hazırlamakta veya bu süreçlere uyumunu kolaylaştırmaktadır (Saylan, 2015, s. 144).

Emeğin niteliğini artırmak ve bireyleri bu niteliğe uygun işlerde kullanmak

kalkınma ve eğitim ikilisinin en önemli hedefi haline gelmiştir. İstihdam edilenlerin eğitim düzeyinin yükseltilmesi eğitim ve verimliliği direkt olarak etkilemektedir. Günümüz toplumlarının gelişmiş ülke statüsüne ulaşabilmesi ve ekonomik kalkınma sağlayabilmesi için tek yol iyi eğitim görmüş ve çağdaş teknolojileri kısa sürede benimseyen nitelikli işgücü yaratmasıdır. Toplumun kalkınma için gereksinim duyduğu kadar nitelikli beyin gücüne sahip olması üretimde verimliliğin artmasına neden olacaktır. Ayrıca, eğitim süreci bitiminde emeğin kalitesi artacak ve artık ülkede üretilen mal ve hizmetler daha kaliteli olacaktır. Bunun sonucu olarak, uluslararası piyasada rekabet avantajı sağlanmakta, ihracat artmakta ve dolayısıyla ekonomik kalkınma pozitif etkilenmektedir (Öztürk N. , 2005, s.38).

2.10.2.4 Eğitimin Teknoloji Üzerindeki Etkisi

Ekonomik olarak toplumun başarıya ulaşabilmesi için, bilim ve teknolojinin geliştirilmesi temel koşuldur. Günümüz dünyasında teknolojik gerilik az gelişmiş ülkelerin temel özellikleri arasında yer almaktadır. Teknolojik gelişme, sadece üretim tekniğinde ortaya çıkan bir gelişme değildir. Teknolojik gelişmeyle birlikte toplumun sosyal ve kültürel değer yargıları da değişmekte ve böylece kalkınmanın önündeki sosyo-kültürel engeller de ortadan kalkmaktadır (Özsoy, 2012, s.178).

Teknoloji ve eğitim arasında kuvvetli bir ilişkinin varlığı bilinen bir gerçektir. Eğitim, günümüz dünyasında durmadan gelişen teknolojiye ayak uydurabilmek için bireye gerekli bilgi ve becerileri kazandırmaktadır. Aynı zamanda bu teknolojileri işletmek için ihtiyaç duyulan işgücü de eğitim sayesinde oluşmaktadır. Eğitim ve teknoloji insan hayatında önemli yer tutan iki öğedir. Eğitim, insanın doğuştan kazandığı yetenek ve güçlerin açığa çıkarılmasına ve geliştirilmesine hizmet etmektedir. Teknoloji ise, insanoğlunun eğitim yoluyla kazandığı bilgi ve becerilerden daha etkin ve verimli biçimde yararlanabilmesine ve onları daha sistemli ve bilinçli olarak uygulayabilmesine yardımcı olmaktadır. Böylece eğitim ve teknoloji insanoğlunun mükemmelleştirilmesi, kültürlenmesi ve geliştirilmesi, doğaya ve çevresine karşı etken ve nüfuzlu, egemen bir unsur haline gelmesinde etken olmuştur (Alkan, 2005, s.11-12).

2.10.2.5 Eğitim'in Demokrasi Üzerindeki Etkisi

Eğitim, demokrasinin yaşamasında başlıca etkenlerden biri olduğu kadar, demokratik düşünce ve uygulamalarda eğitimin gelişmesinde önem taşır. Eğitim; düşünce, bilgi ve davranışa, demokrasi ise eylem ve uygulamaya dönük bir

kavramdır. Demokrasinin temelinde var olan insan haklarını sağlamak, demokrasinin başlıca görevlerinden biri olduğu gibi, eğitimin temel ilkesi olan fırsat eşitliğini sağlamak da demokratik yönetimin başlıca sorumluluklarındandır (Şahin, 2009, s. 1345).

Günümüzde genel olarak en iyi yönetim biçimi kabul edilen demokrasinin tüm kurum ve kuralları ile işleyebilmesi için, eğitim kesimine çok büyük görev ve sorumluluklar düşmektedir. Eğitim düzeyi düşük, okuma yazma bilmeyen bireylerin demokratik düzene karşı sorumlu yurttaş olma, çağdaş uygarlığın yapıcı ve yaratıcı ortağı olma şansı oldukça düşüktür. Siyasal demokrasi ancak, belli bir ekonomik gelişmişlik düzeyinden sonra gerçekten işlerlik kazanabilmektedir (Öztürk N. , 2005, s. 40).

Modern dünyamızda eğitim, yalnızca bireylere bilgi verme işlemi olarak tanımlanamaz. Davranış geliştirme ve bireye sosyal yön verme özellikleri daha önceliklidir. Ülkeler için eğitim sisteminin başarısının ölçütü, öğrencinin bilgisini evde, işte, siyasal etkinliklerde ve sosyal ilişkilerde etkin olarak kullanabilmesidir. Bu doğrultuda eğitim ve demokrasi kavramlarının ilişkileri açık bir şekilde görülmektedir (Yeşil, 2004, s.36).

Demokratik toplumlar hukuk kuralları ile insanın en önemli ihtiyaçlarından biri olan eğitimi, bir hak olarak güvence altına almıştır. Eğitim hakkı, insanın doğuştan kazandığı ve demokratik ülkelerde hukuki olarak güvence altına alınmış haklardan birisidir. Birey, eğitim hakkını isteme hakkına sahiptir ve devlet aynı zamanda eğitim hakkını bireye hak ve görev olarak vermektedir. Eğitim hakkı çok önemli bir hak olduğu için devlet bunun güvenlik içinde yapılmasını sağlamakla yükümlüdür (Erdem, 2005, s. 56).

2.10.2.6 Eğitim'in Nüfus Üzerindeki Etkisi

Nüfus, belirli bir yerde ve belirli bir zamanda yaşayan insan sayısı olarak açıklanabilir. Nüfusun yaş, cinsiyet, ekonomik çalışma alanlarına, bölgelere göre dağılımı, değişimi gibi özellikler ile toplumsal yapı arasında ilişki vardır. Nüfusun yapısı ile toplumların eğitim düzeyi arasında bir ilişki vardır. Bu ilişkiler aşağıdaki gibi açıklanabilir (Erdem, 2005, s. 55):

- Nüfusun eğitim düzeyi yükseldikçe, birey, sağlıklı kalma yollarını öğrenebileceği ve sağlık hizmetlerinden daha iyi yararlanabileceği için ölüm

orandüſer.

- İſtatistiklerin de desteklediği gibi nüfusun eğitim düzeyi yükseldikçe, ailelerdeki çocuk sayısı azalır.
- Eğitim düzeyi düşük toplumlarda bebek ölüm oranı yüksektir. Buna bağlı olarak da bu ülkelerde ortalama ölüm yaşıdüşüktür.

2.11 AZERBAJYAN CUMHURİYETİ'NDE EĞİTİM VE EKONOMİK KALKINMA

Bu kısımda Azerbaycan'ın eğitim sistemi ve ekonomisinin gelişiminden kısaca bahsedilecektir.

2.11.1 Azerbaycan Eğitim Sistemi

Azerbaycan için her dönemde önemini korumuſ olan eğitim özellikle İslam sonrasında, Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler döneminde en gelişmiş dönemlerini yaşamıştır. Buna sebep olarak Sovyetler döneminde eğitimin yaygınlaştırılması ve mecburi hale getirilmesi gösterilebilir. Bu durumun doğal sonucu olarak, Azerbaycan'da eğitimin diğer Türk Devlet Topluluklarına göre daha ileri düzeyde olduğu görülebilir.

Azerbaycan 20. yüzyılda, dört farklı değişim dönemi yaşamıştır. Bu dönemler 1918'e kadar bağımsızlık öncesi, 1918-1920 bağımsızlık dönemi, 1920- 1991 Sovyet dönemi ve 1991'den sonra günümüz bağımsızlık dönemlerini kapsamaktadır. Azerbaycan bu dönemlerde üç farklı alfabe kullanarak çok özel bir deneyim yaşamıştır. 1918'e kadar Arap alfabesini kullanan ülke, 1918'de bağımsızlığını ilan ettikten sonra Latin alfabesini benimsemiştir. 1939 yılında Sovyet Rusya egemenliğinde iken Kiril Alfabesi getirilmiş ve 1991 yılına kadar bu alfabe kullanılmıştır. 1991 yılından sonra ise Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiş ve Latin alfabesini kabul ederek 1993 yılında bu alfabenin kullanılması için uygulamaya geçmiştir. Ayrıca, Ağustos 2001 yılından itibaren de o dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in Fermanı ile kiril alfabesi ile kitap, dergi basımı yasaklanmış ve ülke ölçüsünde Latin Alfabesini okuma yazma seferberliğine girilmiştir (Zengin, 2010, s. 140).

İslam'dan kopmadan modern bilim ilkelerine uyarak izlediği eğitim sistemi ile Azerbaycan nüfusu, o devirde Türk Dünyası'nın modern eğitimde en ileri giden Türk ülkesi olmuştur. 1930'lu yıllardan itibaren kolhozlaşmanında yarattığı yeni

durumlar çerçevesinde tam bir kitle eğitimi başlatılmıştır. Bu dönemde uygulanan eğitim sisteminin daha önceki eğitim sistemlerine kıyasla önemli bir farkı bulunmaktadır. Bu fark eğitimin yaygınlaştırılması ve mecburi hale getirilmesinden kaynaklanmaktadır. Bunun sonucu olarak 1926'da %28,2 olan okuryazar oranı, 1960-1970'li yıllarda %100'e yaklaşmıştır (Seferov & Akkuş, 2005, s.360).

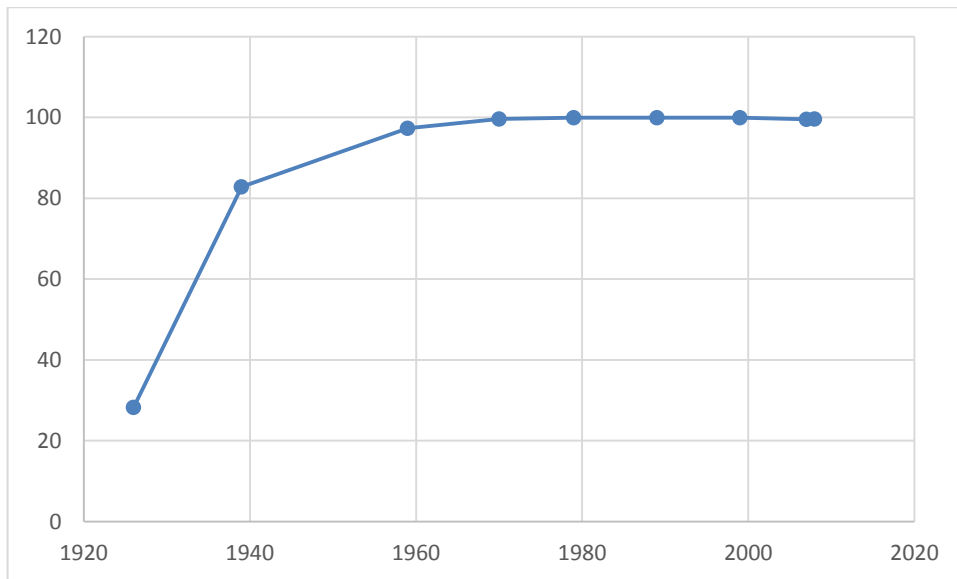
Tablo 4: Azerbaycan'ın SSCB Döneminden İtibaren Okur Yazar Oranı (%)

Yıllar	Okur Yazar Oranı(%)	Yıllar	Okur-Yazar Oranı(%)
1926	28,2	2009	99,8
1939	82,8	2010	99,8
1959	97,3	2011	99,8
1970	99,6	2012	99,8
1979	99,9	2013	99,8
1989	99,9	2014	99,8
1999	99,9	2015	99,8
2007	99,5	2016	99,8
2008	99,6		

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, 2018;

<https://www.stat.gov.az/source/demography/>(16.05.2018).

Grafik 4: Azerbaycan'ın SSCB Döneminden İtibaren Okur Yazar Oranı (%)

Kaynak: ADİK verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Azerbaycan eğitiminde olumlu gelişmeler yaşanırken İkinci Dünya

Savaşı'nın başlaması ülkenin eğitim sistemini ciddi şekilde etkilemiştir. Söz konusu yıllar eğitimin gelişmesinde zor ve kritik bir dönem olmuş ve okullarda iş ahengi bozulmuştur. Öğretmenlerin bir bölümü seferberliğe alınmış, okul binaları askeri amaçlar için kullanıldığından ülkenin okul şebekesinde önceki yıllara göre keskin fark hissedilir hale gelmiştir. Savaş umumi zorunlu eğitime geçişi aksatmış, genel eğitim seviyesini aşağı düşürmüştür. Genel zorunlu orta eğitime geçirilmesine 1960'lı yılların ortalarında başlansa da bu idealin gerçekleşmesi 1970'li yıllarda mümkün olmuştur. 1970-80'li yıllarda Haydar Aliyev'in SSCB yüksek yönetimine çekilmesi hem de devletin eğitim politikasına ve eğitim reformuna rehberlik etmesi Azerbaycan'da genel eğitim okullarının gelişmesine geniş zemin hazırlamıştır. Bu yıllarda 6 yaşta eğitim ve 11 yıllık zorunlu orta eğitim gibi eğitim reformları yapılmış ama sonraki siyasi süreçler bu reformun gerçekleşmesine fırsat vermemiştir (Zamanov, 2014, s. 61).

18 Ekim 1991 tarihinde resmi olarak ilan edilen bağımsızlık sonrası devlet tarafından eğitim alanında reformlar başlatılmıştır. 1990 sonrası uygulanan eğitim reformlarında, bireylerin ideolojik ve siyasi bakışlarına etki edebilecek eğitim yapısının müfredattan çıkarılmasına, öğrenme sürecinin piyasa ekonomisinin taleplerine uygun hale getirilmesine çalışılmıştır (Akhundova, 2016, s. 9-10).

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'ın eğitim sistemi, 1993 tarihli kanunla yeniden düzenlenmiştir. "*Kanunun başlangıç bölümünde eğitim, toplumun ve devletin gelişimini sağlayan stratejik öneme sahip, milli, ahlaki, uluslararası değerleri esas alan demokratik bir karakter taşıyan, vatandaşların esas haklarından sayılan bir süreç olarak tanımlanmıştır*" (Seferov, 2004, s. 209). Bu, Azerbaycan Cumhuriyeti anayasasında ve Azerbaycan Cumhuriyeti "Eğitim Kanunu"nda yer almıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti anayasası 42. Maddesinde; 1) Her vatandaşın eğitim görme hakkına sahip olduğu; 2) Devletin, ücretsiz mecburi genel orta eğitim görmek hakkını sağladığı; 3) Devletin, eğitim sistemini kontrol ettiği; 4) Devlet, maddi durumuna bağlı olmaksızın yetenekli kişilerin eğitimini devam ettirmesini garanti ettiği; 5) Devletin, asgari eğitim standartlarını belirlediği belirtilmektedir (Zengin, 2010, s.140).

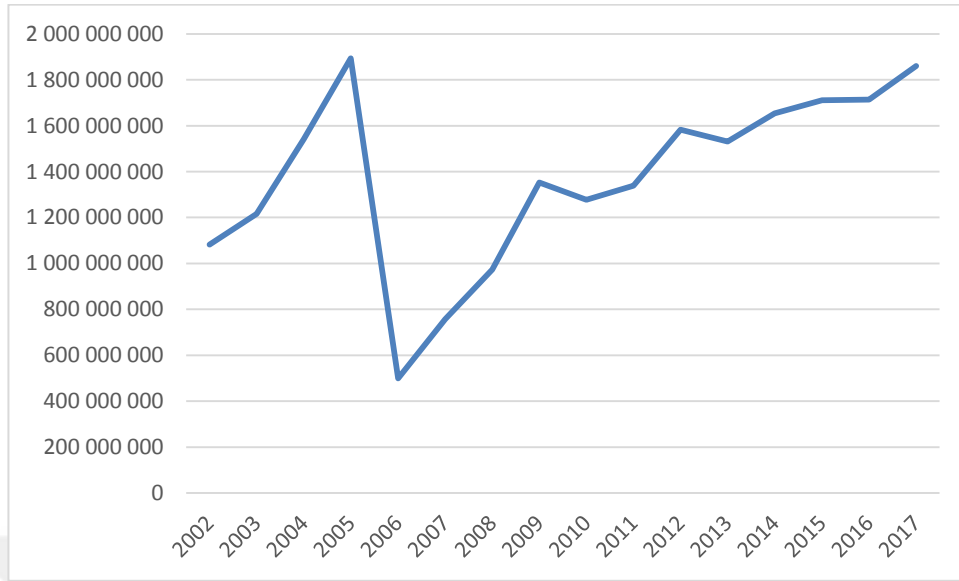
Azerbaycan 1998 yılından itibaren eğitim sektöründe reformları uygulamak için Dünya Bankası ile ortak projelerin uygulanmasına başlamıştır. Eğitim reformu, Dünya Bankası'ndan alınan fonlar ve Azerbaycan Hükümeti tarafından tahsis edilen

fonlar ile Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yürütülmüştür. Dünya Bankası ile işbirliğinin ilk aşaması 1998-2003 yıllarında uygulamaya konulmuş, ikinci aşama ise "Eğitim Sektörü Kalkınma Projesi'nde" 2004-2007 döneminde kabul edilmiş, üçüncü aşama ise 2009-2014 dönemini kapsayan "İkinci Eğitim Sektörü Kalkınma Projesi'nin" uygulanması olmuştur. Bu projeler çerçevesinde, müfredat sistemi uygulaması, öğrenci finansmanı, eğitim maliyeti ve okul masraflarının şeffaflığı alanlarında reformlar hayata geçirilmiştir. 2007-2015 yıllarında devlet tarafından "Azerbaycan Gençlerinin Yurtdışında Eğitim Görmesi İçin Devlet Programı" 16 Nisan 2007 tarihli Cumhurbaşkanlığı kararı ile onaylanmıştır. Devlet Programının temel amacı, dünyadaki çeşitli üniversitelerde Azerbaycanlı gençleri eğitmek ve gelecekte yetenekli kadrolar hazırlamaktır (Həsənov & İbrahimova, 2014, s. 14-15).

Tablo 5: Azerbaycan Eğitim Yatırımları (AZN)

Yıllar	Yatırım Tutarı (Yerel Para Birimi AZN)
2002	1.082.269.600
2003	1.216.265.800
2004	1.541.249.562
2005	1.893.086.410
2006	498.520.274
2007	757.739.800
2008	973.837.900
2009	1.353.051.543
2010	1.276.755.046
2011	1.338.536.523
2012	1.582.937.213
2013	1.530.482.700
2014	1.653.445.192
2015	1.711.180.403
2016	1.713.513.135
2017	1.859.499.497

Kaynak: Maliye Bakanlığı, 2018; <http://www.maliyye.gov.az/node/964>(22.05.2018)

Grafik 5: Azerbaycan Eğitim Yatırımları (AZN)

Kaynak: Maliye Bakanlığı verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Azerbaycan eğitim yatırımlarının GSYH'daki payı ise yıllar itibari ile Tablo 7'de sunulmuştur. Azerbaycan'ın eğitim sektörüne bütçeden ayırdığı payın genellikle düşen bir seyir izlediği ama bazı yıllarda nispeten daha yüksek düzeylere ulaştığı görülmektedir. Açıkça söylenebilir ki bütçeden ayrılan miktar, sektörün sorunlarının yalnızca bir kısmını karşılamakta yeterlidir. Zamanla eğitime bütçeden ayrılan payın yeterli seviyelere ulaşamaması, bir dizi sorunlara da neden olmuştur (Oruclu, 2016, s. 15).

Tablo 6: Azerbaycan'da Eğitim Yatırımlarının GSYH' ye Oranı (%)

Yıllar	Eğitim Yatırımlarının GSYH' ye Oranı (%)	Yıllar	Eğitim Yatırımlarının GSYH' ye Oranı (%)
1995	3,3	2007	2,5
1996	3,5	2008	2,4
1998	3,4	2009	3,2
2000	4,2	2010	2,8
2001	3,5	2011	2,4
2002	3,2	2012	2
2003	3,3	2013	2,4
2004	3,4	2014	2,6
2005	3	2015	3
2006	2,6		

Kaynak: Dünya Bankası, 2018;

<https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?locations=AZ>(24.06.2018).

Azerbaycan'da eğitimin seviyesini ve nitelik durumunu belirlemek için uluslararası sınavlarda elde edinilen sonuçlara bakmak gerekir. Azerbaycanlı öğrenciler şimdiye kadar 3 uluslararası değerlendirme programına katılmıştır. Bu değerlendirme programları Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı (PISA-Programme for International Student Assessment), Uluslararası Matematik ve Fen Eğilimleri Araştırması (TIMSS-Trends in International Mathematics and Science Study) ve Uluslararası Okuma Becerilerinde Gelişim Projesi'dir (PIRLS-Progress in International Reading Literacy Study) (Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı Resmi Web Sitesi, 2018) . Bu üç program içinde, çalışmada, PISA'nın sonuçları incelenmektedir.

Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) ülkelerinin eğitim seviyelerini takip etmek için üyeler ve katılımcı ülkeler arasında eğitim düzeylerini belirlemek ve karşılaştırmalar yapmak amacıyla PISA sınavını yapmaktadır. PISA sınavı, OECD genel sekreterliği sorumluluğunda 1997'den bu yana her üç yılda bir 15 yaş öğrencilerinin okuma, matematik ve fen bilimleri kapsamında başarılarını karşılaştırmaktadır. PISA, bir sonraki değerlendirmeye kadar küresel eğitim tartışmalarının yarısından fazlasını meşgul etmektedir. Daha da önemlisi, dünyanın hemen her yerindeki eğitim politikalarının geliştirilmesi çalışmalarına veri ve vizyon sağlamaktadır. Eğitim bakanlıkları, akademisyenler, düşünce kuruluşları, eğitimciler ve medyada mensupları, çalışmaları için PISA'nın geniş veri tabanından faydalanmaktadır (Korkmaz & Şahin, 2013, s. 226). PISA, Matematik okuryazarlığı, Fen Bilimleri okuryazarlığı ve Okuma Becerilerini değerlendirmek için her bir katılımcı ülkedeki 4.500 ila 10.000 öğrenci arasında testler ve arka plan anketlerini yönetir. Değerlendirmeler, öğrencilerin konu bilgisinin ezberlenmesi yerine, gelecekteki yaşamları ile ilgili olan görevlere ne kadar iyi bilgi ve beceri uyguladıklarına odaklanır (PISA, 2000, s.3).

Azerbaycan'ın ilk kez 2006 yılında katılımcı üye olarak katıldığı PISA'da Azerbaycan'da dâhil olmak üzere toplam 57 ülke değerlendirmeye katılmıştır. Sonuçlar göstermektedir ki; Azerbaycan eğitiminde temel eğitim nüfusun çoğunluğuna ulaşırken, eğitimin kalitesi sınırlı kalmaktadır. PISA'nın değerlendirme yaptığı üç alanda Azerbaycan'ın sonuçları sırasıyla şöyledir: Matematik Okur Yazarlığında 57 ülke içinde 32. olup toplam 476 puan almıştır. Belirtelim ki bu alanda maksimum puan Çin-Tayvan tarafından alınmış olup 549'dur. Okuma

Becerilerinde 54. olan Azerbaycan 353 puan alarak toplam sıralamada 556 puanla 1. olan Kore'nin çok gerisinde yer almaktadır. PISA'nın son değerlendirme kolu olan Fen Okuryazarlığında Azerbaycan 53. Sırada yer almakta, aldığı puan ise 382'dir. Azerbaycan 2009 yılında da PISA'ya katılmış ve daha başarılı sonuçlar alamamakla birlikte, var olan başarısını da sürdürememiştir. Azerbaycan'ın PISA sonuçları sırasıyla şöyledir: Matematik Okuryazarlığında eski puanını 45 puan düşürerek 431 puan almış ve sıralamada 45. olmuştur. Belirtmek gerekir ki sıralama da 1. 600 puanla Çin-Şhangay'dır. Okuma Becerilerinde eski puanını 11 puan yükselterek 362 yapmasına rağmen sıralamada 65 ülke içinde sadece Kırgızistan'ı geçerek 64. olmuştur. Fen Okuryazarlığında ise eski puanını 9 puan düşürmüş ve 373 puan alarak 63. sırada yer almıştır (PISA, 2006; PISA, 2009).

Bu sonuçlar, Azerbaycan eğitiminin reformlara ihtiyaç duyduğunu, eğitimde hala Sovyetler etkisinin olduğunu ve modern dünya ile bağdaşmadığını açıkça ortaya koymaktadır. PISA'da alınan olumsuz sonuçlar devleti de tedirgin etmiş ve eğitimde ciddi içerik değişiklikleri yapılması gerektiği konusunu gündeme getirmiştir. Aynı zamanda, Azerbaycanlı yetkililer bu olumsuz sonuçların sebebi olarak ülkedeki eğitim sisteminin PISA testlerine uygun olmamasını ve PISA sorularının müfredatta karşılığının olmamasını göstermiştir. Bu sebeple devlet, eğitim sistemini yenilemeden ve bu yeniliğin öğrenciler üzerinde karşılığını almadan PISA'ya katılmayacaklarını açıklamıştır. Eğitim Bakanlığı Azerbaycanlı öğrencilerin PISA'ya yeniden katılmaları için yeni müfredatla eğitilen öğrencilerin 15 yaşına ulaşmaları gerektiğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda yetkililer Azerbaycan'ın 2012 ve 2015 PISA değerlendirmelerine katılmayacağını, yalnız 2018 yılında yeni müfredatın yetiştirdiği öğrencilerle bu sınava katılabileceklerini belirtmiştir.

Azerbaycan eğitim sistemi ile ilgili tahmin ve çıkarım yapabilmek için diğer bir veri ise bilim adamı sayısı verileridir. Azerbaycan'da bilim adamı sayısı yıllar içerisinde değişken bir seyir izlemiş olmasına rağmen yine de belli bir trend sağlayabilmiştir.

Tablo 7: Azerbaycan Devlet ve Özel Üniversitelerinde Bilim İnsanı Sayısı

Yıllar	Devlet ve Özel Üniversitelerinde Bilim İnsanı Sayısı
2000/2001	12484
2005/2006	14352
2007/2008	13738
2008/2009	14823
2009/2010	14933
2010/2011	14919
2011/2012	14650
2012/2013	15069
2013/2014	15222
2014/2015	15023
2015/2016	14550
2016/2017	14500

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, 2018;

[https://www.stat.gov.az/source/education/\(16.05.2018\)](https://www.stat.gov.az/source/education/(16.05.2018))

2.11.2 Azerbaycan'ın Ekonomik Yapısı

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan SSCB'den miras kalan üretimde ve mülkiyette tek söz sahibi olan devlet yapısından serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecini başlatmıştır. Fakat sonrasında olumsuzluklar da ardı sıra gelmekte gecikmemiştir (Deniz & Ablak, 2015, s. 271).

Azerbaycan, 1991 yılında bağımsızlığını resmen ilan etmiş ve sonrasında tüm eski Sovyet cumhuriyetlerinde görülen sosyo-ekonomik ve politik problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Bağımsızlığın ilk yılları ülke için hem savaş, hem dış ilişkilerin kopması, hem de çevresel etkiler sebebiyle oldukça zor geçmiştir. Ekonomik olarak %20'lere ulaşan negatif büyüme ve %1000'lere ulaşan enflasyon ile karamsar bir tablo gözlemlenen ülkede, özel sektör girişimlerinin bütün GSYH içerisindeki payı %20'lere bile ulaşamamıştı. Bütün bunlara ilave olarak, Ermenistan ile yaşanan Karabağ savaşı sebebiyle göç sorunlarının yaşanması ülkeyi zor ve halledilmesi güç sorunlarla karşılaştırmıştır. Bu dönemde ülkenin, yeraltı kaynakları ve diğer ülkeyi kalkındırarak sektörlerin kullanılır hale getirilmesi hazır olmayan altyapı nedeniyle gecikmiştir (Dikkaya & Çaylak, 2008, s. 133). Azerbaycan'ın bağımsızlığından bu yana geçen sürede ekonomik yapılanma ve kalkınma, üç temel dönemden

oluşmaktadır.

Birinci Dönem (1991-1994): Bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte, eski SSCB'deki işletmelerle ekonomik bağlantıların koparılmasının ve ülkenin diğer cumhuriyetlerdeki pazar payını kaybetmesinin yanı sıra SSCB döneminde merkezden sağlanan sübvansiyonların da kesilmesiyle birlikte, üretimde şok düşüşler yaşanmıştır. Aynı dönemde ülke Ermenistan savaşı, Rusya'nın Azerbaycan'a ulaşım ambargosu koyması ve Çeçenistan savaşı nedeniyle petrol boru hatlarının kullanılmaması gibi politik ve askeri sorunlar da yaşamıştır. Azerbaycan için diğer önemli sorun yabancı sermayenin ülke ekonomisine çekilememesi ve sanayi sektöründe özelleştirmenin başlatılmamasıdır. Kısaca, bağımsızlığın ilk yılları ülkede sosyal ve siyasi sorunların bunalıma dönüştüğü, savaş ortamının ve pazar ekonomisine geçiş sürecinde ciddi suiistimallerin yaşandığı bir dönem olmuştur (Aras, 2003a, s. 41-42). Özetle, bağımsızlığın ilk yıllarında ülke ekonomisi, %20'lere ulaşan negatif büyüme ve %1664'lere varan enflasyon oranları ile negatif bir tablo çizmiştir. 1993-1994 yılları arasında nüfusun gelirin 8,4 kat yükseldiği ama gıda ürünlerinin fiyatının 20,1 kat, gıda dışı ürünlerin 16 kat, hizmetlerin fiyatının ise 28 kat pahalılaştığı görülmektedir. 1993 yılında tüketim pazarında da fiyatlar 18 kat yükselmiştir. Kısa zaman diliminde ülke ekonomisi, yüksek oranlı bir küçülmeye karşı karşıya kalmış, üretim imkânları azalmış, ürün kıtlığından dolayı hiperenflasyon yaşanmış ve bunların yanı sıra ülke içerisinde buhran, iç savaş ve siyasi istikrarsızlık sorunlarıyla karşılaşmıştır (Ablak, 2014, s. 10-11).

Ülkede siyasi istikrarın sağlanması ve Ermenilerle geçici ateşkese varılmasından sonra, dikkatler ekonomi üzerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak, 20 Eylül 1994 tarihinde "Asrın Anlaşması" olarak adlandırılan Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi ile dünyanın önde gelen petrol şirketleri arasında "Hazar Denizinin Azerbaycan'a ait bölümünde Azeri, Çırak, Güneşli Yataklarının Birlikte İşlenmesi ve Paylaşılması Hakkında" ilk anlaşma imzalanmıştır (Karaca, Aydoğdu, & Bozkırlı, 2016, s. 22). "Asrın Anlaşması" ile Azerbaycan, 15 farklı ülkeden 33 firma ile 60 milyar dolar tutarında petrol anlaşması imzalamıştır. Bu tarihlere fiili yabancı yatırım miktarı 4 milyar dolara kadar ulaşmıştır. Anlaşma ile birlikte bağımsızlığın ilk yıllarında azalan petrol üretimi hızla yükselmeye başlamış, büyüme rakamları %10'lara ulaşmış, savaş sonrası göç sebebiyle yükselen işsizlik yeni istihdam alanlarının oluşması ile makul düzeylere çekilmiş ve altyapı yatırımları

yapılmaya başlanmıştır. İhracatın %75'ni oluşturan petrol ihracatı önemli dış gelir kaynağı haline gelmiş ve artık devlet bütçesinin yarısını petrol gelirleri oluşturduğu gözlemlenmiştir. Aynı zamanda, sosyo-ekonomik problemler azalmaya, gelir dağılımı sorunları çözümlenmeye ve piyasada reformlar yapılmaya başlanmıştır (Növresli, 2010, s.130).

İkinci Dönem (1995-2000): Azerbaycan'da bu dönemde çağın gereklerine uygun olarak ekonomide serbest piyasanın oluşması, özelleştirme ve özel teşebbüsün gelişmesi, yeni ekonomik yapının, gümrük, vergi ve mali sistemin oluşturulması, ticaretin liberalleşmesi, toprak ve tarım reformlarının yapılması, halkın sosyal imkânlarının artırılması, eğitim ve sağlık şartlarının geliştirilmesi için gerekli hukuki alt yapının oluşturulması amacıyla önemli yasal düzenlemeler yapılmıştır. Elbette ki bu yasal düzenlemelerin en önemlisi, diğer düzenlemelere de temel teşkil edecek olan 12 Kasım 1995'de Azerbaycan'ın ilk anayasasının kabul edilmesi idi. Böylece, anayasa ile özel mülkiyetin ve özel teşebbüsün, dünya ekonomisine entegrasyonun hukuki temelleri atılmıştır. Bu bakımdan Azerbaycan'da ekonomik düzenlemelerin başlangıç yılı olarak 1995 yılı kabul edilebilir (Aras, 2003 a, s. 3).

1991-95 yılları arasında %60 oranında küçülme kaydeden Azerbaycan ekonomisi, 1995 yılından itibaren IMF ve Dünya Bankası ile işbirliği çerçevesinde başlatılan ekonomide yeniden yapılanma ve özelleştirme programları sonucunda, yeniden büyümeye başlamıştır. 1995 yılında -%11,8 olarak gerçekleşen GSYH, 1996'da %1,3, 1997'de %5,8, 1998'de %10 olarak gerçekleşmiştir. 2000 yılında bu artış 1990-2000 yılları arasındaki en yüksek düzeye çıkarak % 11,4 olarak gerçekleşmiştir (Aras, 2003 b, s. 30-31).

1994-1997 yıllarında Azerbaycan hükümeti ekonomiyi canlandırmak ve yabancı sermayeyi ülkeye çekmek amacıyla bazı kanuni ve idari düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemelere örnek olarak, gümrük ve vergi oranlarının kısmen azaltılması, yabancı sermayenin korunması ve bu yolda devlet tarafından atılan önemli adımlar gösterilebilir. Bu düzenlemeler kısa bir zaman sonra sonuç vermiş ve reel olarak yabancı sermayenin ülkeye akımı sağlanmıştır. 1994 yılından başlayarak Azerbaycan'a yabancı sermayenin akını yıldan yıla artarak 1998'de maksimum seviyeye çıkmıştır. Ancak, 1998 Rusya krizinin etkisiyle ülkede yabancı sermaye hızla azalmaya başlamış ve tekrar yükselişe geçmesi 2000 yılının son aylarını bulmuştur. Bununla birlikte, ekonomik iyileşme ağırlıklı olarak petrol sektörüne

yapılan doğrudan yabancı yatırımlarla desteklenmiştir. Yatırımların önemli bir kısmı petrol üretimi ve çıkarımı alanlarına olmuştur (Hüseynov S. , 2009, s.52-53).

Tablo 8: Azerbaycan Doğrudan Yabancı Yatırım Tutarları (\$)

Yıllar	Doğrudan Yabancı Yatırım Tutarı (\$)	Yıllar	Doğrudan Yabancı Yatırım Tutarı (\$)
1996	3.899.260	2007	9.629.000.000
1997	4.000.000	2008	4.528.000.000
1998	20.000.000	2009	2.753.000.000
1999	-	2010	3.022.000.000
2000	760.000.000	2011	3.553.000.000
2001	593.066.000	2012	4.481.000.000
2002	957.756.000	2013	1.478.000.000
2003	1.656.000.000	2014	1.987.000.000
2004	2.368.000.000	2015	3.209.000.000
2005	4.017.000.000	2016	2.574.000.000
2006	5.775.000.000		

Kaynak: Dünya Bankası, 2018;

<https://data.worldbank.org/indicator/BM.KLT.DINV.CD.WD?locations=AZ>(15.05.2018).

Yabancı şirketler 1994-2016 yılları arasında yaklaşık 24 milyar dolarlık bir sermayeyi Azerbaycan ekonomisine kazandırmışlardır. Bu rakam Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleri arasında en yüksek orandır. Azerbaycan, eski SSCB ülkeleri içinde de kişi başına düşen doğrudan yabancı yatırım miktarının en yüksek olduğu ülke olma özelliğini taşımaktadır (Hüseynov S. , 2009, s. 59-60).

Üçüncü Dönem (2001 ve Sonrası): Azerbaycan için ekonomik kalkınmanın sağlanması, yeni istihdam alanlarının yaratılması, halkın gelir düzeyinin artırılması doğrultusunda çok önemli tedbirlerin hayata geçirilmesi amacıyla Haydar Aliyev Mart 2001'de "Yoksulluğun Azaltılması ve Ekonomik Kalkınma Üzere Devlet Programı"nı imzalamıştır. 2 Temmuz 2001'de IMF Yönetim Kurulu tarafından "Azerbaycan'da Yoksulluğun Azaltılması ve Ekonomik Kalkınma Üzere Devlet Programı" tasdik edilmiştir. Aliyev'in 2002 yılında peşe imzaladığı girişimciliği destekleyen fermanlarla yatırımcıların karşısındaki problemler giderilmeye çalışılmıştır. Hayata geçirilenson düzenlemelerle yatırımcılara ekonomide yeni bir

dönemin başladığı inancı aşılarmaya çalışılmıştır(Ahmedov, 2006, s.12).

2003 yılına gelindiğinde, 2004-2008 yıllarını kapsayan "Azerbaycan Bölgelerinin Sosyal ve Ekonomik Kalkınması" devlet programı hazırlanmış ve 10 ekonomik coğrafi bölgede 30 temel projenin gerçekleşmesi, özel sektörün GSYH'deki payının %85 olması, yatırım hacminin ise 16,8 milyar dolara ulaşılması ve bunun %60'nın bölgelere yönlendirilmesi planlanmıştır. Bu program sonucunda petrol dışı sektörler yapılan yatırımlar 6 kat artmış; petrol dışı sektörlerin genel yatırımlardaki oranı %27'den %69'a yükselmiştir (Oruclu, 2016, s.12-13).

Kriz nedeniyle küresel ekonomi açısından zorlu geçen 2009 yılında dünyada GSYH'de en çok büyüyen ülke, yakaladığı %9,3 artışla Azerbaycan olmuştur. 2010 yılında %4,9; 2011 yılında %0,1 ve 2012 yılında %2,2 oranlarında büyüme kaydedilmiştir. Azerbaycan 2013 yılında %5,8 oranında reel büyüme göstermiştir. Azerbaycan'ın bu oranda büyüme oranını yakalamasının temel nedeni, söz konusu dönemde madencilik sektörünün yükselişe geçmesidir. 2015 yılında ise petrol sektöründe ciddi bir düşüş yaşanmasına rağmen Azerbaycan %1,1'lik büyüme yakalamayı başarmıştır (Karaca, Aydoğdu, & Bozkırlı, 2016, s. 23.).

Petrol gelirlerinin ülkeye girmesi ve kalkınma programlarının doğru şekilde yürütülmesi sonucu 2014 yılında GSYH 75 milyar dolara ulaşmıştır. Yalnız, 2015 yılında dünya petrol fiyatlarındaki düşüş sebebiyle ülkenin elde ettiği döviz gelirleri azalmış ve bunun sonucu olarak Azerbaycan Merkez Bankası (AMB) iki defa devalüasyona gitmek zorunda kalmıştır (Mukhtarov, 2017, s. 21). AMB petrol fiyatlarının düştüğü ilk aşamalarda bir süre eskiye dönüş umuduyla döviz rezervlerinin erimesi pahasına sıkı para politikasıyla Azerbaycan Manat'ını korumaya çalışmıştır. Ancak bu durum, sadece 2015 yılının şubat ayına kadar sürdürülebilmiş ve 2015 yılı itibariyle peş peşe iki kez Azerbaycan yerel para birimi olan "Manat" devalüasyona uğramıştır. İlk devalüasyon AMB'nin 21 Şubat 2015 tarihli kararı ile uygulanmaya başlatılmış ve artık 1 ABD dolarının resmi döviz kuru 0.78 AZN'den 1.05 AZN seviyesine yükseltilmiştir. İkinci devalüasyon ise Aralık sonunda yaşanmış ve yeni kur 1.55 AZN seviyesinde belirlenmiştir. Böylelikle, Azerbaycan tarihinde Merkez Bankası bir yılda iki kez devalüasyona gitmiş oldu. Merkez Bankasının ilk devalüasyonu iki dövizli sepete geçitle ilgili, ikinci devalüasyonu ise yüzen kur rejimine geçitle ilgili olmuştur (Eke & Atsan, 2018, s. 96; Suleymanov, Rahmanov, & Eminov, 2017, s.408).

Genel olarak Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası ekonomik performans durumu değerlendirilirse, 1991-1996 yılları arasında yüksek negatif ekonomik büyüme ve enflasyon, 1996-2004 yılları arasında istikrarlı ekonomik büyüme ve tek haneli enflasyon, 2004-2008 yılları arasında ise dünyada nadir rastlanan ekonomik büyüme ve çift haneli enflasyon, 2008 yılından itibaren ise dünya ekonomik konjonktüründeki daralmanın da etkisi ile göreceli yavaşlama dönemi yaşanmıştır. Bu bağlamda değerlendirilecek olursa, bağımsızlık döneminde Azerbaycan ekonomisinin gelişimi kapsamlı şekilde ele alındığında, bu süreç dönemsel olarak dört aşamaya ayrılabilir: 1991-1996 yılları arası kriz dönemi, 1996-2004 yılları arası istikrar dönemi, 2004-2008 yılları arası yükseliş dönemi, 2008'den başlayarak nispi yavaşlama dönemi (Erkan & Alakbarov, 2018, s.56).

Tablo 9'da Azerbaycan'ın makroekonomik göstergeleri yer almaktadır. Tablo incelendiğinde özellikle 1994 yılında Azerbaycan ekonomisinde yüksek enflasyon yaşandığı görülmektedir. İhracatının önemli bir bölümü (neredeyse % 85) hammaddeye dayanan Azerbaycan'da, petrol fiyatlarındaki artışa bağlı olarak ihracat gelirlerinin 2007-2014 döneminde önemli boyutta olduğu, 2015-2016 döneminde ise ihracat gelirlerinin petrol fiyatlarındaki gerilemeye bağlı olarak azaldığı görülmektedir. Bu durumun Kişi başına düşen GSYH değerlerine de yansıdığı görülmektedir. Buna ilave olarak özellikle 1994 ve 1995 yıllarında Azerbaycan'da enflasyon oranlarının çok yüksek olduğu fakat 1995 yılından itibaren enflasyonda ciddi gerileme yaşandığı görülmektedir.

Tablo 9: Azerbaycan Makroekonomik Verileri

Yıllar	Büyüme (%)	İşsizlik (%)	Enflasyon (Tüketici Fiyatlarına göre %)	Sanayi (yıllık % büyüme)	Kişi başına düşen GSYH (mevcut ABD \$)	İhracat (\$)	İthalat (\$)
1991	-0,7	0,11	-	-	1209	-	3.623.000.000
1992	-22,6	0,17	-10,6	-	676	-	2.725.000.000
1993	-23,1	0,52	1,1	-25,1	530	-	3.019.000.000
1994	-19,7	0,65	1.662,20	-	436	-	1.015.000.000
1995	-11,8	0,8	411,8	-13,4	397	784.709.000	1.267.000.000
1996	1,3	0,9	19,8	7,3	409	792.925.000	1.765.000.000
1997	5,8	1,03	3,7	17,7	505	1.150.000.000	2.101.000.000
1998	10	1,13	-0,7	17,9	561	1.009.000.000	2.425.000.000
1999	7,4	16,25	-8,5	2,6	573	1.282.000.000	1.919.000.000

Yıllar	Büyüme (%)	İşsizlik (%)	Enflasyon (Tüketici Fiyatlarına göre %)	Sanayi (yıllık % büyüme)	Kişi başına düşen GSYH (mevcut ABD \$)	İhracat (\$)	İthalat (\$)
2000	11,1	11,8	1,8	-13,2	655	2.118.000.000	2.024.000.000
2001	9,9	10,9	1,5	8,3	703	2.369.000.000	2.130.000.000
2002	10,6	10	2,8	14,8	763	2.655.000.000	3.121.000.000
2003	11,2	9,25	2,2	12,5	883	3.038.000.000	4.769.000.000
2004	10,2	8	6,7	11,6	1045	4.123.000.000	6.312.000.000
2005	26,4	7,3	9,7	43,4	1578	8.140.000.000	7.007.000.000
2006	34,5	6,62	8,4	49	2473	13.714.000.000	8.133.000.000
2007	25	6,54	16,6	32,8	3851	22.355.000.000	9.424.000.000
2008	10,8	6,05	20,8	6,8	5574	31.889.000.000	11.464.000.000
2009	9,4	5,74	1,4	8,2	4950	22.759.000.000	10.235.000.000
2010	4,9	5,63	5,7	5,3	5842	28.235.000.000	10.941.000.000
2011	0,07	5,42	7,8	-2,6	7189	37.039.000.000	15.882.000.000
2012	2,2	5,19	1	18,6	7496	36.686.000.000	17.622.000.000
2013	5,8	4,97	2,4	1,8	7875	35.912.000.000	19.766.000.000
2014	2	4,91	1,4	-1,7	7891	3.255.700.000	19.718.000.000
2015	1,1	4,96	4,2	-2	5500	20.030.000.000	18.473.000.000
2016	-3,1	5	4,2	-4,2	3878	17.579.000.000	16.529.000.000

Kaynak: Dünya Bankası, 2018; <https://data.worldbank.org/country/azerbaijan/> (17.05.2018).

Azerbaycan için ithalat ve ihracat yapısındaki farklılığı belirtmek gerekir. Ülke, ithalatta genellikle makine ve donanım gibi yatırım malları olarak teknolojik seviyesini artırma eğilimindeyken, ihracatta ise çoğunlukla mineral yakıtlar, petrol ve petrol ürünleri, polimeri, inorganik kimya mamulleri, siyah metalden ibaret bir sepeti tercih etmektedir (Abasov, 2007, s. 40).

Azerbaycan'ın bağımsızlığından itibaren giderek yükselen bir ivme yakalayan ekonomisi ülkeye hali hazırda karşı karşıya olduğu sorunları çözebilme imkânı vermektedir. Azerbaycan'ın en büyük sorunu ekonomik süreçler göz ardı edildiğinde toprak bütünlüğünü tehdit eden "Karabağ Sorunu"dur. Ülkenin sahip olduğu ekonomik imkânlar özellikle son yıllarda savunma harcamalarının artışına, askeri sanayinin ve kapasitenin modernize edilmesine olanak yaratmıştır. Milli savunmaya ayrılan payın bütçedeki oranı, Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuğundan bu güne kadarki süreçte inişli çıkışlı bir seyir izlese de, özellikle, 2003'ten itibaren gözle görülür bir artış göstermiştir (Şiriyev, 2010, s. 135).

Tablo 10: Azerbaycan'da Yıllara Göre Askeri Harcama Tutarı (AZN)

Yıllar	Yatırım Tutarı (AZN)	Yıllar	Yatırım Tutarı (AZN)
1990	-	2004	224300000
1991	-	2005	287901000
1992	120 000	2006	640700000
1993	1 550 000	2007	812300000
1994	13 800 000	2008	1321000000
1995	58 400 000	2009	1184000000
1996	61 600 000	2010	1185000000
1997	73 400 000	2011	2432000000
1998	83 000 000	2012	2550000000
1999	99 100 000	2013	2642000000
2000	107 000 000	2014	2688000000
2001	122 900 000	2015	3050000000
2002	136 000 000	2016	2200000000
2003	173 400 000		

Kaynak: Dünya Bankası, 2018;

<https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.CN?locations=AZ>(12.05.2018).

Azerbaycan enerji kaynaklarının keşif ve üretimi amacıyla, 1994 yılından itibaren yaptığı anlaşmalarla, tarihi bir fırsatı yakalama imkânına sahip olmuştur. Bu fırsatlar hem siyasi bağımsızlık, hem ekonomik dönüşüm, hem de kalkınma ve istikrarı kapsamaktadır. Azerbaycan'ın en önemli zenginliği sahip olduğu petrol ve doğal gaz kaynaklarıdır. Azerbaycan'da petrol, Hazar Denizi'nde, Hazar Denizine uzanan Abşeron yarımadasında, Kura nehri kıyılarında, Kabristan bölgesinde ve Gence yakınlarında bulunmaktadır. Ticari üretimine başladığı 140 yılı aşkın süredir anahtar bir rol oynayan petrol, günümüzde de ülkenin temel döviz kaynağı ve ihraç kapasitesinin dayandığı önemli bir kaynak durumundadır (Hüseynov S. , 2009, s. 54).

Azerbaycan petrol ve doğalgaz yatakları bakımından oldukça zengin olan bir ülke olup arazisinin %70'i petrol ve doğal gaz yönünden yüksek potansiyele sahiptir. Özellikle, Abşeron ve Bakü yarımalarında zengin petrol rezervlerinin bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Gobustan, Şirvan ve Mugan bölgelerinde de geniş yataklar mevcuttur. Belirtmek gerekir ki petrol yataklarının büyük bir kısmı aynı zamanda doğalgaz da içermektedir. Rezervlerin %47,7 gibi büyük bir kısmı Hazar denizinde bulunmaktadır. Bu rezerv bölgesinin arkasından, rezerv hacmine göre Kür-Aras ovası %26,2, Apşeron Yarımadası %10,6, Kuba-Siyazen bölgesi ise %6,7 rezerv

hacim oranlarıyla Hazar bölgesini izlemektedirler. Bu bölgelerin rezerv büyüklükleri toplamı ülke genelindeki rezervlerin %92'sini kapsamaktadır. Rezervlerin derinliğe göre dağılımına bakıldığında %26'sının 3000 metreye kadar, %53'ü 3000-5000m arasında, %21'i ise 5000-7000 m arasındaki derinliklerde toplandığı görülmektedir (Koçman, İbrahimov, & Öner, 1994, s. 150).

Azerbaycan'da temel ihracat boru hattı olarak Azerbaycan petrolünün dünya piyasalarına ihracı amacıyla Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC), Azerbaycan doğal gazının dünya piyasalarına ihracı amacıyla ise Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) temel ihracat boru hattı kullanılmaktadır. Böylece Azerbaycan ekonomisinde yeniden yapılanma, kalkınma ve küreselleşen dünya ile bütünleşme adına en önemli adım ayaklarından biri olarak, enerji kaynaklarının dünya piyasalarına ihracatını sağlayan nakil hatları oluşturulmuştur (Aras, Suleymanov, & Zeynalov, 2012, s.5).

Azerbaycan'ın toplam petrol rezervlerinin miktarı konusunda farklı kaynaklarda farklı rakamlar belirtilmektedir. İlk defa 1992 yılında Azerbaycan'da faaliyete geçen British Petroleum'un (BP) verilerine göre ülkede 1 milyon ton veya 7 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervi vardır. ABD Enerji İstatistiklerine göre ise Azerbaycan'ın kanıtlanmış petrol rezervi 3,6-12,5 milyar ton veya tahmini 32 milyar varil rezervi bulunmaktadır. SOCAR'ın tahminlerinde kanıtlanmış ham petrol rezerv miktarı 17,5 milyar varil olarak gösterilmektedir. Azerbaycan Enerji Bakanlığı verilerine göre ise, Azerbaycan'ın sadece yapılan anlaşmaları kapsayan bölgelerinde 6-8 milyar varil, toplamda ise 13 milyar varil kanıtlanmış rezervi olduğu ifade edilmektedir (Seyidov, 2006, s. 22).

Azerbaycan'da bağımsızlık yıllarının başlarında azalan petrol üretimi, 1998 yılından itibaren artmaya başlamıştır. Bu durum özellikle 1994 yılında "Asrın Anlaşması" olarak bilinen Azerbaycan tarihinin en büyük anlaşmasının yapılmasıyla ve bunun sonucunda "Azeri", "Çırac", "Güneşli" gibi büyük rezerve sahip yatakların BP "Lukoil", "Pennzoil", "Amaco" gibi yabancı petrol kuruluşlarına ortak işletim için verilmesinden kaynaklanmıştır. Diğer taraftan BTC, Bakü-Novorossiysk ve Bakü-Supsa ham petrol boru hattının işleme verilmesi ve uluslararası şirketlerin petrol üretimini artırmasıyla her geçen yıl üretim daha da yükselmiştir (Oruçlu,2016,s. 56). Azerbaycan'ın üç petrol ihracat boru hattı - Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC), Bakü-Novorossiysk ve Bakü-Supsa bulunmasına rağmen petrolünün yaklaşık %80'ini BTC üzerinden ihracat etmektedir. 1768 km uzunluğunda günde 1,2 milyar

varil petrol taşıma kapasitesine sahip olan BTC, Hazar Denizi'nde yer alan Azeri-Çırac-Güneşli sahalarından başlamakta, Gürcistan'dan Türkiye'ye uzanmakta ve Akdeniz'de Ceyhan limanına ulaşmaktadır. Hat BP tarafından işletilmektedir. Bakü-Novorossiysk Petrol Boru hattı ise 1330 km uzunluğunda günde 100.000 milyar varil petrol taşıma kapasitesine sahiptir. Hazar Denizi'nde yer alan Sangaçal Terminali'nden RF'nin Karadeniz'deki Novorossiysk limanına kadar olan bölümü SOCAR, RF'deki bölümü ise Transneft işletmektedir. SOCAR ve Transneft arasında boru hattının taşıma tarifesine ilişkin olarak devam eden bir anlaşmazlık bulunmaktadır. 2010 yılında bahse konu boru hattından yaklaşık günde 45.500 milyar varil petrol ihraç edilmiştir. Azerbaycan'da Bakü'den Gürcistan'ın Supsa limanına uzanan Bakü-Supsa Petrol Boru hattı ise 833 km uzunluktadır ve günde yaklaşık 145.000 milyar varil petrol taşıma kapasitesine sahiptir (Paşayev, 2015, s. 50).

Tablo 11: Azerbaycan'da Petrol Üretimi (Bin Ton)

Yıllar	Petrol Üretimi (Bin Ton)	Yıllar	Petrol Üretimi (Bin Ton)
1990	12513	2004	15549
1991	11742	2005	22214
1992	11084	2006	32268
1993	10295	2007	42598
1994	9563	2008	44514
1995	9161	2009	50416
1996	9100	2010	50838
1997	9071	2011	45626
1998	11424	2012	43375
1999	13807	2013	43457
2000	14017	2014	42076
2001	14909	2015	41628
2002	15334	2016	41050
2003	15381		

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, 2018;

https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/(27.04.2018)

Azerbaycan özellikle 1994 yılı sonrasında enerji kaynaklarının üretimi ve

Dünya piyasalarına ihracına ilişkin çok önemli projelere karar vererek önemli adımlar atmıştır. Petrol ihracının 2006 yılında getirilerinin artmaya başlamasıyla ülke ekonomisi enerji kaynağı gelirlerinden önemli bir düzeyde faydalanmaya başlamıştır. Petrol ihracatından elde edilen kaynaklar sayesinde sahip olunan bütçe gelirlerinin verimli şekilde kullanılması oldukça önemlidir. Petrol dışı sektörlerin gelişimi, hızlı büyümenin sağlanması, reel gelirden artış sağlanması ve petrole dayalı tek yönlü ekonomiden uzaklaşılması, Azerbaycan için uzun dönemde oldukça önemli bir strateji olmaktadır (Paşayev, 2015, s.76).

Bir ülkenin ekonomik gelişmesini sadece enerji kaynaklarının ihracı üzerine kurması, o ülkenin dünya enerji fiyatlarındaki dalgalanmaların ekonomisine yansımalarını kabul etmesi ve diğer sektörlerin gelişmemesine sebep olmaktadır. Bu durum da sosyal adalet ilkesinin aksine enerji kaynağı gelirlerinden o ülkede nüfusun yalnız belli bir kısmının faydalanması gibi olumsuzluklara sebep olacaktır. Dolayısıyla sadece doğal kaynaklara ekonomilerini dayandıran ülkelerin hem iç hem de dış sorunlarla karşılaşmaması için, ekonomik açıdan petrolden elde edilecek gelirin diğer sektörlerle ve insan kaynaklarının gelişimine yönlendirilmesi esastır. Böylece ekonomide tek bir sektöre bağımlılık önlenmiş olacaktır (Bulut & Süleymanov, 2012, s. 2).

2.11.4.1 Azerbaycan Ekonomisinde Hollanda Hastalığı

"Hollanda Hastalığı" kavramının ortaya çıkışı XX. yüzyılın 50-60 senelerinde Kuzey Denizi'nin Hollanda'ya bağlı arazisinde doğal gaz yataklarının keşfine bağlıdır. Bu keşifler sonucunda doğal kaynak ihracatının artması diğer ihracat ürünlerinden sağlanan karların baskı altına düşmesine ve özellikle de üretimden elde edilen gelirlerin zarara uğramasına sebep olmuştur. Daha açık bir ifadeyle, doğal kaynakların keşfi ilk zamanlarda toplum için bir "fırsat" olarak görülse de belli bir zaman geçtikten sonra iktisadi bir "hastalık" olmaya başlar. Çünkü ülkenin para biriminin reel değer kazancı yaşamaması ihracatçı (veya ithalatçı) sektörlerde yerli üreticiyi olumsuz etkilemektedir. Yaşanan bu süreç üzerine iktisatçılar, doğal kaynak girdilerinin sanayileşmeyi azalttığına dikkat çekmişlerdir. "Hollanda Hastalığı" teriminin literatürde ilk kullanılması ise İngiltere'de bulunan "The Economist" haftalık dergisine aittir. Nitekim 1977 yılında "The Economist" dergisinde 60'lı yılların başlarında Hollanda'da petrol ve doğal gaz satışından ülkeye dâhil olan döviz gelirlerinin ekonomiye yaptığı olumsuz eğilimleri bu şekilde isimlendirmiştir

(Gurbanlı, 2010, s. 58-59; Bulut & Süleymanov, 2012, s. 8).

“Hollanda Hastalığı” tanımı genel anlamda; bir ülke ekonomisinde hızlı gelişen bir sektörün diğer sektörlerin gelişimini kısıtlaması, geri kalmasına neden olması veya bu sektörleri çökertmesi olarak tanımlanabilir. Özel anlamda ise, sadece doğal kaynaklara bağlı petrol sanayi itişli büyüme sürecinin diğer sanayilerin sağlıklı gelişmesini engellemesidir. Hollanda Sendromu veya hastalığı şeklinde tanımlanan bu durum, var olduğu ülkenin dengesiz iktisadi büyümesine işaret etmekte olup bu ülkelerde uzun dönemde ciddi bir sorun olarak nitelendirilmiştir (Aras & Bulut, 2013, s. 6). Hollanda Hastalığının bir ülke için gidişatını anlayabilmek için hızla işleyen bu sürece dikkat etmek gerekmektedir. Şöyle ki, ilk olarak doğal kaynakların ihracatı sonucu ülkeye büyük miktarda döviz girişi yaşanmakta, yerli paranın paritesi artmakta ve dolayısıyla ihracat alanlarında aksamalar görülmeye başlanmaktadır. Milli paranın paritesinin devamlı yükselmesi aynı zamanda ülkede üretimin maliyetini artırmakta ve üretim aksamaya başlamaktadır. Bundan başka, aynı süreç ülkenin ithalatının artmasına sebep olmakta ve milli üretim çökmektedir. Bu durum, ülke ekonomisinde uzun süreli krizin başlangıcını koymaktadır. Milli para kurunun petrol fiyatlarına bağımlılığı sonucunda dıştan gelebilecek şoklara açık olması ve buna bağlı olarak kurun oynaklığı ekonominin diğer sektörlerini de etkileyerek, ülkedeki yatırımcıların önlerini görmesini engellemekte ve yatırımları zorlaştırmaktadır (Abasov, 2007, s. 91).

Hollanda hastalığının sebep olduğu sorunlar kısaca aşağıdaki gibi özetlenebilir (Şahin & Şahin, 2015, s.602-603):

- Kur farkının artması;
- Rekabet gücünün azalması;
- Lüks mal ve hizmet ithalatının artması;
- Reel ücretlerin artması;
- Dolaylı sanayileşme;
- Gelir eşitsizliği;
- Vergi geliri.

Resmi olarak Azerbaycan'a yapılan dış yatırımların %80'inin petrol sektörünün payına düştüğü gözlemlenmektedir. Yapılan petrol yatırımları ülkeye ağırlıklı olarak üretim paylaşım anlaşmaları vasıtasıyla gelmektedir. Bu işlemi gören kurumlar arasında başta BP olmak üzere yabancı Azerbaycan Uluslararası Petrol

Konsorsiyumu (AIOC) vardır. Azerbaycan'a yapılan sektörel yatırımların neredeyse tamamının petrol sektörünü hedeflemesi ve bu bakımdan GSYH'nin göz ardı edilemeyecek bir bölümünün petrol gelirlerinden ibaret olması endişe vericidir. Aynı zamanda Azerbaycan ihracatının da petrol ve petrol ürünlerine bağımlılığı, dünya petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara karşı da yüksek derecede bir kırılabilirlik ve risk yaratmaktadır. Kısaca bu durum Azerbaycan'ın ekonomik açıdan "Hollanda Sendromu" tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu göstermektedir (Bulut & Süleymanov, 2012, s. 8; DEİK, 2011, s. 29-30).

Tablo 12: Azerbaycan İhracatında Mineral Yakıt, Madeni Yağ ve Benzeri Ürünlerinin Payı (%)

Yıllar	Toplam İhracat Tutarı (\$)	İhracatta Mineral Yakıt, Madeni Yağ ve Benzeri Ürünlerinin Payı (%)
1995	784,709,000	
1996	792,925,000	66.4
1997	1,15 milyar	61.4
1998	1,009 milyar	68.9
1999	1,282 milyar	78.6
2000	2,118 milyar	85.1
2001	2,369 milyar	91.3
2002	2,655 milyar	89.9
2003	3,038 milyar	86.0
2004	4,123 milyar	82.2
2005	8,14 milyar	76.8
2006	13,714 milyar	84.6
2007	22,355 milyar	81.4
2008	31,889 milyar	97.1
2009	22,759 milyar	92.8
2010	28,235 milyar	94.1
2011	37,039 milyar	94.4
2012	36,686 milyar	93.1
2013	35,912 milyar	92.7
2014	32,557 milyar	92.4
2015	20,03 milyar	87.9

Kaynak: Toplam İhracat Tutarı verileri Dünya Bankası'ndan alınmıştır (2018);

<https://data.worldbank.org/indicator/BX.GSR.GNFS.CD?locations=AZ>(24.05.2018);

İhracatta Petrolün oranı verileri ADİK'ten alınmıştır (2018)

https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/(24.05.2018)

Verilerden de görüldüğü üzere Azerbaycan ihracatının en az yarısından fazlası petrol ve petrol ürünlerinden oluşmaktadır. Bu durum, dünya petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların Azerbaycan ekonomisini derinden etkileyeceği ve

Azerbaycan'ı "kırılgan" bir konuma sürükleyeceği gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Aynı zamanda ülke için diğer bir risk ihracat çeşitliliği yaratamamaktır. Bu durum konjktürel gelişmelere bağlı olarak ihracat akışını riskeedebilir.

Şahin ve Şahin (2015) Hollanda hastalığının olumsuz sonuçlarının önüne geçmek için bir ülkenin yapması gereken uygulamaları Rusya örneğinde aşağıdaki gibi sıralamıştır (Şahin & Şahin, 2015, s. 608-609):

- İlk olarak Merkez Bankaları ulusal paranın aşırı değerlenmesinin önüne geçmeli ve kuru düşük tutmalılar. Bu sayede kısa süre içerisinde Hollanda hastalığının etkisi tersine dönecek ve ihracattan elde edilen döviz sonraki yıllarda kullanılmak amacıyla bir fonda toplanacaktır.
- Daha sonra ekonomistler ekonomide dengeyi sağlayabilmek adına yapısal reformlar uygulamalıdır. Bu reformlara uluslararası ticarete önemini kaybeden sektörlerde üretim artışı yaratacak adımları teşvik etmekle başlanılabilir. Bunun için özelleştirme ve yeniden yapılandırma politikaları uygulanabilir.
- Bununla birlikte, petrol sektörünün ihracattaki bağımlılığını azaltmak için ihraç mallarının çeşitliliği artırılmalı ve bu malların yer aldığı sektörler dış şoklara karşı daha az hassas hale getirilmelidir. Bu da ani fiyat düşüşlerini engelleyerek başarılabılır.
- Yapılması gereken en önemli uygulama ise doğal kaynak ihracatı sonucu elde edilen geliri altyapı, bilim ve AR-GE alanlarına yönlendirmektir. Böylece imalat sektörü rekabet gücünü artıracak, yüksek reel ücretlerle ve kur farkıyla mücadele edecek düzeye ulaşacaktır.
- Son olarak hükümet lüks mallara tatbik ettiği vergi oranlarını artırarak halkın bu talebini düşürmelidir.

3. EĞİTİMİN EKONOMİK KALKINMA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: AZERBAIJAN ÖRNEĞİ

Bu bölümde eğitimin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi Azerbaycan örneğinde analiz edilecektir. Öncelikle ilgili teorik ve ampirik literatür özetlenecek, daha sonra çalışmada kullanılan veri seti ve yöntem tanıtılacaktır.

3.1. LİTERATÜR TARAMASI

Az gelişmiş bir ülkenin ekonomik kalkınması için toplumsal ve kişisel olarak kalkınması gerekmektedir. Bu bakımdan ülkede eğitim seviyesinin yükselmesi ekonominin ihtiyaç duyduğu niteliklere sahip işgücünün yetiştirilmesine zemin hazırlayarak ekonomide verimlilik ve dolayısıyla üretim artışına sebep olmaktadır. Aynı zamanda eğitim, toplumu sosyal yönden de geliştirerek refah seviyesinde yükselme ve adil gelir dağılımı, toplum sağlığında ilerleme, düşük doğurganlık ve bebek ölüm oranları, siyasi istikrar ve demokratikleşme, düşük suç oranları ve çevre bilincinin oluşması, teknolojik ilerleme ve istihdama pozitif etki vb. gibi birçok etkiye sahiptir.

Ekonomik kalkınma için insan unsuruna yatırım yapmanın önemini ve gerekliliğini vurgulayan ilk iktisatçılar A.Smith, J.B Say, F. List, J.S Mill, A.Marshall, I.Fisher'dır. Bu iktisatçılar insanın yeteneğini maliyet ve kar getirisine sahip olan birer makine gibi görerek insanı bir sermaye unsuru olarak değerlendirmiş ve insana yatırım yapmanın gelecekte verimli olabileceğini ifade etmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde Denison (1962), Schultz (1961) ve Becker (1964) gibi iktisatçılar Smith'in görüşlerinden yola çıkarak beşeri sermaye kuramını geliştirmişlerdir.(Tunç, 1997, s. 27).

3.1.1 AMPİRİK LİTERATÜR TARAMASI

Büyüme ve ekonomik kalkınma teorilerinde beşeri sermayenin ekonomik büyüme dolayısıyla da ekonomik kalkınma üzerindeki etkisinin öne sürülmesinden sonra ekonomik büyümenin ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisine yönelik çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda ekonomik kalkınma göstergesi olarak genellikle kişi başına düşen GSYH, eğitim göstergesi olarak ise

eğitim düzeylerine göre ğrenci sayısı, eğitim yatırımları, eğitim maliyetleri, eğitimin getiri oranı, beklenen veya ortalama okullaşma yılları alınmıştır. Literatürde eğitimin ekonomik kalkınma üzerinde pozitif etkisinin savunulduğu çalışmalar üstünlük teşkil etmektedir. Ancak eğitimin ekonomik kalkınma üzerinde herhangi bir etkisinin bulunmadığını savunan çalışmalarda literatürde mevcuttur.

Literatürde beşeri sermayenin ekonomik büyüme/kalkınma üzerinde pozitif bir etkisinin (Schultz (1961), Mankiw, Romer, Weil (1992), Saxton (2000), Pereira ve Aubyn (2004), Saiful vd. (2007), Qadri ve Waheed (2011), Permani (2008), Kazmi vd. (2017), Dias (2015), Yalçınkaya ve Kaya (2016), Kar ve Ağır (2003), Boldin vd. (2000)) bulunduğunu savunan çalışmalar üstünlük teşkil etse de, aksini savunan (Griliches (1997), Pamuk ve Bektaş (2014), Jaoul (2004)) alışmalar da mevcuttur.

Schultz (1961) yaptığı çalışmada ‘‘Schultz Tipi Hesaplama Yöntemi’’ ile ABD’de 1900-1956 yılları arasında eğitiminin ekonomik büyümeye etkisini araştırmıştır. Araştırmada değişken olarak eğitim düzeylerine göre maliyetler, eğitimin getiri oranı, eğitim yatırımları ve gelirden eğitime ayrılan tutar alınmıştır. Araştırma sonucunda büyümenin sadece fiziksel sermayeden kaynaklanamayacağını ve eğitim ile gelir arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca, eğitimin işgücünün verimliliği üzerindeki olumlu etkisinden dolayı bireyin üretkenliğini artırarak milli geliri ve dolayısıyla ülkenin büyüme kapasitesini artırdığı ne sürülmüştür. Schultz tarafından yapılan analiz sonucunda eğitim yatırımlarının fiziki sermayenin getirisini 3,5 kat artırdığı ve GSMH artışlarının %36’sının ilköğretim, %44’ünün ortaöğretim, %70’inin ise yükseköğretim mezunu işgücü faktöründen kaynaklandığı sonucuna varmıştır (Schultz, 1961, s. 13).

Mankiw vd. (1992) tarafından gerçekleştirilen çalışmada Genişletilmiş Solow modeli ile 1960-1985 yılları arasında 121 ülkede ekonomik büyümede insan sermayesinin rolü araştırılmıştır. Analiz sonucuna göre, yoksul ülkelerin fiziki ve beşeri sermayesinin daha yüksek getiri oranlarına sahip olma eğiliminde olduğu belirlenmiştir (Mankiw, Romer, & N.Weil, 1992, s. 408-409).

Tunç (1997) yaptığı çalışmada zaman serisi analizi ve getiri oranı yöntemi kullanılarak Türkiye’de 1968-1995 yılları arasında insan sermayesinin kalkınmaya etkisi analiz edilmiştir. Araştırmada değişken olarak ilköğretim, genel, mesleki, teknik liselerde ve yükseköğretimde okullaşma oranları ve kişi başına düşen GSYH

alınmıştır. Analizin sonucu olarak Türkiye’de ortaöğretimin KBDGSYH üzerinde daha yüksek bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Getiri oranı yönteminin sonuçlarına göre ise özel sektörde eğitimin getiri oranının yüksekliği dikkat çekmektedir (Tunç, 1997, s. 334-335).

Boldin vd. (2000), Granger nedensellik testi kullanarak Latin Amerika’nın 3 farklı ülkesinde (Arjantin, Brezilya ve Şili) 1960-1996 yılları arasında yükseköğretim ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırmada değişken olarak, GSYH büyümesi ve yükseköğrenim kayıtlarının iki değişkeni alınmıştır. Analiz sonucunda, sonuçların ülkeden ülkeye değişiklik gösterdiği tespit edilmiştir. Brezilya’da yükseköğrenim kayıtlarının GSYİH artışına sebep olduğu, Şili ve Arjantin’de ise bu şekilde bir etkinin bulunmadığı görülmüştür (Boldin, Morote, & McMullen, 2000, s. 12).

Kar ve Ağır (2003) yaptığı çalışmada eşbütünleşme testleri ve nedensellik analizi kullanılarak Türkiye’de 1926-1994 yılları arasında beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmıştır. Çalışmada değişken olarak eğitim ve sağlık harcamalarının GSYH içindeki payları alınmıştır. Analiz sonucunda ekonomik büyümenin beşeri sermaye ölçütüne duyarlı olduğu belirlenmiştir (Kar & Ağır, 2003, s. 64).

Pereira ve Aubyn (2004), zaman serisi VAR yöntemi ile 1960-2001 yıllarında Portekiz’de çalışma yaşındaki nüfusun okullaşma oranındaki yükselişin büyüme üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Çalışmada değişken olarak kişi başına düşen GSYH, işçi başına yatırım ve insan sermayesi değişkenleri alınmıştır. Yapılan analiz sonucunda, yükseköğrenim dışındaki tüm düzeylerde eğitimin arttırılmasının büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahip olacağı belirlenmiştir (Pereira & Aubyn, 2004, s. 16-17).

Çakmak ve Gümüş (2005) tarafından yapılan çalışmada eşbütünleşme analizi kullanılarak Türkiye’de 1960-2012 yılları arasında beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişki analiz edilmiştir. Araştırmada değişken olarak GSMH, işgücü, fiziki sermaye, eğitimle ilgili değişkenler, beşeri sermaye endeksi, TEPE ve yıl ortası değişkenlerine ait zaman serisi verileri kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre Türkiye’de beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu ortaya konmuştur (Çakmak & Gümüş, 2005, s. 69).

Taban ve Kar (2006) tarafından yapılan çalışmada nedensellik analizi uygulanarak Türkiye’de 1969 ile 2001 yılları arasında eğitim ve sağlık göstergelerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Araştırmada değişken olarak reel GSYH, beşeri sermaye indeksi, bileşik okullaşma oranı, eğitim indeksi ve yaşam süresi beklentisi indeksi kullanılmıştır. Analiz sonucunda karşılıklı bir etkileşimin olduğu ortaya çıkmıştır (Taban & Kar, 2006, s. 175).

Saiful vd. (2007), çok değişkenli nedensellik analizi kullanarak Bangladeş’te 1976-2003 yılları arasında eğitim ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada değişken olarak reel GSYH ve eğitim verileri dışında sermaye ve işgücü verileri d kullanılmıştır. Analiz sonucunda Bangladeş’te eğitim ile büyüme oranları arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu ortaya çıkmıştır (Islam, Wadud, & Islam, 2007, s. 7).

Aziz vd. (2008), Cobb-Douglas üretim fonksiyonundan hareketle Pakistan’da 1972-2008 yılları arasındaki dönemde kadar yükseköğretimin ekonomik büyümeye etkisini araştırmıştır. Araştırmada değişken olarak GSYH, istihdam oranları, işgücüne katılım oranları, yükseköğrenim harcaması ve yükseköğretime kayıt sayıları alınmıştır. Analiz sonucunda iyi eğitilmiş işgücünün ekonomik büyüme üzerinde önemli etkilere sahip olduğu belirlenmiştir. (Aziz, Khan, & Aziz, 2008).

Taş ve Yenilmez (2008) tarafından yapılan çalışmada Fayda-Maliyet Analizi kullanılarak Türkiye’de 1987, 1994, 2002 yılları için eğitimin kalkınma üzerindeki rolü açıklanmaya çalışılmıştır. Araştırmada değişken olarak eğitim durumuna göre gelir elde eden hane halkı fertlerinin sayısı ve yıllık kullanılabilir gelirleri, eğitim durumuna göre kişi başına ortalama yıllık gelir miktarı, eğitim seviyelerine göre öğrenci başına düşen eğitim harcamalarının miktarları ve eğitim kademelerine göre kişi başına ortalama harcamaların miktarlarıdır. Yapılan çalışmada eğitim yatırımlarının kişisel ve sosyal geri dönüş oranları hesaplanmış ve hesaplamalar sonucunda kişisel dönüş oranında en yüksek seviyenin lisans ve lisansüstü eğitime ait olduğu ve sosyal geri dönüş oranında ise en yüksek geri dönüşün ise lise dengi teknik okullarda olduğu ortaya çıkmıştır (Taş & Yenilmez, 2008, s. 183).

Permani (2008), panel EKK yöntemi ile 9 Doğu Asya (Japonya, Hong Kong, Kore, Endonezya, Singapur, Malezya, Flippinler, Çin ve Tayland) ülkesinde 1965-2000 yılları arasında eğitim ve yatırımların ekonomik büyümeye etkisini analiz etmiştir. Araştırmada değişken olarak 25 yaş üstü nüfusun ortalama okul süresi, kişi

başına düşen reel gayri safi yurtiçi hâsıla, nüfus büyüme oranı ve reel GSYH içinde yatırım oranları alınmıştır. Analiz sonucunda 25 yaş üstü nüfusun ortalama eğitim süresinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisinin olduğu tespit edilmiştir (Permani, 2008, s. 19).

Ljungberg ve Nilsson (2008), Granger nedensellik testi ile 1870-2000 yılları arasında İsveç'te eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırmanın sonucu olarak orta ve mesleki öğretimden ekonomik büyümeye, ekonomik büyümeden de yükseköğretime doğru pozitif bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir (Ljungberg & Nilsson, 2009).

Afşar (2009), Granger nedensellik testini kullanarak Türkiye'de 1963-2005 yılları arasında eğitim yatırımlarının ekonomik büyümeye etkisini analiz etmiştir. Araştırmada değişkenler olarak eğitim yatırımları ve GSYH kullanılmıştır. Araştırmanın sonucunda eğitim yatırımları ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu, nedenselliğin yönünün ise eğitim yatırımlarından ekonomik büyümeye doğru olduğu saptanmıştır (Afşar, 2009, s. 96).

Doğrul (2009), panel veri analizi kullanılarak 1990-2001 yılları arasında Türkiye'de Marmara ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırmada değişken olarak kişi başına düşen GSYH, genel eğitim harcamaları, ilköğretim harcamaları ve ortaöğretim harcamaları alınmıştır. Analiz sonucunda, Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ortaöğretim harcamalarının, Marmara Bölgesi'nde ise ilköğretim harcamalarının ekonomik büyümeye etkisinin daha yüksek olduğu görülmüştür (Doğrul, 2009, s. 182).

Şimşek ve Kadılar (2010), eşbütünleşme ve hata düzeltme modelleri ile Türkiye'de 1960-2014 yılları arasında beşeri sermaye, ihracat ve ekonomik büyüme ilişkilerini analiz etmiştir. Araştırmada değişkenler olarak reel gayri safi yurtiçi hâsıla, reel ihracat ve beşeri sermaye değişkeni olarak da yükseköğrenime kayıt sayıları alınmıştır. Analiz sonucunda, beşeri sermayeye yapılan yatırımların ekonomik büyümeyi desteklediği ortaya çıkmıştır (Şimşek & Kadılar, 2010, s. 136).

Telatar ve Terzi (2010) tarafından yapılan çalışmada Granger nedensellik testi ve VAR analizi kullanılarak Türkiye'de 1968-2006 yılları arasında nüfus ve eğitimin ekonomik büyümeye etkisi araştırılmıştır. Araştırmada, değişkenler olarak kişi

başına düşen milli gelir, meslek lisesi mezun sayısı, genel lise mezun sayısı ve yükseköğretim mezun sayısı alınmıştır. Analiz sonucunda mesleki eğitimin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği sonucu ön plana çıkmıştır (Telatar & Terzi, 2010, s. 211).

Genç vd. (2010), nedensellik analiz yöntemi kullanarak Türkiye ekonomisinde 1980-2007 yılları arasındaki dönemde ihracat-büyüme ve beşeri sermaye-büyüme ilişkilerini analiz etmiştir. Araştırmada değişkenler olarak kişi başı reel GSYH, toplam ihracat ve beşeri sermayeyi temsilen genel ve mesleki liselerden mezun olan öğrenci sayıları yanında brüt ilköğretim okullaşma oranları değişkenlerine yer verilmiştir. Analiz sonucunda beşeri sermaye ile kişi başına gelir arasındaki ilişkinin eğitim seviyelerine göre değişiklik gösterdiğini, örneğin ilköğretim seviyesinde iki yönlü nedensellik görülürken, orta öğretim seviyesinde beşeri sermayeden kişi başına gelire doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğunu tespit etmiştir (Genç, Değer, & Berber, 2010, s. 39).

Yaylalı ve Lebe (2011) tarafından yapılan çalışmada eşbütünleşme ve VAR yöntemi ile Türkiye’de 1938-2007 yılları arasındaki eğitim ve iktisadi büyüme ilişkisi araştırılmıştır. Araştırmada değişken olarak ilköğretim, ortaöğretim, mesleki eğitim, yükseköğretim öğrenci sayıları ve GSYH değerleri alınmıştır. Analiz sonucunda eğitim ve iktisadi büyüme arasında uzun dönemli ilişkinin varlığı tespit edilmiştir (Yaylalı & Lebe, 2011, s. 42).

Qadri ve Waheed (2011) Cobb-Douglas üretim fonksiyonundan hareketle Pakistan’da 1978-2007 yılları arasındaki dönemde beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırmada değişken olarak kişi başına düşen reel GSYH, işgücü ve araştırmacılar tarafından oluşturulan yeni bir değişken kullanılmıştır. Bu değişken ilköğretim düzeyinde kayıt oranlarını ve sağlık göstergesi değeri ile (GSYH'nin bir yüzdesi olarak sağlık harcamaları) çarparak oluşturulmuştur. Araştırma sonucunda, Pakistan’da beşeri sermayenin uzun vadede ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisinin olduğu belirlenmiştir (Qadri & Waheed, 2011, s. 15).

Akçacı (2013), Toda-Yamamoto nedensellik testiyle Türkiye’de 1998-2012 yılları arasındaki dönemde eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Araştırmada değişken olarak sabit fiyatlar ile reel gayri safi yurtiçi hâsıla ve sabit fiyatlarla reel eğitim harcamaları alınmıştır. Araştırma

sonucunda elde edilen bulgularla eğitim harcamalarından ekonomik büyüme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir (Akçacı, 2013, s. 76).

Koç (2013), yatay kesit analiz yöntemi ile 2012 yılını baz alarak 27 AB ülkesi (Almanya, Belçika, İngiltere, Portekiz, Yunanistan, İtalya, Estonya, Macaristan, Letonya, Malta, Polonya, Bulgaristan, Romanya, Slovenya vd.) için ekonomik büyüme ile beşeri sermaye ilişkisini araştırmıştır. Araştırmada değişken olarak ekonomik büyüme oranları, doğumda yaşam beklentisi, beklenen okullaşma yılı ve ortalama okullaşma yılı alınmıştır. Analiz sonucunda AB ülkelerinde beşeri sermaye göstergelerinde görülen bir iyileşmenin, ekonomik büyüme üzerinde de aynı şekilde olumlu bir etkiye yol açtığı istatistiksel olarak saptanmıştır

Çalışkan vd. (2013) eşbütünleşme analizi kullanarak Türkiye’de 1923-2011 yılları arasında eğitim ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmıştır. Çalışmada, öğretim basamaklarındaki öğrenci sayısı ve GSYH verileri kullanılmıştır. Analiz sonucunda Türkiye için eğitimdeki gelişmelerin büyümeye olumlu yansıdığı görülmüştür (Çalışkan, Karabacak, & Meçik, 2013, s. 43).

Özşahin ve Karaçor (2013), Cobb-Douglas üretim fonksiyonundan hareketle Türkiye’de 1980-2010 yılları arasında yükseköğrenim ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmada değişken olarak GSYH, yükseköğrenime kayıt oranı, istihdam oranı, toplam işgücü, eğitim harcamaları kapsamında üniversitelere ve YÖK’e ayrılan toplam harcama miktarı ve işgücüne katılım oranı alınmıştır. Analiz sonucunda yükseköğrenim harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği sonucuna varılmıştır (Özşahin & Karaçor, 2013, s. 160).

Kızılkaya ve Koçak (2014) Panel Veri analiz yöntemi ile 11 OECD ülkesinde kamu eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırmada değişken olarak kişi başına düşen GSYH, kamu eğitim harcamaları ve sabit sermaye yatırımları alınmıştır. Analiz sonucunda eğitim harcamalarının büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Kızılkaya & Koçak, 2014, s. 32).

Dias (2015), Sargent (1978) tarafından önerilen dinamik modeli geliştirerek 1997-2009 yılları arasında Brezilya’da insan sermayesi maliyetlerinin ekonomik büyüme, ithalat ve ihracata etkilerini analiz etmiştir. Araştırmada değişken olarak 1-8 yıl arası eğitim gören işgücü, 9 ila 11 yıl arası eğitim gören işgücü ve 12 yıl ile üstü

eğitim gören işgücü alınmıştır. Araştırma sonucunda Brezilya'daki beşeri sermaye talebinin ekonomik büyüme ile ilişkili olduğu ortaya çıkmıştır (Dias, 2015, s. 81).

Parlakyıldız (2015) panel veri analiz yöntemi ile 1998-2013 yılları arasındaki dönemde 25 OECD lkesi için beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırmada değişken olarak GSYİH yıllık büyüme oranı, sabit sermaye yatırımlarının GSYH içindeki oranı, 15 yaş üstü toplam nüfus içindeki işgücüne katılım oranı ve kamu harcamaları içinde eğitime ayrılan pay alınmıştır. Araştırma sonucunda beşeri sermayenin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği belirlenmiştir (Parlakyıldız, 2005, s. 102).

Yalçınkaya ve Kaya (2016) tarafından yapılan çalışmada panel veri analiz yöntemi kullanılarak 1991-2011 yılları arasında ekonomik açıdan düşük (31), orta (51), yüksek orta (53) ve yüksek gelirli (80) olarak gruplandırılan 215 farklı ülke için eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki uzun dönemli etkileri analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, ülke gruplarında örneklem döneminde eğitimin ekonomik büyümeye pozitif ve anlamlı bir katkı sağladığı belirlenmiştir (Yalçınkaya & Kaya, 2016, s. 51).

Çalışkan ve Durman (2016) Granger nedensellik testi ve regresyon analizi kullanarak Türkiye'de 1975-2011 dönemi için mesleki ortaöğretim ile kalkınma düzeyi arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Araştırmada değişken olarak reel GSYH, ilköğretim, genel ortaöğretim, mesleki ortaöğretim, yükseköğretim ğrenci sayıları ve eğitim harcamaları alınmıştır. Araştırma sonucu olarak Türkiye'de mesleki ortaöğretim ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu saptanmıştır (alışkan & Durman, 2016, s. 297).

Alaoui (2016), panel veri analizi kullanarak 4 farklı ülkede (Fas, Mısır, Tunus, Cezayir) 1960-2012 yılları arasında kadın eğitiminin ekonomik büyümeyi ne derecede etkilediğini incelemiştir. Araştırmada değişken olarak kişi başına düşen reel GSYH büyüme oranı, ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretime kayıt sayısı, eğitime yapılan yatırımlar, kamu eğitim harcamaları, toplam işgücüne katılım gibi değerler alınmıştır. Temel bulgular, kadın eğitiminde ilk ve ortaokul kayıtlarının ekonomik büyümeye negatif, yükseköğretim kayıtlarının ise pozitif etki ettiği yndedir (Alaoui, 2016, s. 975).

Gövdeli (2016) eşbütünleşme testi ve nedensellik analizi kullanarak Türkiye'de 1923-2014 yılları arasındaki dönemde eğitim ile ekonomik büyüme

arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırmada değişken olarak ekonomik büyüme oranları, ilköğretime kayıtlı öğrenci sayısı, liseye kayıtlı öğrenci sayısı, meslek lisesine kayıtlı öğrenci sayısı ve yükseköğretim kurumlarına kayıtlı öğrenci sayısı alınmıştır. Analiz sonucunda eğitim göstergeleriyle ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişkinin olduğu ortaya çıkmıştır. İlköğretimde, lisede ve üniversitede okuyan öğrenci sayısı ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde pozitif ilişki vardır. Ayrıca, nedensellik analizinin sonuçlarına göre, ilköğretimde okuyan öğrenci sayısından ekonomik büyümeye doğru ve ekonomik büyümeden lisede okuyan öğrenci sayısına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir (Gövdeli, 2016, s. 234-235).

Topallı (2017), VECM modeli ve Toda-Yamamoto nedensellik testi ile Türkiye’de 1960-2012 dönemi için beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Araştırmada değişken olarak kişi başına düşen reel GSYH, yüksek eğitim kurumlarından diploma alanların sayısı, mesleki ve teknik okullardan diploma alanların sayısı kullanılmıştır. Analiz sonucu olarak, mesleki ve teknik okullardan diploma alanların sayısından kişi başına reel GSYH’ye doğru tek yönlü nedensellik ve kişi başına reel GSYH’den yüksek eğitim kurumlarından diploma alanların sayısına doğru tek yönlü nedensellik olduğu saptanmıştır (Topallı, 2017, s. 137-138).

Kazmi vd. (2017), Johansen eşbütünleşme analizi kullanarak Pakistan’da 1992-2014 yılları arasındaki dönemde beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırmada değişken olarak reel GSYH, ilkokul, ortaokul, yüksek ortaöğretim, teknik lise, yüksekokul ve üniversite kayıt düzeyi alınmıştır. Araştırma sonucunda beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasında uzun vadeli bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, sadece ekonomik büyümede değil, aynı zamanda ülkenin ekonomik kalkınmasına da katkıda bulunan beşeri sermayenin en üst düzeye çıkarmak için eğitim sektörüne yatırım yapılması gerektiği vurgulanmıştır (Kazmi, Ali, & Ali, 2017, s. 9).

Eğitim ve kalkınma arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu ortaya koyan teorilerle birlikte bu iki kavram arasında herhangi bir ilişkinin olmadığını ortaya koyan teorilerde mevcuttur.

Griliches (1997) yaptığı çalışmada ekonomik büyümenin işgücünün eğitim düzeylerine etkisini farklı ülkeler bazında incelemiştir. Çalışma sonucunda insan

sermayesi değişkenlerinin, ülke verimliliğindeki artış eğiliminde güçlü bir biçimde yer almadığı tespit edilmiştir. Buna sebep olarak ise beşeri sermayedeki genişlemenin kamu sektörüne emilmesi gösterilmiştir (Griliches, 1997, s. 338).

Jaoul (2004), Granger nedensellik testi kullanarak Almanya ve Fransa'da 1899-1937 yılları arasındaki dönemde beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Sonuçlar, yükseköğretimin gayri safi yurtiçi hâsıla üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ancak bu durumun sadece Fransa'da geçerli olduğunu göstermektedir. Almanya için ise aynı sonuçlar geçerli olmamıştır. Ayrıca, ekonomik büyümenin Almanya'daki öğrenci sayısını artırdığı da analiz sonucunda belirlenmiştir. Bu durum eğitimin büyüme odaklı bir yatırım olduğu fikri ile tutarlıdır (Jaoul, 2004).

Pamuk ve Bektaş (2014), gecikmesi dağıtılmış otoregresif (ARDL) sınır testi yaklaşımı ve Granger nedensellik testi kullanarak Türkiye'de 1998-2013 dönemi için eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki rolü incelenmiştir. Araştırmada değişken olarak reel GSYH ve reel eğitim harcamaları alınmıştır. Analiz sonucunda eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında uzun dönem ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Uygulanan Granger nedensellik testi sonucuna göre ise incelenen değişkenler arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Araştırmacılar bu sonucun sebebini GSYİH içinden eğitime ayrılan kaynakların yetersizliği ile açıklamıştır (Pamuk & Bektaş, 2014, s. 86-87).

3.2 VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışmada Engle Granger (1987) iki aşamalı eşbütünleşme analizi eşbütünleşme analizi kullanılarak 1990-2015 döneminde Azerbaycan Cumhuriyeti'nde eğitimin ekonomik kalkınma üzerinde etkisi incelenmiştir.

3.2.1 Veri Seti

Çalışmanın bağımlı değişkenini oluşturan KBDG ekonomik kalkınma için ilgili literatür dikkate alınarak kalkınma göstergesi olarak kullanılmaktadır. KBDG'i etkileyen eğitim değişkenleri olarak, orta okula, mesleki eğitim kurumlarına, liseye ve üniversiteye kayıt yaptıran öğrenci sayıları dikkate alınmıştır. Ayrıca çalışmada sabit sermaye yatırımları açıklayıcı değişken olarak alınmıştır (Çalışkan vd., 2013; Ay ve Yardımcı, 2013). Buna ilave olarak çalışmada petrol fiyatlarındaki yükselmeyi

dikkate alan ve yapısal kırılmayı gösteren 2007-2014 dönemi için kukla değişken kullanılmıştır.

Tablo 13: Veri Setinin Tanıtımı

Değişken	Tanımı	Veri Kaynağı
KBDG	Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (\$)	ADİK (2018)
ORTA	Zorunlu Öğretime (1-9'cu sınıflar) kayıt yaptıran öğrenci sayısı (Kişi olarak)	ADİK (2018)
MESLEK	Mesleki Eğitim Kurumlarına Kayıt Yaptıran Öğrenci Sayısı (Kişi olarak)	ADİK (2018)
LISE	Liseye Kayıt Yaptıran Öğrenci Sayısı (Kişi olarak)	ADİK (2018)
UNI	Üniversiteye Kayıt Yaptıran Öğrenci Sayısı (Kişi olarak)	ADİK (2018)
YAT	Sabit Sermaye Yatırımları (\$)	World Bank, 2018

Verilerin varlığı nedeniyle çalışma dönemi 1990-2015 olarak seçilmiştir. Tüm değişkenlerin doğal logaritması alınarak modele alınmıştır. Çalışmada ekonometrik analiz maksadıyla Eviews 9.5 yazılımından yararlanılmıştır. Çalışmada kullanılan veri setinin tanımlayıcı istatistikleri Tablo 14'te, korelasyon matrisi Tablo 15'te sunulmuştur. Korelasyon matrisinden de görüleceği üzere KBDG ile en yüksek pozitif korelasyon, sabit sermaye yatırımları ile üniversiteye ve mesleki kurumlara kayıt yaptıran öğrenci sayısı arasında bulunmaktadır.

Tablo 14: Veri Setinin Tanımlayıcı İstatistikleri

Değişkenler	Ortalama	Std. Sapma	Minimum	Maksimum
KBDG	2.612,4	2.763,3	397,2	7.891,3
ORTA	1.282.073,0	132.053,2	1.093.513	1.497.229,0
MESLEK	177.305,0	18.312,9	147.696,0	202.188,0
LISE	194.936,0	37.086,9	138.201,0	258.728,0
UNI	128.421,8	19.531,9	95.599,0	165.336,0
YAT	5.95E+09	5.83+09	4.78E+08	1.94E+10

Tablo 15: Veri Setinin Korelasyon Matrisi

	KBDG	ORTA	MESLEK	LISE	UNI	YAT
KBDG	1.00					
ORTA	-0.55	1.00				
MESLEK	0.50	-0.81	1.00			
LISE	0.46	-0.05	0.16	1.00		
UNI	0.93	-0.46	0.55	0.56	1.00	
YAT	0.94	-0.65	0.64	0.57	0.93	1.00

3.2.2 Ekonometrik Model ve Yöntem

3.2.2.1. Ekonometrik Model

Çalışmada Engle Granger (1987) iki aşamalı eşbütünleşme analizi kullanılarak 1990-2015 döneminde Azerbaycan'da eğitimin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi incelenmiştir. Ekonomik kalkınma değişkeni olarak ilgili literatür dikkate alınarak kişi başına düşen gelir alınmıştır. KBDG'i etkileyen eğitim değişkenleri olarak ise orta okula, mesleki eğitim kurumlarına, liseye ve üniversiteye kayıt yaptıran öğrenci sayıları dikkate alınmıştır. Ayrıca çalışmada sabit sermaye yatırımları açıklayıcı değişken olarak kullanılmıştır (Çalışkan vd., 2013; Ay ve Yardımcı, 2013). Çalışmada 2007-2014 döneminde gerçekleşen petrol fiyatlarındaki artışın etkisini göstermek için bu döneme ilişkin KUKLA değişken kullanılmıştır. Çalışmada analiz edilen model aşağıdaki gibidir:

$$LNKBDG = \alpha_0 + \beta_1 ORTA + \beta_2 MESLEK + \beta_3 LNLISE + \beta_4 LNUNIV + \beta_5 YAT + \beta_4 LNUNIV + \beta_5 DUMY20072014 u_t \quad (3.1)$$

3.2.2.2 Ekonometrik Yöntem

Ekonometrik analizde ilk olarak değişkenlerin durağanlıkları, genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) (1981) ve Phillips ve Perron (1988) birim kök testleri ile sınanmıştır. Daha sonra Engle ve Granger (1987) eşbütünleşme testi kullanılarak değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki analiz edilmiştir. Uzun dönemli ilişkinin varlığı hata düzeltme mekanizması olarak ifade edilen kısa dönem analizi ile test edilerek analiz sonuçları ortaya konmuş ve gerekli değerlendirmeler yapılmıştır.

3.2.2.2.1 Zaman Serisi Analizi ve Bileşenleri

Zaman serisinin bir yöntem olarak ortaya çıkışı Box-Jenkins (1970) ile gerçekleşmiştir. Zaman serisinin temeli, herhangi bir olay veya hadiseye ilişkin önceki verilerin araştırılması, genel eğilimlerinin tespit edilmesi ve buna bağlı olarak gelecekle ilgili tahminler yapılmasına dayanmaktadır. Zaman serisi yönteminin kullanılmasındaki amaç seriyle ilgili önceki verilerden yola çıkılarak ekonometrik modeller meydana çıkarmak ve geleceğe yönelik tahminler yapmaktır (Atalay, Tortum, & Gökdağ, 2012, s. 222).

Zaman serisi analizi yapılırken verilerin zamana bağlı değişimleri incelenir (Sevüktekin & Nargeleçekenler, 2010, s. 41). Zaman serilerinin, geleceği tahmin etmek için bir kaynak veya bir araç olarak kullanılması durumunda dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, bu analiz serisinin bir sebep sonuç bağlantısı olmaktan çok, serinin ileriye dönük, güvenilir bir uzantısının bulunmasıdır (Tarı, 2014, s. 374).

Zaman serisi verileriyle pek çok alanda analizler yapılmaktadır. Ekonomi, politik bilimler, psikoloji, sosyoloji, biyomedikal istatistik, meteoroloji gibi pek çok bilim, zaman serileri verilerini analiz ederek öngörülerde bulunmaktadır.

Zaman serilerinin deterministik ve stokastik özelliklerinin dikkate alınması gereklidir. Deterministik özellikler, sabit, trend ve mevsimselliğin varlığını ortaya koyarken, stokastik özellik, değişkenin durağanlığı ile ilgilidir. Bu faktörlerin zaman serisinin gerçek değerleri üzerinde çarpımsal ya da toplamsal etkileri vardır. Toplamsal ve çarpımsal olarak ifade edilen modellerin farkı, ilk modelde faktörlerin birbirinden bağımsızken, ikinci modelde birbirleriyle ilişkili olmasının bilinmesidir (Atalay, Tortum, & Gökdağ, 2012, s.223).

Trend: Zaman serisi gözlem değerinin uzun dönemde (en az yedi yıl) gösterdiği artma/azalma eğilimidir, bu eğilimi açıklayan bileşene ise trend bileşeni denmektedir. Trend, zamanın artan ya da azalan bir fonksiyonudur. Bu fonksiyon zamana göre doğrusal olabilmekte, aynı zamanda tam tersi doğrusal olmayan bir biçimde de karşımıza çıkabilmektedir. Trend iki şekilde olabilir: Deterministik trend (sürekli artış veya sürekli azalış) ve stokastik trend (zaman içinde genel eğilimi artış fakat bazen düşüşlerinde olduğu trenddir) (Güneş, 2010, s. 7; Özek, 2010, s.4-5).

Devresel: Trend düzeyi etrafında, iki ile on yıl ya da daha fazla yıllık zaman aralıklarıyla, herhangi bir dönemde, artma ya da azalma şeklinde tekrarlanabilen

değişmelere devresel değişimler denir. Devresel değişimlerle mevsimsel değişimler arasında belli benzerlikler olmasına rağmen önemli farklılıklar da mevcuttur. Örneğin, mevsimsel hareketlerde dönemler nispeten düzenli ve periyodik bir ahenk gösterirken, devresel hareketlerde düzensiz ve periyodik olmayan bir ahenk göstermektedir. Ayrıca devresel hareketlerin ortalama uzunlukları mevsimsel dalgalanmalardan daha uzundur ve konjonktürün hacmi mevsimselliğe nispeten daha fazla bir değişkenliğe sahip olmaktadır (Sevüktekin & Nargeleçekenler, 2010, s. 17).

Mevsimsel değişme: Mevsimsel değişimler yılın belirli zamanlarında her zaman aynı devrelerde müşahade edilen gözlem değerlerindeki düzenli artış ve azalışlardır. Mevsimsel değişimler devirseldir ve daha kolay tahmin edilir (Atalay, Tortum, & Gökdağ, 2012, s. 223; Güneş, 2010, s.7).

Düzensiz (rassal): Bir zaman serisindeki, trend, devresel hareketler ve mevsimsel değişimlerin arındırılmasının ardından bu seride geriye kalan değişimler rassal değişimler olarak adlandırılmaktadır. Yani, rassal serileri oluşturan verilerin belirli bir sistematik yapıya sahip kalıpları yoktur. Özetle, düzensiz hareketler, tahmini mümkün olmayan ve hata terimi ile ifade edilen bir kavramdır (Güneş, 2010, s. 7; Sevüktekin & Nargeleçekenler, 2010, s.12).

Bir zaman serisi trend (T), devresel hareketler (C), mevsimsel değişiklikler(S) ve rassal değişiklikler (R) olarak dört bileşenden oluşmaktadır. Literatürde bir zaman serisi için, bu dört bileşene bağlı olarak aşağıdaki gibi gösterilen toplamsal model veya çarpımsal model olarak iki tür model ele alınmaktadır.

Toplamsal Model: $X = T + C + S + R$ Çarpımsal Model: $X = T * C * S * R$

Açıktır ki bu bileşenlerden biri belirlendiğinde, zaman serisinden bu bileşeni ayırtmak modelin toplamsallığına veya çarpımsallığına göre farklı şekillerde olacaktır. Örneğin toplamsal ve çarpımsal modellerden trend aşağıdaki şekillerde ayrıştırılabilecektir (Özek, 2010, s. 6).

$$X - T = C + S + R \quad (3.2)$$

$$X/T = C * S * R \quad (3.3)$$

3.2.2.2 Durağanlık Durumu

Herhangi bir değişkenin istatistiksel zaman serisi analizi yapılmadan önce, o seriyi yaratan sürecin zaman içinde sabit olup olmadığının belirlenmesi yani serinin durağanlığının araştırılması mutlaktır (Kutlar, 2009, s. 262). Bir zaman serisinin

ortalamasında sistematik bir değişim yoksa yani trend yapmıyorsa, aynı zamanda varyansında sistematik bir değişim oluşmuyorsa ve düzenli periyodik değişimler ortaya koyamıyorsa serinin durağan olduğu anlaşılmaktadır. Durağan bir süreçte stokastik sürecin özellikleri zaman boyunca değişmemektedir. Durağan bir zaman serisinde ortalama, varyans ve kovaryans zamana bağlı olarak değişmemektedir. Böyle bir süreçte iki dönem arasında hesaplanan kovaryans, bu kovaryansın hesaplandığı döneme değil yalnızca iki dönem arasındaki uzaklığa bağlıdır (Sevüktekin & Nargeleçekenler, 2010, s.57).

Durağanlık durumunun koşulları aşağıdaki gibidir (Tarı, 2014, s. 375):

$$-\mu_y = E(y_t) \rightarrow \text{Sabit Aritmetik Ortalama} \quad (3.4)$$

$$-\text{Var}(y_t) = E[(y_t - \mu_y)^2] = \sigma^2 \rightarrow \text{Sabit Varyans} \quad (3.5)$$

$$-\gamma_k = \text{Cov}(y_t, y_{t+k}) = E[(y_t - \mu_y)(y_{t+k} - \mu_y)] \rightarrow \text{Gecikme Mesafesine Bağlı Kovaryans} \quad (3.6)$$

t değerleri için, k gecikme mesafesidir. Bir seri için bu şartlar oluşmadığında, süreç durağan değildir.

Gerçek dünyada karşılaştığımız zaman serilerinin durağan olmasına pek rastlanmamaktadır. Seri genelde artan veya azalan bir trend yakalar ve bazen de büyük dalgalanmalar serinin durağanlığının bozulmasına sebep olabilir. Durağan olmayan zaman serilerinde, otokorelasyonlar sıfırdan sapar veya gecikmeler oluştuğu seri sıfırdan uzaklaşır. Zaman serilerini bir modele oturtabilmemiz için bu serilerin önce durağan hale getirilmesi gerekir (Ünsal, 2010, s. 6). Yani, durağanlık bir takım istatistiksel çıkarımlar ve değişkenlerin net bir şekilde tanımlanabilmesi için oldukça önemlidir. İki tür durağanlık söz konusudur: Güçlü durağanlık ve zayıf durağanlık. Bir zaman serisinin ortalamasının, varyansının ve kovaryansının zaman içerisinde sabit olması zayıf durağanlık olarak nitelendirilmektedir. Bu kovaryans durağanlık ya da ikinci mertebeden durağanlık olarak da ifade edilebilmektedir (İğde, 2010, s. 5; Yenipazarlı, 2009, s. 154).

Herhangi bir t ve m dönemleri için

$$- E(y_t) = E(y_{t+m}) \quad (3.7)$$

$$- E[(y_t - \mu_y)^2] = E[(y_{t+m} - \mu_y)^2] \quad (3.8)$$

$$- \text{Cov}(y_t, y_{t+k}) = \text{Cov}(y_{t+m}, y_{t+m+k}) \quad (3.9)$$

ise bu zaman serileri zayıf durağan (kovaryans durağan) olarak adlandırılır. Zayıf durağanlık durumunda ortalama (μ_y), varyans (σ_y^2) ve kovaryans (γ_k) zamana (t) bağlı olmamakta, gözlemlerin zaman ayırımı uzunluğuna, yani gecikme

uzunluğuna (k) bağlı olmaktadır.

Y_1, Y_2, \dots, Y_t gibi bir zaman serisinin bileşik olasılık dağılımı, $Y_{1+k}, Y_{2+k}, \dots, Y_{t+k}$ serisinin bileşik olasılık dağılımı ile aynı ise, diğer bir deyişle herhangi bir gözlem setinin bileşik olasılık dağılımı gözlemlerin yapıldığı zamandan ileriye ya da geriye doğru kaydırıldığında herhangi bir değişikliğe uğramıyorsa güçlü durağanlıktan söz edilir (İğde, 2010, s. 5).

$Y_{t1}, Y_{t2}, \dots, Y_{tn}$ herhangi bir setinin bileşik dağılımı k sayıda gecikmesi dikkate alındığında bütün n ve k için $Y_{t1+k}, \dots, Y_{tn+k}$ 'in bileşik dağılımının aynı ise zaman serisinin kesin durağan olduğu söylenir. Kesin durağanlığın bu tanımına göre n sayıda değer için elde edilebilir. $n=1$ olarak alındığında $\mu_t = \mu$ ve $\sigma_t^2 = \sigma^2$ bütün t'ler için bir sabit olarak alınabilir (Sevüktekin & Nargeleçekenler, 2010, s.60).

Durağan olmayan bir zaman serisi, ortalaması veya varyansı ya da ikisi birden doğrusal olmayan sürece örnektir. Durağan olmayan zaman serisinin en bilinen örneği, rassal yürüyüş modelidir (Gujarati & Porter, 2009/2012, s. 741). Durağan olmayan bir zaman serisi için serinin davranışı sadece incelenen tahmin dönemi için geçerlidir ve seri hakkında diğer dönemler için genelleme yapılması doğru sonuçlar vermez. Pek çok ekonomist 1980'lerden önce bu tür zaman serileri için analizler yapmıştır fakat daha sonra bu analizlerin sahte regresyonla sonuçlandığı ispatlanmış ve bu bulgu sonucunda sahte regresyonların sebebi olarak durağan olmayan serilerin stokastik eğilim etkisi içermeleri olarak gösterilmiştir. Stokastik eğilim dikkate alınmadan regresyon analizi yapıldığında iki değişken arasında varmış gibi görünen ilişkinin aslında rastlantısal olarak gelişen bir eğilime dayalı olduğu gösterilebilir (Işık T. T., 2013, s.401).

Durağan seriler ile durağan olmayan seriler arasındaki farklar aşığıdaki şekilde gösterilebilir (Kutlar, 2009, s. 318) ;

- Durağan serilerde seri uzun dönemde, dalgalanmalar olsa bile, aynı ortalamayı muhafaza eder. Durağan olmayan serilerde ise, serinin uzun dönemde döneceği bir ortalama değer bulunmamaktadır.
- Durağan serilerde zamana bağlı olarak değişmeyen bir sonlu varyans söz konusudur. Durağan olmayan serilerde ise zamansonsuz yaklaştığında, varyans zamana bağlı olduğundan o da sonsuza yaklaştılmaktadır.
- Durağan serilerde gecikme zamanı uzadıkça, korelogram gittikçe sıfıra

yaklaşır ve sıfır olur. Durağan olmayan serilerde ise teorik korelogram hemen bitmez, yavaş yavaş azalır.

Bir zaman serisinin durağanlığının tespiti için grafik ve korelogramına bakılabilir veya birim kök testleri yapılabilir.

3.2.2.2.1 Birim Kök Süreci

Birim kök adı $\rho=1$ olgusundan gelir. Bu durumda durağan olmama, rassal yürüyüş, birim kök ve olasılıklı eğitim terimleri eşanlamlı gibi düşünülebilir (Gujarati & Porter, 2012, s. 744). Birim kök testleri en genel tanımıyla durağanlığı sınamanın bir yöntemidir. Bu testlerin temel amacı bir zaman serisinin birim köküne bakılarak durağanlığının tespit edilmesidir. Herhangi bir zaman serisine ait durağanlık analizi, birim kök kavramı ve testleri ile yakından ilgilidir. Durağanlığı sağlamak için; serilerin farkları, logaritmaları, logaritmalarının birinci farklarının alındığı farklı yöntemler kullanılmaktadır (Yenipazarlı, 2009, s.156).

Zaman serilerinde, otoregresif bir ekonometrik modelde $Y_t = \alpha + \beta Y_{t-1} + e_t$ denklemi için $|\beta| \geq 1$ şartı olduğunda birim kökün varlığından söz edilir. Denkleminde Y_t , değişkenin t zamanındaki değerini ifade ederken, Y_{t-1} , ise değişkenin bir önceki dönemdeki değerini ifade etmektedir. Denkleminde α terimini göz ardı ederek Y_{t-1} ifadesini sol tarafa atarsak,

$$Y_t - \beta Y_{t-1} = e_t \quad (3.10)$$

ifadesini elde ederiz. $\beta=1$ durumunda değişkenin iki dönem arasındaki değeri sağ tarafta kalan rastgele bir terime eşit olacaktır. Bunun anlamı birim kökün varlığı sebebiyle seri rastgele bir sürecin etkisindedir. Serinin dönemler arası değişimi tesadüfî olduğu için uzun dönemde varyansı, kovaryansı ve ortalaması sabit olmayacaktır. Dolayısıyla birim kök içeren bir serinin durağan olmadığı söylenir (Tetik, 2011, s.23).

Bir zaman serisinin bir kere farkı alındığında farkı alınan seri durağan ise, orijinal seri (rassal yürüyüş) birinci-derece entegre edilmiş seridir, yani $I(1)$ 'dir. Benzer şekilde eğer orijinal dizinin iki kere farkı alındığında (yani birinci farkının farkı) veya ikinci farkı alındıktan sonra seri durağan hale dönüşüyorsa, dizi ikinci-derece entegre edilmiş dizidir, yani $I(2)$ 'dir. Genelde bir zaman serisi d kere farkı alındığında d 'ninci dereceden entegre edilmiş ise $I(d)$ ile tanımlanır. Eğer $d=0$ ise

veya $I(0)$ ise süreç durağan bir zaman serisini tanımlar (Sevüktekin & Nargeleçekenler, 2010, s. 310). Uygulama da pek çok birim kök testi mevcuttur.

3.2.2.2.2 Dickey-Fuller (DF) ve Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testleri

Birim kök sınamasına yönelik ilk formel test Dickey D.A ve W.A Fuller (1979, 1981) tarafından geliştirilen Dickey-Fuller testi olmuştur. En çok kullanılan birim kök testi olan Dickey-Fuller testi parametrelerinin en küçük kareler tahmin edicisinin dağılımına dayanan birim kök testidir. Dickey-Fuller testinin bazı hesaplamalarda yetersiz kaldığı gözlemlenmiş ve bunun sonucunda eksikliklerinin kapatılması için oluşturulan yardımcı yöntemler zamanla ortaya çıkmıştır. Ancak uygulamada serinin birim kök taşıyıp taşımadığının saptanması için mutlaka DF (Dickey-Fuller) testi yapılmaktadır. Uygulamada birinci dereceden otoregresif süreçlerin $(AR(1))^2$ durağan olup olmadığını test etmek için Dickey-Fuller testi, daha yüksek dereceden otoregresif süreçlerin durağan olup olmadığını test etmek içinde Genişletilmiş Dickey- Fuller (ADF) testi kullanılmaktadır. Bir başka ifade ile DF ve ADF testleri zaman serilerinin birim kök içerip içermediğini test etmeye yarayan matematiksel bir yöntemlerdir (Işık T. T., 2013, s. 428).

$$y_t = y_{t-1} + u_t \quad (3.11)$$

Denklem 3.12'de y_t , y 'nin t döneminde aldığı değeri, y_{t-1} ise $t-1$ dönemde aldığı değeri ve u_t stokastik hata terimini göstermektedir. u_t hata terimi aynı zamanda beyaz gürültü hata terimi olarak da anılmaktadır. Y_{t-1} katsayısının 1'e eşit olduğu durumda birim kök sorunuyla yani durağan olmama sorunuyla karşıkarşıya kalınmaktadır.

Buna göre denklemi yeniden ifade etmek gerekirse

$$y_t = \rho y_{t-1} + u_t \quad (3.12)$$

Regresyon hesaplanır ve sonuç $\rho = 1$ 'e eşit olursa y_t olasılıklı değişkeninin bir birim köke sahip olduğu ortaya çıkar ve bu durum zaman serisi analizinde, rassal yürüyüş olarak bilinir ve serinin durağan olmadığı anlamını taşır (Güvenek, 2009, s. 137-138).

Zaman serilerinin her biri 1. mertebe otoregresif süreç şeklinde değildir, bazen mertebeler farklı olabilir. Genişletilmiş Dickey-Fuller testi metodolojisini anlamak için p 'ci mertebe bir otoregresif süreci aşağıdaki gibi ifade edilebilir;

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 y_{t-1} + \alpha_2 y_{t-2} + \dots + \alpha_{p-1} y_{t-p+1} + \alpha_p y_{t-p} + u_t \quad (3.13)$$

denklemin her iki tarafına $\alpha_p y_{t-p+1}$ ilave edilip tekrar çıkarıldığında;

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 y_{t-1} + \alpha_2 y_{t-2} + \dots + \alpha_{p-2} y_{t-p+2} + (\alpha_{p-1} + \alpha_p) y_{t-p+1} - \alpha_p \Delta y_{t-p+1} + u_t \quad (3.14)$$

ulaşılır. Tekrar her iki tarafa $(\alpha_{p-1} + \alpha_p) y_{t-p+2}$ değeri ilave edilip çıkartıldığında;

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 y_{t-1} + \alpha_2 y_{t-2} + \dots + (\alpha_{p-1} + \alpha_p) y_{t-p+2} - \alpha_p \Delta y_{t-p+1} + u_t \quad (3.15)$$

denklemini elde edilir. Aynı yöntemle devam edildiğinde ADF birimkök testi

için aşağıdaki eşitlik elde edilmektedir,

$$\Delta y_t = \alpha_0 + \alpha_1 y_{t-1} + \sum \beta \Delta y_{t-1} + u_t \quad (3.16)$$

Denkleminde ΔY_t durağan olup olmadığı test edilen Y_t değişkeninin birinci farkını, α_0

bir regresyon doğrusunun koordinat eksenlerini kestiği noktayı, α_1 katsayı değeri, t

genel eğilim değişkenini, Δy_{t-1} gecikmeli fark terimlerini, p gecikme uzunluğunu, ε_t

ise hata terimini ifade etmektedir (Kutlar, 2009, s. 327-328).

Dickey ve Fuller Monte-Carlo simülasyon çalışmalarına dayanarak, sıfır hipotezi altında birim kökün varlığını test etmek için kritik değerleri tabloştürmüşlardır. Düzeltilmiş bu tabloya Dickey-Fuller τ (tau) tablosu adı verilmiştir. Bu durum literatürde τ (tau) istatistiği veya Dickey-Fuller testi olarak geçmektedir.

Dickey-Fuller birim kök testinin teorik ve pratik sonuçları aşağıdaki üç regresyonu dikkate almaktadır;

$$\text{Sabit terimsiz trendsiz Dickey-Fuller denklemi: } \Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + u_t \text{ istatistiği} \quad (3.17)$$

$$\text{Sabit terimli trendsiz Dickey-Fuller denklemi: } \Delta Y_t = \beta_0 + \delta Y_{t-1} + u_t \tau_t \text{ istatistiği} \quad (3.18)$$

$$\text{Sabit terimli trendli Dickey-Fuller denklemi: } \Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \delta Y_{t-1} + u_t \tau_t \text{ istatistiği}$$

(3.19)

Her durumda $u_t = \text{IID}(0, \sigma^2)$ olduğu varsayılmakta ve sıfır hipotezi $\delta=0$, yani birim kök olduğunu göstermektedir (Sevüktekin & Nargeleçekenler, 2010, s. 313-318).

Dickey ve Fuller tarafından oluşturulan ADF tablosuna göre sabit terimsiz ve trendsiz koşullarda y %1'de, k , %5'de ve h %10'da $I(0)$ iken diğer değişkenler durağan bulunmamaktadır. Trendli ve sabit terimli koşulda hedef değişkenleri yalnızca %1 anlamlılık düzeyinde durağanlık göstermektedir. Belirtelim ki sabit terimli koşullarda değişkenlerin hiçbirisi durağanlık göstermemektedir. Bu durum,

ADF testlerinin, değişkenlerin birinci farklarıyla tekrarlanmasını gerekli kılmıştır.

(Yenipazarlı, 2009, s. 188-189).

3.2.2.2.3 Phillips Perron (PP) Birim Kök Testi

Phillips ve Perron, Dickey-Fuller tarafından geliştirilen hesaplama yöntemini geliştirerek hata terimindeki ardışık ilişkiyi hesaba katmak için gecikmeli fark değerlerini eklemeyen katsayısal olmayan (nonparametrik) istatistik yöntemlerini kullanmaktadır (Gujarati & Porter, 2012, s. 758). Phillips-Perron testi ADF testinin bir dönüşümüdür ve bu dönüşüm sorunlu parametrenin bağımlılığını asimptotik olarak ortadan kaldırır. Bunu yaparken parametrik olmayan bir yöntem kullanır. Phillips-Perron yaklaşımında Dickey-Fuller prosedüründeki regresyon eşitliklerine değil, sadece test istatistiğine bir dönüşüm yapılmıştır (İğde, 2010, s. 19).

PP testi için en basit model AR(1) aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir;

$$y_t = \mu + u_t + \alpha y_{t-1} \quad (3.20)$$

Burada, $t=1,2,\dots,T$ ve model için birim kök $1/\alpha$ ile bulunur. $\alpha = 1$ olduğunda seride birim kök var demektir. PP testi için kullanılan formül aşağıdaki gibidir;

$$Z_\alpha = T(\hat{\alpha}_1 - 1) - CF \quad (3.21)$$

Burada, CF, düzeltme faktörüdür (Sevüktekin & Nargeleçekenler, 2010, s.365).

PP (1988) testi, DF ve ADF testinin t istatistikleri geliştirilmesinde hata terimlerinin varsayımları konusundaki sınırlamaları dikkate almaması sebebiyle daha esneklerdir. DF ve ADF testleri hata teriminin bağımsız ve sabit varyanslı olduğunu kabul eder. Bu metodoloji kullanılırken hata terimleri arasında korelasyon olmadığına ve sabit varyansa sahip olduklarından emin olmak gerekir. PP (1988) DF'nin hata terimleri ile ilgili olan bu varsayımını genişletmişlerdir. DF testinin bağımsızlık ve homojenite varsayımları PP testinde terk edilmiştir. Bunun yanı sıra PP (1988) testi ile hata terimlerinin zayıf bağımlılığı ve heterojen dağılımı kabul edilmiştir (Tarı, 2014, s.400).

3.2.2.3 Eşbütünleşme Analizi

Durağan olmayan serilerle yapılan analizlerin sahte regresyon sonuçlarına neden olabileceği bilinmektedir. Bu sebeple, Box ve Jenkins (1970), serilerin modellenmeden önce ardışık olarak fark alma işleminden geçirilerek durağan olmayan serilerin durağan bir hale dönüştürülmesini ve bu sürecin ekonometrik modellemenin

bir ön koşulu gibi kabul edilmesinin gerekliliğini savunmuştur. Ancak daha sonra bu görüş Sargan (1964), Hendry ve Mizon (1978) ve Davidson (1978) vb. gibi iktisatçılar tarafından eleştirilmiştir. Bu iktisatçılar farkı alınmış serilerle yapılan analizlerde özellikle uzun dönem durumunda tahmin yapmaktaki oluşabilecek güçlükler sebebiyle, fark alma yöntemini eleştirmişlerdir (J.Dolado, Jenkinson, & Sosvilla Rivero, 1990, s.250).

Eşbütünleşme yaklaşımı uzun dönemde fark almaktan kaynaklanan bilgi kaybını ve doğrusal kombinasyonlarını bulmayı amaçlar. Belirtilmesi gerekir ki durağan serilerin eşbütünleşik olup olmadığına bakılmamaktadır. Çünkü bir serinin birim kökü varsa, iktisadi olarak uzun dönemde yakınsayacağı herhangi bir değer yoktur. Durağan olmayan zaman serilerinde ise eşbütünleşme olması için, dışsal olan kalıcı şokların farklı dozlarda ve biçimlerde olsa bile sistemdeki tüm değişkenleri ortak olarak etkilemesi gerekmektedir. Yani, bu durumda durağan olmayan iki farklı zaman serisi aynı dereceden entegre iseler, iki seri arasında eşbütünleşme olabilir ve aralarındaki regresyon yanıltıcı olmaz (Tarı, 2014, s. 415). Kısaca iki veya daha fazla zaman serisi kendileri durağan olmadıkları halde doğrusal bileşimlerinin durağan olması durumunda, eşbütünleşik oldukları söylenebilir (Işık T. T., 2013, s.458).

Eşbütünleşme kavramını basit bir örnekle açıklamak mümkündür:

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 X_t + u_t \quad (3.22)$$

Burada Y_t ve X_t birinci mertebeden tümleşik $I(1)$ değişkenlerini gösterirse, bu iki değişkenin eştümleşik olması, hata terimi u_t 'nin durağan olmasına bağlıdır.

Denklem (3.23)'den elde edilen hata terimi

$$u_t = Y_t - \beta_0 - \beta_1 X_t \quad (3.23)$$

şeklinde hesaplanmakta ve denge sapması olarak adlandırılmaktadır. Dolayısıyla hata teriminin düzey halinde tümleşik $I(0)$ olması, Y_t ve X_t değişkenlerinin eştümleşik olduğu anlamına gelmektedir (Sevüktekin & Nargeleçekenler, 2010, s. 484).

Eşbütünleşme sürecini kısaca özetlemek gerekirse (Tarı, 2014, s. 417);

- Serilerin aynı dereceden bütünleşik olup olmadığı araştırılır,
- Seriler aynı dereceden bütünleşik ise, eşbütünleşme regresyon denklemi kurulur,
- Denge hata terimlerinin durağan olup olmadıkları araştırılır. Yani

eşbütünleşme test edilir.

Eşbütünleşme kavramı ile ilgili ilk çalışmalar Engle ve Granger (1987) tarafından yapılmıştır. Engle-Granger yaklaşımına göre, her bir değişken için birim kök testleri uygulanmalı ve sonuç olarak değişkenlerin birinci mertebeden tümleşik $I(1)$ olduklarını bulmak gerekmektedir. Aksi takdirde analiz için bu yaklaşım kullanılamaz (Sevüktekin & Nargeleçekenler, 2010, s. 486).

Engle-Granger eşbütünleşme testi,

$$Y_t = a_0 + a_1 X_t + u_{1t} \quad (3.24)$$

$$X_t = b_0 + b_1 Y_t + u_{2t} \quad (3.25)$$

regresyonlarından biri kullanılarak yapılabilmektedir. Bu regresyonlardan biri bulunarak, onun yardımı ile e_t hata terimleri elde edilir,

$$e_t = \delta e_{t-1} + v_t \quad (3.26)$$

ilişkisi ele alınır. 3.24 veya 3.25 nolu regresyon ile birlikte ADF istatistiği ve MacKinnon kritik değerleri bulunarak e_t hata terimlerine birim kök testi yapılır. Anlaşılacağı gibi, Engle-Granger eşbütünleşme testi uygulamada ADF testi olarak gerçekleştirilmektedir. ADF istatistiğinin mutlak değeri MacKinnon kritik değerlerinin mutlak değerinden küçükse, birim kök olduğuna ve e_t serisinin durağan olmadığına ve dolayısıyla Y_t ve X_t değişkenlerinin ko-entegre olmadıklarına karar verilir. Eğer, tersi geçerliyse, birim kök olmadığına ve e_t serisinin durağan olduğuna ve dolayısıyla Y_t ile X_t değişkenlerinin eşbütünleşik oldukları sonucuna varılır. Granger, iki seri eşbütünleşik iseler bu seriler arasında en az bir yönde bir nedensellik ilişkisi olması gerektiğini ortaya koymuştur (Tarı, 2014, s. 416).

3.3 Ampirik Analiz

Çalışmada eğitimin kalkınma üzerine etkisinin belirlenmesine yönelik olarak iki ayrı model kullanılacaktır. Bu testler Eviews 9.5 paket programı yardımıyla yapılmıştır.

3.3.1 Birim Kök Testi Sonuçları

Çalışmada kullanılan değişkenlerin durağanlıkları ADF ve PP birim kök testleri ile sınanmış ve test sonuçları Tablo 16'da sunulmuştur. Test sonuçlarına göre değişkenlerin seviyede birim kök içerdikleri, ancak birinci farkları alındıktan sonra durağan oldukları belirlenmiştir.

Tablo 16: Değişkenlerin ADF ve PP Birim Kök Testleri

Değişkenler	ADF Testi		PP Testi	
	Sabit	Sabit+Trend	Sabit	Sabit+Trend
KBDG	-1.26	-1.24	-0.71	-2.28
D(KBDG)	-3.96*	-3.94**	-4.02*	-4.00**
ORTA	-2.58	-2.83	-2.43	-2.83
D(ORTA)	-7.80*	-7.96*	-8.51**	-21.4**
MESLEK	-1.32	-2.66	-1.54	-2.66
D(MESLEK)	-3.73**	-4.02**	-3.70**	-4.02**
LISE	-1.32	-1.02	-1.76	-1.70
D(LISE)	-4.71*	-4.72*	-3.37**	-3.37**
UNI	-1.67	-2.50	0.30	-2.96
D(UNI)	-3.49**	-4.64*	-3.76*	-3.76**
YAT	-1.04	-2.07	-0.59	-2.88
D(YAT)	-4.17**	-3.91**	-4.18*	-3.91*

Not: Değişkenlerin hem düzey, hem de birinci fark sonuçları görülmektedir. * ve ** değerleri sırasıyla %1 ve %5 anlam seviyelerinde serilerin durağanlıklarını göstermektedir. Optimal gecikme uzunluğu ADF için Schwarz bilgi kriterine göre, PP için Bartlett Kernel Newey-West Bandwidth kriterine göre belirlenmiştir. Değişkenlerin yanlarındaki açıklamalar İthalat Fiyatları ve Deflatör değişkenleri kullanılarak elde edilen Rekabet değişkeni farklılığını belirtmek için verilmiştir.

3.3.2 Eşbütünleşme Analizi Sonuçları

Eğitim ile ekonomik kalkınma arasındaki uzun dönemli etkileşim Engle ve Granger (1987) eşbütünleşme testi ile analiz edilmiş ve test sonuçları Tablo 17'de sunulmuştur. Analiz sonuçları eğitim seviyesinin ekonomik kalkınmayı pozitif etkilediğini göstermektedir.

Hata Düzeltme Mekanizması olarak adlandırılan kısa dönem analizinde, uzun dönemden elde edilen hata teriminin bir dönem gecikmeli değerinin, hem 1'den küçük olması hem de işaretinin negatif olması ve istatistiksel olarak anlamlı olması, eşbütünleşme ilişkisinin geçerli olduğunu göstermektedir.

Tablo 17: Bağımlı Değişken LNKBDG

Uzun dönem			Kısa Dönem		
Değişkenler	Katsayılar	t ist.	Değişkenler	Katsayılar	t ist.
C	-0.73	-0.06	C	0.02	1.00
LNORTA	-3.17	-4.42*	D(LNORTA)	-3.71	-3.60*
LNMESLEK	1.16	2.33**	D(LNMESLEK)	2.17	3.30*
LNLISE	0.32	1.19	D(LNLISE)	0.20	0.50
LNUNI	2.46	4.23*	D(LNUNI)	2.01	2.83*
LNİYAT	0.27	2.40**	D(LNİYAT)	0.06	0.53
DUMY20072014	0.50	3.61*	D(DUMY20072014)	0.28	2.15*
			RESID(-1)	-0.76	-3.30*
R ²	0.99		R ²	0.80	
D.W	1.87		D.W.	1.94	
F. ist.	286.19*		F. ist.	9.52*	

*,** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık seviyelerini göstermektedir.

Tablo 17’de görüldüğü gibi Azerbaycan’da ekonomik kalkınmaya en büyük etkiyi üniversiteye kayıt yaptıran öğrenci sayısı değişkeni yapmaktadır. Bunun yanı sıra eğitim kademesi yükseldikçe ekonomik kalkınmaya olan etkinin de yükseldiği görülmektedir. Zorunlu eğitime (1-9’cu sınıf) kayıt yaptıran öğrenci sayısını gösteren LNORTA değişkeninin KBDG üzerine yaptığı etkinin negatif değer alması, bu kademedeki öğrenci sayısının diğer eğitim kademelerdeki öğrenci sayıları ile kıyaslandığında daha vasıfsız olmaları ile açıklanabilir. Dolayısıyla eğitim seviyesi zorunlu eğitimle sınırlı olan kişilerin diğer eğitim seviyesindeki kişilerle kıyaslandığında gelir elde etme (üretim katkıda bulunma) sürecinde olumsuz etkilendikleri görülmektedir. Buna ilave olarak sabit sermaye yatırımlarının KBDG üzerindeki etkisinin (LNİYAT değişkeni) kısa dönemde anlamsız, uzun dönemde ise anlamlı ve beklendiği gibi pozitif olduğu görülmektedir. Liseye kayıt yaptıran öğrenci sayısının KBDG üzerine yaptığı etkinin hem kısa hem de uzun dönemde anlamsız olması dikkati çekmektedir. Diğer yandan 2007-2014 dönemi ile öncesi arasındaki yapısal farkı gösteren DUMY20072014 kukla değişkeninin pozitif değer alması ve istatistiksel olarak anlamlı olması bu dönemde petrol fiyatlarındaki artışla açıklanabilir. Zira ihracatının neredeyse %85’ni hammadde oluşturan Azerbaycan ekonomisi, dünya piyasasında petrol fiyatlarındaki değişimlerden etkilenmektedir. Özellikle 2007-2014

döneminde petrol fiyatlarında artış yaşandığı bilinen bir gerçektir. Analiz sonucunda, Azerbaycan'da eğitim seviyesi yükseldikçe ekonomik kalkınmanın pozitif etkilendiğini göstermektedir.

SONUÇ

Kalkınma kavramı ilk kez Büyük Buhran döneminde ortaya çıkmasına rağmen özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında iktisatçıların dikkatini çekmeye başlamıştır. Bütün dünyayı etkisi altına alan savaş sonrasında uluslararası ekonomik sistemde oluşan çöküntü, kalkınma iktisadının gelişimine hız kazandırmıştır. Kalkınma İktisadının temel amacı, savaş sonrasında ekonomileri ciddi bir şekilde etkilenen Batı ülkelerinin ve azgelişmiş ekonomilerin sorunlarını çözmek olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomileri etkilenen ülkeler, sürekli olarak azgelişmişlikten kurtulmaya çalışmıştır ve günümüzde de bu süreci devam ettiren ülkeler mevcuttur. Gelişmişlik ve azgelişmişlik düzeyleri uluslararası kuruluşların yaptığı araştırmalar sonucunda belirlenen kriterler ile sınıflandırılmaktadır. Bu kriterler genellikle, kişi başına düşen GSYH, ülkenin GSYH'den eğitime ayırdığı pay, kişi başına düşen sağlık harcamaları, adaletsiz gelir dağılımı, temel hak ve özgürlükler, demokrasi düzeyi, toplumda kadının yeri ve cinsiyet eşitliği vb. kriterlerdir. Bir ülkenin gelişmiş ülke kategorisinde yer alabilmesi için bu kriterlerin hemen hemen hepsine sahip olması gerektiğinin belirtilmesigerekir.

Ülkeler arasındaki gelişmişlik farkları genellikle ülkelerin sahip oldukları nitelikli işgücüyle belirlenmektedir. Daha açık bir ifadeyle, bir ülkenin en önemli serveti iyi yetiştirilmiş insan gücüdür. Bu bakımdan her ülkenin eğitime önem vermesi gerekmektedir. Bu durumun bilincinde olan özellikle gelişmiş ülkeler eğitime ciddi oranda kaynak ayırmaktadır.

Eğitilmiş veya nitelikli işgücü ile okuma yazma bilen nüfus kastedilmemektedir. Daha çok analitik düşünme becerisi olan, yeni teknolojilere uyum sağlayabilen ve yaşadığı toplumun gelişimine etki edebilecek işgücü kastedilmektedir.

Ekonomik kalkınmanın girdileri arasında yer alan beşeri sermaye kavramı, en genel tanımıyla bireyin doğuştan sahip olduğu veya sonradan geliştirdiği niteliklerin değeri olarak ifade edilebilir. Beşeri sermayenin bileşenlerinden biri olan eğitim hem

ölçülmesinin nispeten kolaylığı bakımından, hem de toplum üzerinde yarattığı pozitif dışsallıklardan dolayı beşeri sermayenin ve dolayısıyla kalkınmanın en önemli bileşeni olarak kabul edilmektedir.

Eğitim, tek tanım ile ifade edilmesi güç, oldukça geniş ve karmaşık bir kavramdır. Ama araştırmacıların üzerinde fikir birliği yaptığı tanımdan yola çıkarsak eğitim, bireyin davranışlarında, kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak olumlu ve istedikleri yönde değişiklik oluşturma sürecidir. Eğitim birey için sadece verimliliğini ve niteliğini artırdığı bir süreç olarak kalmayıp aynı zamanda onlara bilgi üretme, anlama ve yorumlama yeteneklerini de kazandıran bir süreçtir. Bununla birlikte eğitim, bireyler ve toplum için doğrudan bir maddi kazanç kaynağı olmanın yanı sıra, uzun dönemde ortaya çıkabilecek parasal ve parasal olmayan getiriler elde etmesini de sağlamaktadır. Parasal olarak eğitimin birey için getirisi, bireye kazandırdığı nitelikler ile üretkenliğinin artması ve buna bağlı olarak kazanç düzeyinin yükselmesidir. Bu durum refah seviyesinde yükselmeye neden olacaktır. Eğitimin parasal olmayan getirileri ise ülkede siyasi istikrar ve demokratikleşme yaratması, cinsiyetler arası eşitlik, yoksulluk ve bireyler arasında eşitsizliğin giderilmesi, gelir dağılımında adalet, çevreye karşı duyarlılık, düşük suç oranları, toplum sağlığı bilincinin oluşması, düşük doğurganlık hızı, aynı zamanda teknolojiye uyum sağlama ve istihdama katkı vb. gibi net getirilerdir.

Kısaca, eğitim ile kalkınma arasında doğrusal ve olumlu yönde bir ilişkinin varlığı artık ekonomistler tarafından onaylanan bir gerçektir. Bu nedenle, ülkeler açısından eğitime olan dikkat ve verilen önem gün geçtikçe artmaktadır. Özellikle, gelişmekte olan ülkelerin eğitime daha fazla önem vermesi gelişmeleri açısından doğru olacaktır.

Çalışmada, Azerbaycan'ın bağımsızlığından itibaren günümüze kadar eğitim düzeyinin kalkınma seviyesine yaptığı etki araştırılmıştır. Azerbaycan eğitim sistemi tarihi boyunca birçok kez değişimler yaşamış ve defalarca revize edilmiştir. İlk olarak 1918 yılına kadar Arap alfabesi kullanan ülke, 1918-1920 yılları arasında Latin alfabesini benimsemiştir. Daha sonra 1920- 1991 döneminde Kiril alfabesi ile eğitim görmüş olan ülke, son olarak 1991'de bağımsızlığını ilan ettikten sonra Latin alfabesini tekrar kullanmaya başlamıştır (Zengin, 2010, s. 140). Bu özel deneyimi yaşamak ülke için bir ayrıcalık olmuştur. Özellikle, bağımsızlık sonrası devletin uyguladığı politikalar dikkat çekicidir. 1991 sonrasında eğitim sisteminde yapılan

reformlar daha çok, ideolojik ve siyasete bağlı eğitim anlayışının müfredattan çıkarılmasına, öğrenme sürecinin piyasa ekonomisinin taleplerine uygun bir biçime getirilmesine ve Sovyetler'den kalma ezberci sistemden uzaklaşarak Batılı eğitim sistemine yönelime neden olmuştur. Azerbaycan, eğitim sisteminin niteliğini ölçmek için PISA testlerine başvurmuştur. 2006 ve 2009 yıllarında yapılan PISA testlerinin sonuçlarına göre Azerbaycan'da temel eğitim nüfusun çoğunluğuna ulaşırken, eğitimin kalitesi aynı düzeyde değildir. Azerbaycan'ın PISA 2006 sonuçları sırasıyla şöyledir: Azerbaycan matematik okuryazarlığında 57 ülke içinde 32'ci, okuma becerilerinde 54'cü, fen okuryazarlığında ise 53'cü sırada yer almaktadır. Azerbaycan 2009 yılında da PISA'ya katılmış ve daha başarılı sonuçlar alamamakla birlikte var olan başarısını da sürdürmemiştir. Azerbaycan'ın 2009 yılı için PISA sonuçları sırasıyla şöyledir: Ülke matematik okuryazarlığında 45'ci, okuma becerilerinde 64'cü, fen okuryazarlığında 63'cü sırada yer almıştır. Bu sonuçlar Azerbaycan eğitiminin hala reformlara ihtiyaç duyduğunu ve eğitimde Sovyetler etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır. Devlet bu olumsuz sonuçların sebebi olarak ülkedeki eğitim sisteminin PISA testlerine uygun olmamasını göstermiş ve müfredatta değişikliğe gidileceğini duyurmuştur. Bu durumda eğitim sistemini yenilemeden ve bu yeniliğin öğrenciler üzerinde karşılığını almadan PISA'ya katılmanın anlamsız olduğunu vurgulayan Azerbaycan Eğitim Bakanlığı Azerbaycanlı öğrencilerin PISA'ya yeniden katılmaları için yeni müfredatla eğitilen öğrencilerin 15 yaşına ulaşmaları gerektiğini vurgulayarak Azerbaycan'ın yalnız 2018 yılında yeni müfredatın yetiştirdiği öğrencilerle bu sınava katılabileceğini belirtmişlerdir. PISA'daki başarısız sonuçlara rağmen Azerbaycan okur yazarlık oranında birçok Türk devletinden çok daha iyi sonuçlara imza atabilmiştir. Azerbaycan'da okuryazarlık oranı %99,8'dir.

Azerbaycan petrol ihracatçısı olan bir ülkedir. Bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından itibaren üst üste yaşanan olumsuz gelişmeler, ilk etapta Azerbaycan ekonomisini çok zorlasa da özellikle 1994 yılından itibaren enerji kaynaklarının üretimi ve Dünya piyasalarına olan ihracatına ilişkin önemli projelere imza atması ülkenin düştüğü ekonomik buhrandan çıkmasında etkili olmuştur. 1994 yılında "Asrın Anlaşması" adı verilen petrol anlaşması ile ülkede iktisaden yeni bir devir başlamıştır. Bu döneme kadar savaş şartlarının ve belirsizliğin hâkim olduğu ülke ekonomisinde işsizlik, hiperenflasyon, düzensiz politik ortam, ihracatın keskin bir

şekilde düşmesi ve milli paranın değer kaybetmesi vb. konjonktürel dalgalanmalar yaşanmıştır. 1994 sonrasında ise yapılan petrol anlaşmaları, OECD ve IMF ile imzalanan ekonomide yeniden yapılanma ve özelleştirme programları ve yabancı yatırımcıyı çekmek için devletin uygulamaya koyduğu idari düzenlemeler ülkenin ekonomik olarak toparlanmasına ve 1995 yılının ekonomik düzenlerinin başlangıç yılı olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. 1995 yılından 1998 yılına kadar Azerbaycan’da yabancı yatırım oranı sürekli artmış ancak, 1998 Rusya krizinin etkisiyle düşüşe geçmiştir. Yabancı yatırımların tekrar eski düzeyine dönmesi ise 2000 yılının sonuna denk gelmiştir. Resmi verilere göre 1994-2016 yılları arasında Azerbaycan’a yaklaşık 24 milyar dolarlık bir yatırım yapılmıştır. Belirtmek gerekir ki Azerbaycan’a yapılan yabancı yatırımların çok büyük bir kısmı petrol sektörünün payına düşmektedir. Aynı zamanda, ülkenin ihracatında çok büyük bir oran petrol ve petrol ürünlerinden oluşmaktadır. Azerbaycan’da petrol ve petrol ürünlerinin ihracattaki payı son yıllarda ortalama olarak %85’in üzerindedir. Bu durum ülke ekonomisinde birçok sorunun başlangıç noktasını teşkil etmektedir. Ekonominin tek taraflı gelişmesi ve sadece doğal kaynaklara dayanması Dünya petrol fiyatlarındaki değişmelerden ülkenin çok çabuk etkilenmesine ve “kırılgan” bir konumda olmasına sebep olmaktadır. Bu durumun iktisat literatüründe karşılığı “Hollanda Hastalığı”dır. Hollanda Hastalığı genel tanımı ile ülke ekonomisinde hızlı gelişen bir sektörün diğer sektörlerin gelişimini kısıtlayarak, geri kalmasına neden olması veya bu sektörleri çökertmesi olarak tanımlanabilir. Kısaca açıklarsak, doğal kaynak ihracatı sonucu ülkeye bir anda çok ciddi bir döviz girişi yaşanmakta, bunun sonucunda da milli paranın değeri artmaktadır. Dolayısıyla ihracatta sorunlar başlamakta ve ülke için ithalat daha karlı bir duruma dönüşmektedir. Bu da ülkede yerli sanayiye ve üreticiye olumsuz yansımakta ve giderek ülkenin üretim miktarının düşmesine neden olmaktadır.

Analiz sonucunda Azerbaycan’da ekonomik kalkınmaya en büyük etkiyi üniversiteye kayıt yaptıran öğrenci sayısı değişkeninin yaptığı görülmektedir. Bunun yanı sıra eğitim kademesi yükseldikçe ekonomik kalkınmaya olan etkinin de yükseldiği görülmektedir. Zorunlu eğitime (1-9’cu sınıf) kayıt yaptıran öğrenci sayısını gösteren LNORTA değişkeninin KBDG üzerine yaptığı etkinin negatif değer alması, bu kademedeki öğrenci sayısının diğer eğitim kademelerdeki öğrenci sayıları ile kıyaslandığında daha vasıfsız olmaları ile açıklanabilir. Dolayısıyla eğitim

seviyesi zorunlu eğitimle sınırlı olan kişilerin diğer eğitim seviyesindeki kişilerle kıyaslandığında gelir elde etme dolayısıyla üretime katkıda bulunma sürecinde olumsuz etkilendikleri görülmektedir. Buna ilave olarak sabit sermaye yatırımlarının KBDG üzerindeki etkisinin (LNYAT değişkeni) kısa dönemde anlamsız, uzun dönemde ise anlamlı ve beklendiği gibi pozitif olduğu görülmektedir. Liseye kayıt yaptıran öğrenci sayısının KBDG üzerine yaptığı etkinin hem kısa hem de uzun dönemde anlamsız olması dikkati çekmektedir. Diğer yandan 2007-2014 dönemi ile öncesi arasındaki yapısal farkı gösteren DUMY20072014 kukla değişkeninin pozitif değer alması ve istatistiksel olarak anlamlı olması bu dönemde petrol fiyatlarındaki artışla açıklanabilir. Zira ihracatının neredeyse %85'ni hammadde oluşturan Azerbaycan ekonomisi, dünya piyasasında petrol fiyatlarındaki değişimlerden etkilenmektedir. Özellikle 2007-2014 döneminde petrol fiyatlarında artış yaşandığı bilinen bir gerçektir. Analiz sonucunda, Azerbaycan'da eğitim seviyesi yükseldikçe ekonomik kalkınmanın pozitif etkilendiğini göstermektedir.

Analiz sonucunda Azerbaycan'da eğitim seviyesi yükseldikçe KBDG'nin olumlu yönde etkilendiği görülmüştür. Bu durum Azerbaycan'da eğitime önem verilmesinin hem birey hem de toplum açısından oldukça önemli olduğunu ortaya koymuştur. Bunun için ilk olarak eğitim yatırımlarının yeterli seviyeye ulaşması ve eğitimde nitelik sorununun çözülmesi gerekmektedir. Cumhuriyetin kazanıldığı ilk yıllardan itibaren Azerbaycan eğitim sisteminin piyasa şartlarına uyumlu hale gelmesi için belirli adımlar atılmış olsa da henüz istenilen seviyeye ulaşamadığı PISA testleri sonuçlarından da görülmektedir. Azerbaycan ihracat yapısı incelendiğinde ihracatının % 85-90'nın doğalgaz, petrol ve petrol benzeri ürünlerden ibaret olduğu görülmektedir. Azerbaycan ekonomisinin doğal kaynaklara bağımlılığının bu şekilde yüksek olması, üretim yapısının olumsuz etkilenmesi ve imalat sanayisinin rekabet gücünün zarar görmesi, literatürde Hollanda hastalığı olarak kabul gören ekonomik bir sorunun Azerbaycan'da varlığına işaret etmektedir.

Günümüz dünyasında ülkelerin ekonomik kalkınmasının temel belirleyicilerinden birinin eğitilmiş işgücü olduğu bilinmektedir. Eğitim hem bireylerin niteliklerini ve bilgi seviyelerini artıran bir faktör olması hem de dışsalıklar yaratması, teknolojik gelişme ve buluşların ortaya çıkmasını sağlaması açısından beşeri sermayenin önemli bileşenlerinden birisi olarak görülmektedir. Bunun yanı sıra gelişmiş ülke örneklerinde de görüldüğü gibi ülkelerin eğitim

seviyesinin ve kalitesinin yükselmesi ile üretim ve ihracat yapısının da değişeceği, üretimin bilgi içeren, katma değeri ve küresel rekabet gücü daha yüksek sektörlere kayacağı kabul edilmektedir.

Bu bakımdan gelişmiş ülkeler seviyesine ulaşmak için Azerbaycan'ın eğitimde ilerleme kaydetmesi ve katma değeri yüksek üretime ve ihracata geçmesi gerekmektedir. Bu sebeple Azerbaycan, petrol ihracatından gelen geliri eğitimin niteliğinin yükseltilmesine, AR-GE yatırımlarına, bilime ve petrol dışı imalat sanayiye yönlendirerek ihracat yapısını değiştirmeli, ihracatta çeşitlilik yaratmalı ve bununla da dış etkilerden kendini koruyarak ekonomisini güçlendirmelidir. Azerbaycan'da eğitim yatırımlarına verilen önem arttıkça ve yapılan yatırımlar iyi yönlendirildikçe eğitimde kalitenin artacağı, nitelik sorunlarının ortadan kalkacağı ve gelişim sağlanacağı beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- (2018, 05. 15). Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı Resmi Web Sitesi: <http://edu.gov.az/az/page/355> adresinden alınmıştır
- Abasov, F. (2007). *Azerbaycan'ın Petrol Sektörü ve Transit Ticaret Yollarının Dış Ticaretine Etkileri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ablak, K. (2014). *Azerbaycan Ekonomisi, Azerbaycan-Türkiye Ekonomik ve Siyasi İlişkileri Üzerine Bir Uygulama (2005-2012)*. Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Afşar, M. (2009). Türkiye’de Eğitim Yatırımları Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 85-98.
- Afzal, M., Rehman, H. U., Farooq, M. S., & Sarwar, K. (2011). Education and Economic Growth in Pakistan: A Cointegration and Causality Analysis. *International Journal of Educational Research*, 321-335.
- Ahmedov, E. (2006). *Azerbaycan Cumhuriyetinde Yabancı Sermaye Yatırımları Ve Türkiye Değerlendirmesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Akarcalı, S. (2016). *Tüm Yönleriyle Sağlık Turizmi Azerbaycan Ülke Raporu*. Ankara: T.C Sağlık Bakanlığı.
- Akçacı, T. (2013). Eğitim Harcamalarının İktisadi ve Büyümeye Etkisi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(5), 65-79.
- Akdağ, M. (2015). *Box-Jenkins ve Yapay Sinir Ağı Modelleri İle Enflasyon Tahmini*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Akgemci, T., & Koçyiğit, N. (2013). İnsan Kaynaklarında Eğitim Ve Geliştirme Faaliyetlerinin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi. *HUMANITAS-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 17-32.
- Akhundova, J. (2016). Azerbaycan’da Sosyoekonomik Dönüşüm ve Eğitim. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (TURKSOSBİLDER)*, 1(1), 8-13.
- Akın, İ. (1983). *Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi*. İstanbul Üniversitesi Yayınları 3175.
- Akıncıoğlu, N. (2005). *Örgütlerde Eğitim Programlarının Maliyet Etkililik Açısından Değerlendirilmesi: TCMB İçin Bir ROI Modeli Uygulaması*. Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası İnsan Kaynakları Genel Müdürlüğü.
- Aktuğ, S. (2010). Kavramsal açıdan Ekonomik Büyüme Ekonomik Kalkınma ve

Bölüşüm İlişkileri. 8.

- Alaoui, A. E. (2016). Impact of women's education on the economic growth: An empirical analysis applied to Morocco, Algeria, Tunisia, and Egypt. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 2(3), 960-979.
- Alataş, S. (2014). *Ekonomik Kalkınmayı Belirleyen Faktörler: Ampirik Bir Analiz*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Alkan, C. (2005). *Eğitim Teknolojisi* (7. Basım b.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Altay, A., & Pazarlıoğlu, M. (2007). Uluslararası Rekabet Gücünde Beşeri Sermaye: Ekonometrik Yaklaşım. *Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(12), 96-108.
- Altınar, G. (2013). *Ekonomik Gelişmenin Algılanması: Edirne Halkına İlişkin Bir Uygulama*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Amin, S. (1997). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. Çeviri: Semih Lim, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Anand, S., & Ravallion, M. (1993). "Human Development in Poor Countries: On the Role of Private Incomes and Public Services. *Journal of Economic Perspectives*, 7(1), 133-150.
- Aras, O. N. (2003a). Azerbaycan Ekonomik Yapısı ve Enerji Kaynaklarının Ekonomik Önemi. *2023 Dergisi*(27), 40-50.
- Aras, O. N. (2003b). *Azerbaycan Ekonomisi Makro Ekonomik Ve Sektörel Analiz*. Bakü: Kafkasya Araştırmaları Merkezi Yayınları No:2.
- Aras, O. N., & Bulut, C. (2013). Küreselleşme Sürecinde Azerbaycan Ekonomisinin Yeniden Yapılanma Ve Kalkınma Politikası. *Social Science Research Network Electronic Journal*, 1-15.
- Aras, O. N., Suleymanov, E., & Zeynalov, A. (2012). Azerbaycanın Enerji Kaynakları Gelirlerinin Ülke Ekonomisine Etkisi. *Social Science Research Network Electronic Journal*, 1-22.
- Arı, A., & Zeren, F. (2011). CO2 Emisyonu ve Ekonomik Büyüme: Panel Veri Analizi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(2), 37-47.
- Arslan, G. E. (2013). Ekonomik Büyüme, Kalkınma ve Gelir Dağılımı. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 45-52.
- Aslan, K. (2001). Eğitimin Toplumsal Temelleri. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(5), 16-30.
- Aslanov, E. İ. (1998). Azerbaycanda Yerel Yönetimler. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 7(3), 112-129.
- Atalay, A., Tortum, A., & Gökdağ, M. (2012). Türkiye'de 1977-2016 Yılları Arasında Meydane Gelen Aylık Trafik Kazalarının Zamansal Analizi. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 18(3), 221-229.
- Atik, A. (2013). Küreselleşme Bağlamında Kalkınma Politikalarına Sosyolojik Bir

- Bakış. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1).
- Atik, H. (2006). *Beşeri Sermaye, Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme* (1. Baskı b.). Bursa: Ekin Kitabevi.
- Aydın, E. (2006). *Küreselleşme-Kalkınma İlişkisi*. Gebze: Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi*. (2018, Nisan 19). Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi Resmi Web Sitesi: <https://www.stat.gov.az> adresinden alınmıştır
- Aziz, B., Khan, T., & Aziz, S. (2008). Impact of Higher Education on Economic Growth of Pakistan. *Journal of Social Sciences and Humanities*, 6(2), 1-22.
- Bal, M. D. (2016). Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğine Genel Bakış. *Kadın Sağlığı Hemşireliği Dergisi*, 1(1), 15-28.
- Baş, K. (2004). Türkiyede Zorunlu Eğitim Süresinin Arttırılmasının Sağlayacağı Kazançlar. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*, 59(3), 21-42.
- Başaran, İ. E. (1992). *Eğitime Giriş* (9.Baskı b.). Ankara: Kadioğlu Matbaası.
- Başkaya, F. (2001). *Az gelişmişliğin Sürekliliği*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Bellù, L. G., & Liberate, P. (2005). Charting Income Inequality The Lorenz. *EASYPol On-line Resource Materials for Policy Making, Food and Agriculture Organization of the United Nations*.
- Berber, M. (2006). *İktisadi Büyüme ve Kalkınma* (3. Baskı b.). Trabzon: Derya Kitabevi.
- Berber, M. (2017). *İktisadi Büyüme ve Kalkınma*. Trabzon: Ekin Basım Yayın.
- Bilge, A. F. (2001). Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik İstikrara Yönelik Maliye Politikası Uygulamalarının Etkinliği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO Dergisi*, 4(1), 39-58.
- Boldin, R., Morote, E.-S., & McMullen, M. (2000). Higher Education And Economic Growth in the Latin American Emerging Markets. *The 2000 Latin American Studies (LASA) Conference*, 1-17.
- Brewer, A. (2011). *Marksist Emperyalizm Teorileri*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Bulut, C., & Süleymanov, E. (2012). Azerbaycan'ın Hollanda Hastalığı Problemini Önleme Stratejilerinde Türkiye ile Yapılan Ekonomik İlişkilerin Önemi. *SSRN Electronic Journal*, 1-11.
- Bulutoğlu, K. (1981). *Kamu Ekonomisine Giriş* (3.Baskı b.). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Büyükaşlan, M. (1995). Toplumsal Kalkınma Ve Eğitim. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 1(4), 535-544.
- Cebeci, A. K., & Dilber, İ. (2014). Türkiye'nin İnsani Gelişme Endeks Değerinin 2011-2012 Karşılaştırması. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 123-131.
- Cevizci, A. (2012). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Chambers, N., & Çifter, A. (2006). Beşeri Sermayenin Karşılaştırmalı Analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 29, 51-63.

- Çağlar, A., & Gülel, F. E. (2017). Eğitimin Toplumsal Fayda Üzerinde Etkisi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(52), 317-339.
- Çakmak, E., & Gümüş, S. (2005). Türkiye'de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz (1960 - 2002). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(1), 60-72.
- Çakmak, Ö. (2008). Eğitimin Ekonomiye ve Kalkınmaya Etkisi. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11, 33-41.
- Çalışkan, A., & Durman, M. (2016). Mesleki Ortaöğretim İle Kalkınma Düzeyi Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Çalışma. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14(1), 286-299.
- Çalışkan, Ş. (2007). Eğitimin Getirisi (Uşak İli Örneği). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2), 235-252.
- Çalışkan, Ş. (2010). Türkiyede Gelir Eşitsizliği ve Yoksulluk. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 2(59), 89-132.
- Çalışkan, Ş., Karabacak, M., & Meçik, O. (2013). Türkiyede Eğitim-Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1923-2011 (Kantitatif Bir Yaklaşım). *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 29-48.
- Çamurcu, H. (tarih yok). Dünya Nüfus Artışı Ve Getirdiği Sorunlar. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 87-105.
- Çelik, Y. (2006). Sürdürülebilir Kalkınma Kavramı ve Sağlık. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 9(1), 19-37.
- Çetin, B. (2014). *Eğitim ve Kalkınma İlişkisi: Türkiye Örneği*. Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Çolak, M. (2010). Eğitim Ve Beşeri Sermayenin Kalkınma Üzerine Etkisi. *Kamu-İş Dergisi*, 11(3), 109-125.
- Çömlekçi, N. (1971). *Türkiyenin İktisadi Kalkınmasında Eğitimin Rolü*. Ankara: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayın No 85/45.
- Çukurçayır, S., & Tezcan, K. (2011). Demokratikleşme Ve Ekonomik Kalkınma: Etkileşim Analizi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 4(2), 48-76.
- Dalğar, H., Kalkan, A., & Kalkan, Y. (2012). Ekonomik Krizlerin Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerdeki İşletmelerin Finansal Yapılarına Etkileri: İngiltere-Türkiye Karşılaştırması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(3), 75-98.
- DEİK. (2011). *Azerbaycan İş Yapma Rehberi*. İstanbul.
- DEİK. (2012). *Azerbaycan Ülke Bülteni*. İstanbul: TOBB.
- DEİK, & Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. (2012). *Azerbaycan Ülke Bülteni*. İstanbul: TOBB.
- Demir, M. A. (2013). *Kalkınma Teorileri Kapsamında Türkiye'de Ekonominin Planlı Dönemde Analizi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Demir, S. (2006). *Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye Açısından Değerlendirme*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı

Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü .

- Demirci, S. F. (2011). Eğitim ve Verimlilik. *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*(141), 14-21.
- Deniz, A., & Ablak, K. (2015). Azerbaycan-Türkiye Ekonomik İlişkiler Üzerine Bir Uygulama. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(9), 268-293.
- Deviren, N. V. (2014). Bölgesel Kalkınma Teorileri ve Yeni Bölgeselcilik Yaklaşımının Türkiye'deki Bölgesel Kalkınma Politikalarına Etkileri. *Akademik Barış Dergisi*(44), 3.
- Dias, J. (2015). Human Capital Demand in Brazil: The Effects of Adjustment Cost, Economic Growth, Exports and Imports. *Economia*(1), 76-92.
- Dikkaya, M., & Çaylak, A. (2008). Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Ekonomik Ve Politik Dönüşümü:Fırsatlar Ve Sorunlar. *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, 3(5), 131-157.
- Dinler, Z. (1996). *Tarım Ekonomisi* (4. Basım b.). Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Dinler, Z. (2000). *İktisada Giriş* (5.Baskı b.). Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Dinler, Z. (2002). *İktisada Giriş*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Doğan, C., & Tek, M. (2007). *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 93-119.
- Doğan, Ü. (1997). İstihdam-Verimlilik-Eğitim İlişkileri. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 52(1), 229-234.
- Doğrul, N. (2009). Ekonomik Büyümede Eğitim Harcamalarının Etkisi: Panel Veri Analizi. *Sosyal Bilimler Dergisi*(25), 175-184.
- Dulupçu, M. A. (2002). Kalkınma İktisadı Üzerine Bazı Düşünceler. *G.Ü.İ.İ.B.F.*, 37.
- Dunn, J., & Streeter, E. (1971). *Economic and social development: A Process of Social Learning*. Baltimore: MD: Resources For The Future.
- Eke, E. U., & Atsan, E. (2018). Bağımsızlıklarının Ardından Hazar Bölgesi Ülkeleri ile Türkiye Arasındaki Ekonomik İlişkilerin Enerji Sektörü Üzerinden Değerlendirilmesi. *Fiscaoeconomia*, 2(2), 93-124.
- Eralp, S. S. (2006). Avrupa Birliği Katılım Sürecinde Türkiye için Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımları. *Bölgesel Çevre Merkezi- REC Türkiye*, 5.
- Erbay, R. (2013). Ekonomik Kalkınmada Tarımın Rolü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4).
- Ercan, F. (2009). *Modernizm,Kapitalizm ve Azgelişmişlik*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Erdem, A. R. (2005). *Etkili Ve Verimli (Nitelikli) Eğitim*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Erdoğan, İ. (2000). *Kapitalizm Kalkınma Postmodernizm ve İletişim:Sömürünün Paketlenişi*. İzmir: Erk Yayınları.
- Erdoğan, M. (2004). Eğitimin Yol Açtığı Pozitif Dışsallıklar ve İktisadi Kalkınma Üzerindeki Etkileri. *Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(2), 27-57.
- Eren, A. (2012). *Türkiye Ekonomisi* (5. Baskı b.). Bursa: Ekin Basım Yayın

Dağıtım.

- Erkan, B., & Alakbarov, N. (2018). Azerbaycan'ın İhracatında Uzmanlaşma Ve Rekabet Yapısı:Türkiye İle Karşılaştırmalı Analiz. *Yönetim Ve Ekonomi*, 25(1), 55-73.
- Ersoy, M. (tarih yok). Azgelişmişlik ve Demokrasi Üzerine.
- Ersoy, M., & Şengül, T. (1997). Kalkınma Kurumlarında Kentler. *İktisat Dergisi*(97), 70-78.
- Ersöz, F. (2008). Türkiye ile OECD Ülkelerinin Sağlık Düzeyleri ve Sağlık Harcamalarının Analizi. *İstatistikçiler Dergisi:İstatistik ve Aktüerya*, 1(2), 95-104.
- Ertürk, S. (1994). *Eğitimde Program Geliştirme* (8. Baskı b.). Ankara: METEKSAN A.Ş.
- Eser, K., & Gökmen, Ç. E. (2009). Beşeri Sermayenin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri:Dünya Deneyimi Ve Türkiye Üzerine Gözlemler. *Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(2), 41-56.
- Ferreira, F. H., & Gignoux, J. (2010). *Eğitimde Fırsat Eşitsizliği:Türkiye Örneği*. Ankara: TC Cumhuriyeti DPT ve Dünya Bankası Refah ve Sosyal Politika Analitik Çalışma Programı. Çalışma Raporu 4.
- Fukuyama, F. (2006). Savaşların Geleceği. S. P.Huntington içinde, *Medeniyetler Çatışması* (s. 204-218). Ankara: Vadi Yayınları.
- Gelişli, Y., & Çetinkaya, M. (2014). Yatılı İlköğretim Bölge Okulu Öğrencilerinin Yatılı İlköğretim Bölge Okullarının İşleyişine İlişkin Görüşleri. *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*(33), 1-8.
- Genç, M. C., Değer, M. K., & Berber, M. (2010). Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Ekonomisi Üzerine Nedensellik Analizi. *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 5(1), 29-41.
- Gordon, M. (2009). *Sosyoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Gökçen, B. (2006). *Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Önemi:Adana İline İlişkin Bir Uygulama*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gölpek, F. (2012). Eğitim Getirilerinin Özel Ve Sosyal Açından İncelenmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 43-53.
- Gönel, F. D. (2010). *Kalkınma Ekonomisi* (1. baskı b.). Ankara: Efil Yayınevi.
- Görgün, S. (1991). İktisadi Gelişme ve Gelişme İktisadı. 34. İstanbul: İ.Ü.İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları.
- Gövdeli, T. (2016). Türkiye'de Eğitim-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yapısal Kırılmalı Birim Kök ve Eşbütünlük Analizi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 224-238.
- Griliches, Z. (1997). Education, Human Capital, and Growth: A Personal Perspective. *Journal of Labor Economics*, 15(1), 330-344.
- Gujarati, D. N., & Porter, D. C. (2012). *Temel Ekonometri* (5. Basımdan Çeviri b.).

- (Ü. Şenesen, & G. G. Şenesen, Çev.) İstanbul: Literatür Yayıncılık.(2009).
- Gurbanlı, Ş. (2010). *Azerbaycan Ekonomisinde Petrolün Önemi Ve Hollanda Hastalığı Açısından Değerlendirilmesi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gündüz, A. Y. (2017). Ülke Kalkınmasında Üniversitelerin Rolü: Doğu Ve Güneydoğu Anadolu Üniversiteleri Örneği. *Sakarya İktisat Dergisi*, 6(1), 56-69.
- Güneş, M. (2010). *Zaman Serilerinde Müdahale Analiz Teknikleri Üzerine Bir Çalışma*. Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Günkör, C. (2017). Eğitim ve Kalkınma İlişkisinin İncelenmesi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi*, 3(1), 14-32.
- Günsoy, G. (2005). İnsani Gelişme Kavramı ve Sağlıklı Yaşam Hakkı. *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 35-52.
- Gürkan, Ö. (1997). *İktisada giriş* (2. Baskı b.). Ankara: Atilla Kitabevi.
- Gürlük, S., & Karaer, F. (2003). Gelişmekte Olan Ülkelerde Tarım-Çevre-Ekonomi Etkileşimi. *Doğuş Üniversite Dergisi*, 4(2), 197-206.
- Güven, S. (1995). *Sosyal Planlama*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Güvenek, B. (2009). *Enerji Piyasası Reformları ve Bu Reformların Elektrik Enerjisi Piyasası Üzerine Etkisi: Elektrik Enerjisi Üreten Kuruluşlar Üzerine Bir Uygulama*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Han, E. (1999). *İktisadi Kalkınma*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi NO:604.
- Han, E., & Kaya, A. A. (2012). *Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Həsənov, R., & İbrahimova, N. (2014). Təhsil Xərcləri: Şəffaflıq Və Səmərəliliyin Gücləndirilməsi İstiqamətləri. *Center For Economic And Social Development*, 1-23.
- Hirsch, C., & Sulis, G. (2008). Schooling, Production Structure and Growth: An Empirical Analysis on Italian Regions. *Rivista Italiana Degli Economisti*, 14(3), 395-420.
- Hoşgörür, V., & Gezgin, G. (2014). Ekonomik ve Sosyal Kalkınmada Eğitim. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 1-18.
- Hüseynov, F. (2000). *Azerbaycan-Avrupa Birliği İlişkileri (Hukuksal Çerçeve)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Hüseynov, S. (2009). *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Ve Dünya Bankası İlişkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- İğde, E. (2010). *Yapısal Değişiklik Altında Birim Kök Testleri Ve Bazı Makro İktisadi Değişkenler Üzerine Uygulamalar*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Islam, T. S., Wadud, M. A., & Islam, Q. B. (2007). Relationship Between Education and GDP Growth: A Mutivarite Causality Analysis for Bangladesh. *Economics Bulletin*, 3(35), 1-7.
- Işık, R. (2006). *Az gelişmişlik Sorunu Demokrasi Krizi ve İnsani Kalkınma Endeksine Göre Az gelişmiş Demokrasiler*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Işık, T. T. (2013). Zaman Serileri. Ö. Yılmaz, & N. Işık içinde, *Ekonometri* (1. Basım b., s. 393-471). İstanbul: Elma Basım.
- J.Dolado, J., Jenkinson, T., & Sosvilla Rivero, S. (1990). Cointegration and Unit Roots. *Journal of Economic Surveys*, 4(3), 249-273.
- Jaoul, M. (2004). Higher Education, Causality and Growth: A Comparison of France and Germany Before the Second World War. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 34(1), 117-133.
- Kandemir, O. (2011). Lewis Modeli ve Gelişmekte Olan Ülkeler:Türkiye İçin Bir Değerlendirme. *Akademik Barış Dergisi*(23), 1-18.
- Kane, M. (2004). *Public-Sector economic development: Concepts and Approaches*. Northeast-Midwest Institute.
- Kanık, Z. B., & Dinç, D. T. (2017). Eğitim-Tasarruf İlişkisi:Türkiye İçin Bir Uygulama. *Bankacılık Ve Sigortacılık Araştırmaları Dergisi*, 2(11), 59-91.
- Kar, M., & Ağır, H. (2003). Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Testi,1926-1994. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 51-68.
- Karaalp, H. (2008). *Türkiyede Sektörel Yığılmalar Ve bölgeler Arası Yakınsamaya Etkisi*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Karaca, A. A., & Şahin, B. (2010). Kalkınma Modellerine Teorik Yaklaşımlar. *Anadolu BİL Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 38-47.
- Karaca, N., Aydoğdu, B., & Bozkırlı, O. (2016). *Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu*. İstanbul: Serhat Kalkınma Ajansı.
- Karagül, M. (2003). Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi Ve Etkin Kullanımı. *Akdeniz İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5, 79-90.
- Karaman, B., & Özçalık, M. (2007). Türkiye’de Gelir Dağılımı Eşitsizliğinin Bir Sonucu:Çocuk İşgücü. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 25-42.
- Karaş, G. (2018). Bağımlılık Teorisi Perspektifinden DTÖ Kapsamındaki Korumacılık Politikası Araçlarının Kullanımı. *International Journal of Public Finance*, 2(2), 87-104.
- Karataş, M., & Çankaya, E. (2010). İktisadi Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayeye İlişkin Bir İnceleme. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), 29-55.
- Kartal, Z. (2015). Marxist Toplumsal Gelişme Aşamaları ile Rostow’un Gelişme Aşamaları Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(2), 231-244.

- Kartoğlu, C. (2010). *Hazar Denizi Bölgesi Petrol-Doğal Gaz İhraç Boru Hatlarının Hazar Denizi Kıyısı Ülkeleri Ve Türkiye Açısından Önemi*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kavak, Y. (1997). Eğitim, İstihdam ve İşsizlik İlişkileri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*(13), 21-26.
- Kaya, E. H. (2012). *Kalkınma Ekonomisi:Teori ve Politika* (7. Basım b.). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kaynak, M. (1988). *Ekonomik Kalkınma*. Ankara: Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.
- Kaynak, M. (2003). Kalkınma İktisadının Kilometre Taşları ve Teknoloji. *Ekonomik Yaklaşım*, 18.
- Kaynak, M. (2005). *Kalkınma İktisadi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kazgan, G. (2012). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi* (18. b.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kazmi, S. M., Ali, K., & Ali, G. (2017). Impact of Human capital on Economic Growth: Evidence from Pakistan . *eSocialSciences*, 1-12.
- Keskin, A. (2011). Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü ve Türkiye. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(3-4), 137.
- Kızılkaya, O., & Koçak, E. (2014). Kamu Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş OECD Ülkeleri Üzerine Bir Panel Veri Analizi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 6(1), 17-32.
- Kızılloluk, H. (2007). Ekonominin Eğitimin Amaçları Ve İçeriği Üzerindeki Etkileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 21-30.
- Koç, A. (2013). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi:Yatay Kesit Analizi ile AB Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Maliye Dergisi*(165), 248.
- Koçman, A., İbrahimov, A., & Öner, E. (1994). *Azerbaycan Coğrafyası*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:78.
- Koray, M. (2011). Avrupa Birliği ve Türkiye’de “Cinsiyet” Eşitliği Politikaları: Sol Feminist Bir Eleştiri. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 29, 13-53.
- Korkmaz, C., & Şahin, M. (2013). 2009 PISA Başarılarına Göre Ülkelerin Genel Ve İnsani Gelişmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişki. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 225-247.
- Köklü, A. (1973). *Makro İktisat*. Ankara: S Yayınları.
- Kubar, Y. (2014). *Az Gelişmiş Ve Gelişmekte Olan Ülkelerin Kalkınma Göstergeleri İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Bir Panel Veri Analizi (1995-2010)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kutlar, A. (2009). *Uygulamalı Ekonometri* (3. Baskı b.). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kutlu, E. (tarih yok). İktisadi Kalkınma Ve Büyüme. E. Han, & E. A. Kaya içinde,

- Sürdürülebilir Kalkınma ve Yoksulluk* (s. 215-242). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını NO:831.
- Ljungberg, J., & Nilsson, A. (2009). Human Capital and Economic Growth: Sweden 1870–2000. *Journal of Historical Economics and Econometric History*, 3(1), 71-95.
- M.Meier, G. (1989). *Leading Issues in Economic Development*. Oxford: Oxford University Press.
- Mammadov, J. (2008). *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Eğitim Sistemindeki Değişim ve Gelişmeler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Mankiw, N., Romer, D., & N.Weil, D. (1992). A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 407-437.
- Mawhinney, M. (2008). *Sustainable Development: Understanding the Green Debates*. Malden: Blackwell Science Ltd.
- McGee, M., & A.Yaffee, R. (2000). *An Introduction to Time Series Analysis and Forecasting: With Applications of SAS and SPSS*. New York: Academic Press.
- Mollaer, F. (2004). Azerbaycan'da Demokrasi ve Geleceği Üzerine Bazı Gözlemler. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*(8), 63-78.
- Morris, M. (1979). *Measuring the Condition of the World's Poor the Physical Quality of Life Index*. Pergamons Press.
- Mukhtarov, M. (2017). *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Ekonomisi Ve Hollanda Hastalığı Açısından Değerlendirme*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Musayev, V. (2008). *Azerbaycan Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Açılması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Nişancı, M., Aydemir, A. F., Tosun, C. B., & Emsen, Ö. S. (2017). Kuznets Eğrisi ile Ekonomik ve Siyasal Liberalizasyon Uygulamaları Arasındaki İlişkiler. *Avrupa Ekonomileri Uluslararası Konferansı*, (s. 147-154).
- Növresli, T. (2010). *Azerbaycan Turizm Potansiyelinin Kalkınma Amaçlı Değerlendirilmesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Nurkse, R. (1952). M.Kemal Aydın(2016). *İktisadi Kalkınma Sorununun Uluslararası Boyutları*, 117-134.
- Oakley, P., & Garforth, C. (1985). Guide to Extansion Training. *Food and Agriculture Organization of the United Nations*(11), 1.
- OECD. (2001). *The Well-being of Nations: The Role Of Human And Social Capital*.
- OECD. (2018, 02. 17). OECD resmi web sitesi: <https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=4843> adresinden alınmıştır
- OECD. (2018). www.oecd.org. 01 28, 2018 tarihinde <http://www.oecd.org/sdd/prices-ppp/purchasingpowerparities->

frequentlyaskedquestionsfaqs.htm adresinden alındı

- Ortaç, R. (2003). Cumhuriyetimizin 80. Yılında Eğitim Harcamaları. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 239-247.
- Oruclu, E. (2016). *Azerbaycan Ekonomisinde Petrole Bağımlılık Ve Alternatif İhtiyacı*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Öğüt, M. (1998). *Kalkınma Teorilerinde Paradigma Arayışları*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Ökten, Ş. (2007). Gelişme ve Demokrasi:Kalkınmayala Demokratikleşme ya da Kalkınmanın Demokratikleştirilmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 91-106.
- Özalp, S. (2017). Kalkınma ve Devlet Algısı:Çorum Örneği. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(2)*, 1209.
- Özaydınlık, K. (2014). Toplumsal Cinsiyet Temelinde Türkiye’de Kadın Ve Eğitim. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 14(33), 93-112.
- Özden, Y. (1999). *Eğitimde Dönüşüm:Eğitimde Yeni Değerler* (2. Baskı b.). Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Özek, T. (2010). *Zaman Serisi Modelleri Üzerine Bir Simülasyon Çalışması*. Konya: Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özer, O. O., & İlkdoğan, U. (2013). Box-Jenkins Modeli Yardımıyla Dünya Pamuk Fiyatının Tahmini. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 10(2), 13-20.
- Özgüven, A. (1988). *İktisadi Büyüme,İktisadi Kalkınma,Sosyal Kalkınma,Planlama ve Japon Kalkınması*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Özkan, M., & Özgan, H. (2015). Bireysel ve Sosyal Getirileri Işığında Yükseköğretime Yatırım Yapmanın Gerekliliği. *Yükseköğretim Dergisi*, 1-11.
- Özpolat, A. (2009). *Gelişmekte Olan Ülkelerde Kadın Eğitimi İle Büyüme Ve Kalkınma Arasındaki İlişki*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özsoy, C. (2012). *İktisadi Kalkınma* (No:1634 b.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını.
- Özşahin, Ş., & Karaçor, Z. (2013). Ekonomik Büyümenin Belirleyicilerinden Biri Olarak Beşeri Sermaye;Yükseköğrenimin Türkiye Ekonomisi için Önemi. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 148-162.
- Öztürk, H., & Öztürk, S. (2012). *Türkiyenin Dış Yardım Stratejisi:Sorunlar ve Öneriler*. İstanbul: Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi NO:54.
- Öztürk, N. (2005). İktisadi Kalkınmada Eğitimin Rolü. *Sosyo Ekonomi*, 1(1), 27-44.
- Öztürk, N. (2012). *Maliye Politikası*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Öztürk, N. (2015). *Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Bir Yaklaşım*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Özyakışır, D. (2011). Beşeri Sermayenin Ekonomik Kalkınma Sürecindeki Rolü:

Teorik Bir Değerlendirme. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 6(1), 47-71.

- Palabıyık, S. (2009). *Geleneksel ve Yeni Kalkınma Kuramlarının Analizi:Türkiye Örneği*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Palaz, S., Şenergin, Ö., & Öksüzler, O. (2013). Eğitim Düzeyi Farklılıklarının Gelir Dağılımına Etkisi: Türkiye Örneği. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 8(2), 119-131.
- Pamuk, M., & Bektaş, H. (2014). Türkiye’de Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 77-90.
- Parasız, İ. (2003). *Büyüme Teorileri*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Parlakyıldız, F. M. (2005). Seçilmiş OECD Ülkeleri İçin Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 93-106.
- Paşayev, P. (2015). *Azerbaycan'da Petrolün Üretimi, Pazarlanması Ve Kullanılması*. Giresun: Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Pereira, J., & Aubyn, M. S. (2004). What Level of Education Matters Most for Growth?: Evidence from Portugal. *Economics of Education Review*, 28(1), 1-31.
- Perkins, D. H., Radelet, S., Lindauer, D. L., & Block, S. A. (2013). *Economics Of Development* (7. Baskı b.). London: W. W. Norton & Company.
- Permani, R. (2008). Asia-Pacific Economic and Business History Conference. *Education as a Determinant of Economic Growth in East Asia:Historical Trends and Empirical Evidences (1965-2000)*, (s. 1-38).
- Petek, H., & Önder, E. (2015). Ortaokulların Fırsat Ve İmkan Eşitliği Açısından Değerlendirilmesi (Burdur İl Örneği). *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 1(3), 908-920.
- PISA. (2000). *Literacy Skills for the World of Tomorrow Further results from PISA 2000*. OECD.
- PISA. (2006). *Science Competencies for Tomorrow's World*. OECD.
- PISA. (2009). *Assessment Framework Key competencies in reading, mathematics and science*. OECD.
- Psacharopoulos, G. (1985). Returns to Education:A Further International Update and Implications.(Çeviri Parvin Nadim). *The Journal of Human Resources*, XX(4), 583-604 (Orjinal çalışmanın yayın tarihi 1996).
- Psacharopoulos, G., & Mundial, B. (1995). *Building Human Capital for Better Lives*. D.C Washington: The World Bank.
- Qadri, F. S., & Waheed, D. A. (2011). Human Capital and Economic Growth: Time Series Evidence from Pakistan. *Pakistan Business Review*, 1-17.
- Rehimli, R. (2009). Azerbaycan'da Yeniden Yapılanma Sürecinde Kamu Personel Sistemi. *Avrasya Etüüdleri*, 36(2), 63-94.

- Rodan, P. N. (1943). *Doğu ve Güney Doğu Asyanın Sanayileşme Sorunları*. (Çeviren M. Kemal Aydın): Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi (2016).
- Rostow, W. W. (1959). The Stages of Economic Growth. *The Economic History Review.*, 1(12).
- Rostow, W. W. (1970). *The Stages Of Economic Growth*. (Çev:Erol Güngör): Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları (Orjinal çalışmanın yayın tarihi 1959).
- Sarıpek, B. (2017). 'İhtiyaç' Kavramı Ekseninde Sosyal Koruma:Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı. *İnsan&İnsan*, 4(12), 43-65. www.insanveinsan.org adresinden alınmıştır
- Saxton, V. C. (2000). Investment in Education: Private and Public Returns. *Joint Economic Committee United States Congress*, 1-13.
- Saylan, N. (2015). *Eğitim Bilimine Giriş* (9. Baskı b.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Schultz, T. (1961). Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1-17.
- Seferov, R. (2004). *Azerbaycan Nüfusunun Yapısal Özellikleri Ve Eğitim Açısından Analizi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Seferov, R. (2007). Azerbaycan Nüfusunun Yerleşim Özelliklerine İlişkin Bir İnceleme. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(21), 271-294.
- Seferov, R., & Akkuş, A. (2005). Azerbaycan Nüfusunun Eğitim Açısından Analizi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(13), 357-376.
- Semur, H. (2016). *Sağlık Turizmi Van Destinasyonu Fizibilite Raporu*. Van: Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu Van İli Kamu Hastaneleri Birliği Genel Sekreterliği.
- Serin, N. (1979). *Eğitim Ekonomisi* (2. Baskı b.). Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları No:77.
- Sevinç, H. (2011). Bölgesel Kalkınma Sorunsalı:Türkiyede Uygulanan Bölgesel Kalkınma Politikaları. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 40.
- Sevüktekin, M., & Nargeleçekenler, M. (2010). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi:EVIEWS Uygulamalı* (Geliştirilmiş 3.Baskı b.). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Seyidov, K. (2006). *Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattının Azerbaycan Ve Türkiye Ekonomilerine Muhtemel Etkileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Sezgin, Y. (2015). *Türkiyede Ekonomik Kalkınma ve Beşeri Sermaye*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Sezgin, Y., & Bozdağlıoğlu, E. (2017). Türkiye'de Beşeri Sermayenin Durumu (2005-2015). *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 48-67.
- Solmaz, E. (2008). İktisadi Kalkınma Kuramlarının Yoksulluk Konusuna Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış. *Mevzuat Dergisi*, 11(132).

- Somuncuoğlu, T. (2011). *Azerbaycan Ülke Raporu*. Ankara: T.C Dış Ticaret Müsteşarlığı.
- Suleymanov, E., Rahmanov, F., & Eminov, A. (2017). Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan'ın Devlet Bütçe Giderlerinde Sosyal Harcamaların Karşılaştırmalı Analizi. *Proceedings of the International Conference on Eurasian Economies*, (s. 401-411). Bishkek.
- Şahin, İ. (2009). Demokrasi Ve İnsan Hakları Eğitimi. *Education Sciences*, 4(4), 1342-1354.
- Şahin, K. (2013). Azerbaycan'a Yönelik Demokrasi Eksenli Bir Analiz. *Akademik Bakış Dergisi*(38), 1-20.
- Şahin, L., & Şahin, D. K. (2015). Hollanda Hastalığının Etkileri:Rusya Örneği. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 599-610.
- Şimşek, H. (2011). Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliğinin Kadın Üreme Sağlığına Etkisi: Türkiye Örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 25(2), 119-126.
- Şimşek, M. (2006). *Beşeri Sermaye ve Beyin Göçü Kapsamında Türkiye* (1. Baskı b.). Bursa: Ekin Kitabevi.
- Şimşek, M., & Kadılar, C. (2010). Türkiye'de Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 115-139.
- Şimşek, Y. (2001). Eğitimin Dışsallıklarının Dikkat Çeken Olguları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 26(26), 239-256.
- Şiriyev, Z. (2010). Azerbaycan'ın Askeri Doktrini Ve Dış Politika Yansımaları. *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, 5(29), 132-147.
- Taban, S. (2006b). Türkiyede Sağlık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi. *Sosyo Ekonomi*, 4(4), 32-46.
- Taban, S., & Kar, M. (2006a). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Analizi, 1969-2001. *Sosyal Bilimler Dergisi*(1), 159-182.
- Taban, S., & Kar, M. (2015). *Kalkınma Ekonomisi* (2. Baskı b.). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Tansel, A., & Güngör, N. D. (1997). The Educational Attainment of Turkey's Labor Force: A Comparison Across Provinces and Over Time. *METU Studies in Development*, 24(4), 531-547.
- Tarı, R. (2014). *Ekonometri* (10. Baskı b.). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Taş, U., & Yenilmez, F. (2008). Türkiye'de Eğitimin Kalkınma Üzerindeki Rolü Ve Eğitim Yatırımlarının Geri Dönüş Oranı. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 155-186.
- Taymaz, E. (2014). *KKTC İşgücü Piyasasının Etkinliğinin Tespiti Çalışması*. Ankara: TC Lefkoşa Büyükelçiliği Yardım Heyeti Başkanlığı.
- Telatar, O. M., & Terzi, H. (2010). Nüfus Ve Eğitimin Ekonomik Büyümeye Etkisi:Türkiye Üzerine Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 197-214.

- Temiz, M. (2013). *Yoksulluk- Ekonomik Kalkınma İlişkisi*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Tetik, S. (2011). *Türkiye'de Ekonomik Büyüme ve Enerji Harcamaları Arasındaki İlişki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Tezcan, M. (1976). *Eğitim Sosyolojisine Giriş* (1. Baskı b.). Ankara: Çağ Matbaası.
- Tezcan, M. (1985). *Eğitim Sosyolojisi* (4. Baskı b.). Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No:150.
- Tiryakioğlu, M. (2008). Gelişmekte Olan Ülkelerin Çıkmazı:Beşeri Sermaye Yoksulluğu. *Ege Academic Review*, 8(1), 319-337.
- Todaro, M. P. (1981). *Economic Development in The Third World*. England: Longman.
- Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2003). *Economic Development* (12 baskı b.). Portland: New York University.
- Tok, E. (2010). Türkiye Yaklaşımı ile Birlikte Kalkınma Kavramı ve Alt Bileşenleri. *İl Planlama Uzmanlığı Derneği*, 2.
- Tokol, A., & Alper, Y. (2013). *Sosyal Politika* (4. Baskı b.). Bursa: Dora Yayınları.
- Tolunay, A., & Akyol, A. (2009). Kalkınma ve Kırsal Kalkınma: Temel Kavramlar ve Tanımlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 2, 116-127.
- Topallı, N. (2017). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki:Türkiye Örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 129-140.
- Topuz, S. K. (2016). Ülkelerin Küreselleşme Demokrasi ve Ekonomik Büyüklük Göstergeleri İle Cinsiyet Temelli Gelişme Endeksi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 779-799.
- Tuna, Y., & Yumuşak, İ. G. (2002). Kalkınmışlık Göstergesi Olarak Beşeri Kalkınma İndeksi Ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 52(1), 1-26.
- Tunç, M. (1993). Türkiyede Eğitimin Ekonomik Kalkınmaya Etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi*, 8(2), 1-32.
- Tunç, M. (1997). *Kalkınmada İnsan Sermayesi Yaklaşımları ve Türkiyede İnsan Sermayesi Boyutunun Analizi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Tunç, M. (1998). Kalkınmada İnsan Sermayesi: İç Getiri Oranı Yaklaşımı Ve Türkiye Uygulaması. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* (1), 83-106.
- Tural, N. K. (1994). Eğitim Planlaması;Kavram,İlkeler Ve Yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 27(2), 793-802.
- Tural, N. K. (2002). *Eğitim Finansmanı*. Ankara: ANI Yayıncılık.
- TÜİK. (2011). *Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması*. TÜİK.

- TÜSİAD. (2000). *Türkiyede Büreysel Gelir Dağılımı ve Yoksulluk Avrupa Birliği ile Karşılaştırma*. İstanbul: TÜSİAD No:295.
- Tütengil, C. O. (1970). *Az Gelişmenin Sosyolojisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını NO 282.
- Tüylüoğlu, Ş. (2004). Küreselleşme Sürecinde Kalkınma Politikaları ve Devletin Zayıflayan Rolü. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 9(1), 257-280.
- Tüylüoğlu, Ş., & Karalı, B. (2006). İnsani Kalkınma Endeksi ve Türkiye için Değerlendirilmesi. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 1(12), 53-88.
- Ulaş, T., & Alçay, M. (2014, Aralık 9). *Eğitimin İktisadi Doğası Ve Değeri*. 23.03.2018 tarihinde www.prezi.com: https://prezi.com/_gevfdrdzn-h/egitimin-iktisadi-dogas-ve/ adresinden alındı
- UNDP. (1994). *Human Development Report 1994*. New York: Oxford University Press.
- UNDP. (2005). *Human Development Report 2005 International Cooperation at a Crossroads:Aid,Tradeand Securityin Anunequal World*. New York: Palgrave Macmillan.
- UNDP. (2009). *Human Development Report 2009 Overcoming barriers:Human mobility and development*. New York: Palgrave Macmillan.
- UNDP. (2011). *Human Development Report 2011 Sustainability and Equity: A Better Future For All*. New York: Palgrave Macmillan. <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2011> adresinden alınmıştır
- UNDP. (2016). *Human Development Report 2016:Human Development For Everyone*. New York: United Nations Development Programme.
- UNDP. (2016). *Human Development Report 2016:Human Development For Everyone*. New York: United Nations Development Programme.
- UNDP. (2018, 01 28). HDR: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi> adresinden alınmıştır
- Uysal, E. (2004). “Eğitim”e Felsefi Antropoloji Çerçevesinde Kavramsal Bir Yaklaşım. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(2), 81-99.
- Ülgener, S. (1991). *Milli Gelir İstihdam ve İktisadi Büyüme* (7. baskı b.). İstanbul: Der Yayınları.
- Ünsal, M. G. (2010). *Zaman Serileri Analizinde Artık Türleri Ve Uygulamaları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Warn, S. (tarih yok). Measuring Development. *Geo Factsheet*(Number 52).
- Williams, T. O., & Smith, R. (2008). Rethinking Agricultural Development: The Caribbean Challenge. *XL (40th) Annual Monetary Studies Conference* (s. 1-33). Basseterre: St.Kitts.
- Woodhall, M. (2001). Eğitimde Maliyet Analizi. (Ş. Çınkır, Çev.) *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 259-275.

- World Bank. (2000). *Entering the 21th Century World Development Report 1999/2000*. Oxford: Oxford University Press.
- World Bank. (2018, 03 20).
<https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>. adresinden alınmıştır
- Yakışık, H., & Çetin, A. (2014). Yolsuzlukların Sosyoekonomik Belirleyicileri:Yatay Kesit Veri Analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(3), 205-224.
- Yalçınkaya, Ö., & Kaya, V. (2016). Eğitimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri:Düşük,Orta Ve Yüksek Gelirli Ülkeler Üzerinde Bir Uygulama (1991-2011). *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(3), 27-60.
- Yamak, R., & Korkmaz, A. (2006). Prebisch- Singer Hipotezi ve Küçük Açık Ekonomi Varsayımı. *Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi*, 9(10), 128-143.
- Yaşar, M. M. (2014). *Sosyoekonomik Açından Eğitimde Fırsat Eşitliği:Giresun Örneği*. Giresun: Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yavilioğlu, C. (2002). Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri (Eleştirel Bir Yaklaşım). *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(2), 49-70.
- Yaylalı, M., & Lebe, F. (2011). Beşeri Sermaye İle İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi. *Marmara Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 23-51.
- Yenipazarlı, A. (2009). *Ekonomik Özgürlükler Ve Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi:Türkiye Üzerine Bir Zaman Serisi Analizi*. Nazilli: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yeşil, R. (2004). İnsan Hakları Ve Demokrasi Eğitiminde Yöntem. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(1), 35-41.
- Yıldırım, M., & Örnek, İ. (2012). Walt Whitman Rostow'un Kalkınma Aşamaları Yaklaşımına Göre Gaziantep Ekonomisinin İncelenmesi. *Discussion Paper, Turkish Economic Association*, 2012(84).
- Yıldırımalp, S., & Özdemir, A. (2013). Yapabilirlikten Yoksunluk Bağlamında Türkiye'de Kadın Yoksulluğu. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 2(4), 51-83.
- Yılmaz, A. (2010). İlköğretimde Fayda-Maliyet Analizi. *Milli Eğitim*(188), 7-18.
- Yılmaz, T. (2014). *Eğitim Ekonomi İlişisine Eleştirel Bir Yaklaşım*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yılmaz, Z., & Danişoğlu, F. (2017). Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü Ve Türkiye'de Beşeri Kalkınmanın Görünümü Olarak İnsani Gelişim Endeksi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(51), 117-147.
- Yılmaz, M. (2002). *İnsani Kalkınma Politikaları ve Türkiye üzerine Bir Deneme*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Yumuşak, İ. G., & Bilen, M. (2000). Gelir Dağılımı-Beşeri Sermaye İlişkisi Ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 77-96.

Yüksel, C. (2013). *Yapısalcı İktisat ve Mali Uyum*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Zamanov, E. (2014). *Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Hareketleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Zengin, E. (2010). *Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları NO:2010-59.

